

საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია

ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო
უნივერსიტეტი

არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის კავკასიოლოგიის
სასწავლო-სამეცნიერო ინსტიტუტი

ენათმეცნიერ-კავკასიოლოგთა IV საერთაშორისო სიმპოზიუმი

**იბერიულ-კავკასიურ ენათა ფუძისა და
ძირის სტრუქტურის საკითხები**

მ ა ს ა ლ ე ბ ი

თბილისი

2015

Georgian National Academy of Sciences

Iv. Javakhishvili Tbilisi State University
Am. Chikobava Institute of Linguistics
Institute of Caucasology at Faculty of Humanities

IV International Symposium of Linguist-Caucasiologists

Issues of Structure of Stem and Root
in Ibero-Caucasian Languages

M a t e r i a l s

Национальная Академия наук Грузии

Тбилисский государственный университет
имени Ив. Джавахишвили
Институт языкознания имени Арн. Чикобава
Институт кавказоведения факультета
гуманитарных наук

IV Международный симпозиум лингвистов-кавказоведов

Вопросы Структуры Основы и корня
иберийско-кавказских языков

М а т е р и а л ы

Tbilisi 2015 Тбилиси

სარედაქციო კოლეგია: რ. აბაშია, ლ. აზმაიფარაშვილი (სწავლული მდივანი), ა. არაბული, ნ. არდოტელი, თ. ბურჭულაძე, ც. ბარამიძე, გ. გოგოლაშვილი, თ. ვაშაკიძე, მ. თეთრაძე, დ. კაკაშვილი, გ. კვარაცხელია, რ. ლოლუა, ნ. მაჭავარიანი, ე. საბანაძე, მ. სუხიშვილი, თ. უთურგაიძე, რ. ფარეულიძე, მ. ღლონტი, ვ. შენგელია (მთავარი რედაქტორი), ი. ჩანტლაძე, მ. ჩუხუა, რ. ჯაიანი.

Editorial Board: R. Abashia, A. Arabuli, N. Ardotele, L. Azmaiparashvili (Scientific Secretary), Ts. Baramidze, T. Burchuladze, I. Chantladze, M. Chukhua, M. Glonti, G. Gogolashvili, R. Jaiani, D. Kakashvili, G. Kvaratskhelia, R. Lolua, N. Machavariani, R. Pareulidze, E. Sabanadze, V. Shengelia (Editor-in-chief), M. Sukhishvili, M. Tetradze, T. Uturgaidze, T. Vashakidze.

Редакционная коллегия: Р. Абашиа, Л. Азмайпарашивили (ученый секретарь), А. Арабули, Н. Ардотели, Ц. Барамидзе, Т. Бурчуладзе, Т. Вашакидзе, М. Глonti, Г. Гоголашвили, Р. Джаиани, Д. Какашвили, Г. Кварацхелиа, Р. Лолуа, Н. Мачавариани, Р. Пареулидзе, Э. Сабанадзе, М. Сухишвили, М. Тетрадзе, Т. Утургаидзе, И. Чантладзе, М. Чухуа, В. Шенгелиа (главный редактор).

© ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
არნოლდ ჩიკობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

Tbilisi Ivane Javakhishvili State University
Arnold Chikobava Institute of Linguistics

ISBN 978-9941-13-461-6

საერთოქართველური ფუძე-ენის არქეტიპთა სტრუქტურის საკითხები

ისტორიულ-შედარებითი მეთოდით ქართველურ ენათა ფონემატური სისტემის ამოსავალი ვითარების აღდგენა და საერთოქართველური ფუძე-ენის დონეზე არქეტიპთა (ძირ-ფუძეთა) რეკონსტრუქცია, მიუხედავად ამ მხრივ დღემდე შესრულებული არაერთი მეცნიერულად ღირებული ნაშრომისა, კვლავაც ქართველოლოგიური კვლევის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საგანია.

ქართველურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი ფონეტიკისა და ლექსიკის სრულფასოვანი ანალიზისათვის აუცილებელია არგუმენტირებული, კომპარატივისტიკაში აპრობირებულ კანონზომიერ ფონოტაქტიკურ წესებზე დამყარებული როგორც სინქრონიულ, ისე დიაქრონიულ დონეზე არსებული სათანადო მასალებით გამყარებული კვლევის წარმართვა. ამ მიმართულებით უნდა გაგრძელდეს ქართველოლოგიაში არსებული პრობლემატური საკითხების სრულფასოვანი კვლევა, რაც, განსხვავებული სამეცნიერო თვალსაზრისების მიუხედავად, გულისხმობს დამაჯერებელი დასკვნების მიღებას.

ქართველურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი ფონეტიკისა და ლექსიკის პრობლემატურ თემათა შორის, ვფიქრობთ, განსაკუთრებულ სამეცნიერო ინტერესს აღძრავს და, შესაბამისად, მკვლევართა სათანადო ყურადღებას კვლავაც საჭიროებს შემდეგი საკითხების კვლევა:

1. საერთოქართველური ფუძეენის ფონემატური სისტემის სარეკონსტრუქციოდ სიბილიანტურ სპირანტთა და აფრიკატთა რაოდენობის დადგენა (რამდენი სიბილიანტური ფონემა გვექონდა ფუძეენაში: 10, 15 თუ სხვა რაოდენობისა?);

2. რა ფონოტაქტიკურ წესებს ემორჩილებოდა არქეტიპებში მომხდარი ფონეტიკური ცვლილებები და რა მასშტაბით?

3. ისტორიულად რა მიმართულებით გადაიწია საარტიკულაციო ბაზისმა – წინა რიგიდან უკანა რიგისაკენ, პირიქით თუ ორივე მიმართულებით?

4. რა როლს ასრულებდა და ასრულებს დიალექტური ლექსიკა ფუძეენის ლექსიკური ფონდის რეკონსტრუქციის თვალსაზრისით და სხვა.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია საერთოქართველური ფუძე-ენის დონეზე ძირ-ფუძეთა სტრუქტურის მართებული რეკონსტრუქცია, რაც, უპირველეს ყოვლისა, გულისხმობს ამ არქექტიპებში ფონემათა შეთავსებადობის საკითხის გარკვევას. კერძოდ, ჩვენი აზრით, ცალკეულ ძირში თუ ძირისეულ მორფემაში დაუშვებელი იყო სხვადასხვა რიგის სიბილანტური ფონემა – სპირანტი ან აფრიკატი, მაგრამ ბუნებრივი იყო ერთი რიგის სიბილანტურ ფონემათა ცალკეულ ძირში თანა-არსებობა.

ზემოთქმულის გათვალისწინებით გადაისინჯა ქართველოლო-გიაში საერთოქართველური ფუძეენის დონეზე აქამდე რეკონსტრუირებული ის არქექტიპები (ძირეული მორფემები), რომლებშიც სხვადასხვა რიგის სიბილანტური ფონემებია დაშვებული. საინტერესოა, რომ სიბილანტების შეთავსებადობის ეს პრინციპი გატარებულია არა მხოლოდ საერთოქართველური ფუძეენის ძირეულ მორფემებში, არამედ ცალკეული ქართველური ენის დონეზე აღდგენილ არქექტიპებშიც. ეს წესი, როგორც ჩანს, არც მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათათვის არის უცხო.

მოხსენებაში მსჯელობა იქნება ხსენებულ საკითხებთან დაკავშირებით ქართველურ ენათა ლექსიკაში გამოვლენილ ახალ მასალაზეც, რომლის გათვალისწინებით აუცილებელია საეთოქართველური ფუძეენის დონეზე რეკონსტრუირებული ზოგიერთი პრაფორმის რეინტერპრეტაცია.

ლ. აზმაიფარაშვილი (თბილისი)

დეტერმინანტი სუფიქსების საკითხისათვის ხუნძურ ენაში¹

ხუნძურ ენაში მრავალი არსებითი სახელი ამჟამად მარტივფუძიანი და დაუშლელი ჩანს, თუმცა კვლევა-ძიება არკვევს, რომ ისტორიულად ეს მარტივი ფუძე სხვადასხვა მორფემული ელემენტებისაგან შედგებოდა. ერთ-ერთი ასეთი მორფემა, რომელიც დღეს სიტყვის განუ-

¹ ნაშრომი შესრულებულია შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით (საგრანტო პროექტი № 31/45).

ყოფელ ნაწილად აღიქმება (გაქვავებულია), იყო დეტერმინანტი სუფიქსი (resp. ფუძის მაწარმოებელი სუფიქსი). მკვლევართა მიერ ხუნძურში (და მის ახლო მონათესავე ანდიურ ენებშიც) გამოვლენილია აწ უკვე ფუძეს შეზრდილი შემდეგი დეტერმინანტები **რ, ნ, მ, ლ, ხ, დ** (ი. ცერცვაძე, ტ. გუდავა, ყ. მიქაილოვი...). დეტერმინანტი სუფიქსი ძირეულ თანხმოვანს დაერთოდა სმოვანი ელემენტის მეშვეობით, მაგ., **-Vრ** (ლ'-არ „რქა“, ც-ერ „მელა“, მილ'-ირ „ბუმბული, ნაკრტენი“, ტ-ორ „თავთავი“, ხ-ურ „ყანა, მინდორი“...), **-Vნ** (ქ-ან „კვარი“, ც-ინ „ნალექლი“...), **-Vზ** (ზ-ობ „ცა“, ხ-ობ „სამარე“...), **-Vდ** (რალ'-ად „ზღვა“, ყ-ედ „კედელი“...) და სხვა.

ამავე დროს, ხუნძური ენის ლექსიკურ ერთეულებზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ დროთა განმავლობაში დეტერმინანტმა სუფიქსებმა ზოგ შემთხვევაში დერივატის ფუნქციაც შეიძინეს, ანუ ფუძის მაწარმოებელი აფიქსებიდან ისინი გადაიქცნენ სიტყვაწარმოებით აფიქსებად, რომელთა მეშვეობითაც ამა თუ იმ ლექსემისაგან წარმოქმნილია ახალი, განსხვავებული სემანტიკის მქონე სიტყვა; მაგალითად:

ბუჰ-ურ „ნამწვი, ფერფლი“ < ბუჰ-ი-ზე „წვა“ (ყ.მიქაილოვი); კანწ-ურ „ბურთი“ (ზავშვთა ლექსიკაში) < კანწ-ი-ზე „ხტუნვა“; ჯუმ-ურ / ჯომ-ორ „მგელი“ < ჯამ-ი-ზე „მოტაცება“ (პ. უსლარი); მუზ-არ-ი „ფეტვის პური“, შდრ. მუზ „ფეტვი“ (ლ. ჟირკოვი); ტალ-ურ „ქუდი“ < ტად ღ-ე-ზე „დადგმა, დახურვა“; წეკ-ურ „მჟაუნა“ (ყელებურ ნარევ კილოში) < წეკ-აზ „მჟავე“

რახ-ან „ძუმუმტე“ < რახ „რძე“; რატ-ან „კედლის ან ღობის საძირკველი“ < რატ „მიწა“; ეხეთ-ან „თამადა“ (ყელებურ ნარევ კილოში) < ეხედე „მალა“; რაჰ-ინ „ხვრელი“ (ანწუხურ დიალექტში) < რაჰ-ზი „გაღება“; ემ-ენ „მამა“ < *იმ-ენ, შდრ. იმ-ზალ „ბიძა“; ხ-ონ „თესლი“ < ხა-ზე „თესვა“ (ტ.გუდავა); რუკ-უნ „ბუდე“, შდრ. რუკ-ელ „საცხოვრისი, ბუნაგი“ < ბ-უკ-ი-ნე „ყოფნა“; უტა-ინ-ა (I კლ.), ჯატ-ინ-ა (II კლ.) „საყვარელი, კურო“ < ბ-ოტ-ი-ზე „ყვარება“...

კამ-ალ „მარცვა-გლეჯა, დატაცება“, კამ-ალ-ო „ბუა“ (ზავშვების შესაშინებლად გამოგონილი არსება) < კამ-ი-ზე „მოტაცება“; მეხა-ელ „დღე-ღამე“; შდრ. მეხა „დრო“; რუკ-ელ „საცხოვრისი, ბუნაგი“ < ბ-უკ-ი-ნე „ყოფნა“; შინკ-ილ „ქაჩაჩი“, შდრ. შინიკ (ყარახულ დიალექტში), ჩინკ (ანწუხურ დიალექტში) „id.“...

უბატო-ად „სიმამრი“, ჯატო-ად „სიდედრი“ < ბ-ატო-ი-ნე „ყვარება“, „ნდომა“ (პ. უსლარი), შდრ. ქართ. მო-ყვარ-ე; მებ-ედ-ო „ხარი განზე წასული რქებით“ < მებ-აბ „ფართო“...

ერთსა და იმავე ფუძეზე განსხვავებული სუფიქსების დართვით არის მიღებული ფურჭ-ინ-ა „ქერი“ და ფურჭ-უნ „ქერის მარცვალი“ (ნიშნავს „კურკასაც“), აგრეთვე „ჯიბლიბო“ (შდრ. რუს. ячмень „ჯიბლიბო“). მსგავსადვე: ბ-ი-ნ-ინ „მამრი, ხვადი“, შდრ. ბ-ე-ნ-ერ „penis“ (ანწუხურ დიალექტში; შდრ. ლიტ. ხუნძ. მეწერ. ამოსავალია ანწუხურის ფორმა). ორივე სიტყვისათვის საერთო ძირია ხ, ხოლო თავკიდური ზ წარმოადგენს კლასის ნიშანს (აგებულიების მხრივ შდრ. ბ-ე-ტ-ერ „თავი“). სუფიქსი -ერ ამჟამად გაქვავებული სახით წარმოდგენილია სხეულის ნაწილთა არაერთ სახელწოდებაში: ბეტ-ერ „თავი“, ქუ-ერ „ხელი“, ბ-ერ „თვალი“, შეყ-ერ „ყელი“, ტენს-ერ „წარბი“, ჰუმ-ერ „სახე“, ჰუყ-ერ „ფილტვი“, მეშ-ერ „ცხვირი“.

ამრიგად, ხუნძური ენის ისტორიის გარკვეულ პერიოდში ზოგიერთი დეტერმინანტი სუფიქსი, როგორც ჩანს, სიტყვაწარმოებით აფიქსებად (დერივატებად) ჩამოყალიბების ტენდენციას ავლენდა, თუმცა ამ პროცესმა შემდგომში ფართო განვითარება ვერ ჰპოვა. გამოწვევის წარმოადგენენ სუფიქსები -ელ, -ენ, რომლებიც ამჟამად გვევლინებიან საკმაოდ პროდუქტიულ დერივატებად ზმნურ ფუძეთაგან არსებით სახელთა წარმოების დროს, მაგ., ურდ-ელ „ფიქრი, დარდი“ < ურდ-ი-ზე „ფიქრი“; ხუ-ელ „სიკვდილი“ < ხუ-ე-ზე „მოკვდომა“; ყოტ-ელ „ნაჭერი“ < ყოტ-ი-ზე „ჭრა“; ჰეყ-ელ „სასმელი“ < ჰეყ-ე-ზე „სმა“; რუკ-ელ „საცხოვრისი, ბუნაგი“ < ბ-უკ-ი-ნე „ყოფნა“; ბიც-ენ „თქმულება, გადმოცემა“ < ბიც-ი-ნე „თქმა“; ქუ-ენ „საჭმელი“ < ქუ-ი-ნე „ჭამა“ და სხვა. ასევე მრავლად გვხვდება -ელ და -ენ დაბოლოებიანი ისეთი სიტყვებიც, რომელთა ამოსავალი ფუძის სემანტიკა დღეს დაკარგულია და მხოლოდ სპეციალური ეტიმოლოგიური კვლევა-ძიებით თუ მოხერხდება მათი წარმომავლობის დადგენა.

შესატყვისობათა დიაქრონიული პლასტებისათვის ქართველურ ენათა ძირეულ მასალაში

ქართველური ენების საერთო წარმომავლობის ძირთა ერთი ნაწილი აშკარად გვიჩვენებს არაერთგვაროვან რეფლექსებს ხმოვანთა შესატყვისობის ნაწილში, რაც, ბუნებრივია, განსხვავებული ინტერპრეტაციების შესაძლებლობას იძლევა.

მაგალითად, ცნობილია, რომ CVC სტრუქტურის **ჟ Vდ** ძირი ქართულ-სვანური მონაცემების მიხედვით გვიჩვენებს **ჟად-//ჟედ-** ალტერნანტებს, რომლებიც ძველი ქართულის დონეზე ჯერ კიდევ წარმოაჩენს აქტივ-პასივის სემანტიკურ ოპოზიციას: გან-**ჟად-ე**//გან-**ჟედ**.

ჟედ- ძირი, თავის მხრივ, განიცდის შემდგომ აბლაუტურ სახეცვლილებას: **ჟედ-//ჟიდ-//ჟდ-**, რომლის რეფლექსები ფუძეთა უხვ ნაყარს იძლევა სამსავე ქართველურ ენაში:

ქართ. **ჟდ-**ომა, **ჟედ-**ნა, -**ჟედ-**ი, **ჟიდ-**ი...

სვან. **ჟედ-** (ლი-**ჟედ** „მოსვლა“), **ჟდ-** (ან-**ჟდ-ენ-**ი „მოვა“), **ჟიდ** „ძღვენი“...

ზან. **ხთ-//რთ-** (ლაზ. მო-**ხთ-უ** „მოვიდა“ // მეგრ. გე-**რთ-უ** „ამოვიდა“)...

უფრო პირვანდელი შესატყვისობის მაჩვენებელი ჩანს **ა-ხმოვნია-**ნი ძირის რეფლექსები:

ქართ. **ჟად-** : სვან. **ჟად-** : ზან. **ხოდ-**.

მსგავსი დიაქრონიული პლასტების მაჩვენებელი უნდა იყოს **ჟარ-//ჟერ-** ალტერნანტებთან დაკავშირებული ქართველურ ძირ-ფუძეთა რეფლექსები:

ერთი მხრივ: ქართ. **ჟარ-** (ნა-**ჟარ-**ი) : ზან. **ჟკორ-** (ლაზ. ო-**ჟკორ-ე** „თიბვა“);

მეორე მხრივ: ქართ. **ჟერ-//ჟრ-** : ზან. **ჟკირ-** (მეგრ. **ჟკირ-უა** „ჟრა“).

შედარებით რთული აღმოჩნდა ამ ძირის სვანური რეფლექსის მოძიება; ამ წარმომავლობისად ნავარაუდევია **ლჟრე** „თიბვა“, თუ ის სწორია, ძირის უხმოვნო ვარიანტს გულისხმობს, შემდგომი ფონეტიკური პროცესებით.

ამგვარი არაერთგვაროვანი რეკონსტრუქციის შესაძლებლობა, ვფიქრობთ, მიუთითებს ძირ-ფუძეთა ისტორიული ფორმირების ერთგვარ დიაქრონიულ თანხვედრას ბგერათშესატყვისობათა ჩამოყალიბების გარკვეულ პერიოდთან.

მ. ბ უ კ ი ა (თბილისი)

სახელთა წარმოქმნისათვის ზანურში

ქართველური ენები გრამატიკის ყველა დონეზე ძლიერ სიახლოვეს ამჟღავნებენ. ეს სიახლოვე ჩანს სიტყვათწარმოებაშიც: მეგრულ-ლაზური, ქართულის მსგავსად ახალი სიტყვების წარმოსაქმნელად მიმართავს სუფიქსურ და პრეფიქს-სუფიქსურ წარმოებას, მეტიც, ამა თუ იმ ჯგუფის მაწარმოებელი აფიქსები ხშირ შემთხვევაში ერთმანეთს ემთხვევა.

მოხსენებაში განიხილება წარმოქმნილ სახელთა რამდენიმე ჯგუფი და წარმოქმნისას მიმდინარე პროცესები, რომელიც გავლენას ახდენს სახელთა ფუძის აგებულებაზე.

წარმომავლობის (სადაურობის) სახელები იწარმოება -არ და -ურ სუფიქსებით: **სიდერ-არ-ი** „სიდერელი“, **ოდიმ-არ-ი** „ოდიშელი“, **დუთხ-ურ-ი** „დუთხელი“, **ზუგიდ-ურ-ი** „ზუგდიდური“.

ქონების სახელები მეგრულში იწარმოება -ამ, -იან, -იერ, -უან, -ოსან, ლაზურში კი -ონ, -იარ > -მარ, -ერ სუფიქსებით: **ჩილ-ამ-ი** „ცოლიანი“, **სამართ-იან-ი** „სამართლიანი“, **ქონებ-იერ-ი** „მდიდარი“, **ზედმ. „მქონებელი“**, **სახელ-უან-ი** „სახელოვანი“, **ჟირ-ოსან-ი** „ოროსანი“ (მეგრ.), **ჩილამრ-ონ-ი** „ცრემლიანი“, **დერდი-ამ-ი** „დარდიანი“, **მეანგ-ერ-ი** „ჟანგიანი“ (ლაზ.).

უქონლობას მეგრულში გამოხატავს უ-ე / უ-ო, უ-ურ, უ-ოლ თავსართ-ბოლოსართი, ლაზურში კი უ-ელ, უ-ე, უ-უ, უ-იარ თავსართ-ბოლოსართი: **უ-კუჩხ-ე** „უფეხო“, **უ-მინჯ-ურ-ი** „უპატრონო“, **უ-ჯიმ-ოლ-ი**

„უმარილო“ (მეგრ.), უ-ფარ-ელ-ი „უფულო“, უ-მით-ელ-ი „უპატრონო“ (ზედმ. „უარავისო“), უ-გუზ-უ „უმი, მოუხარშავი“, უ-ონჯღორ-იარ „უსირცხვილო“ (ლაზ.).

დანიშნულების სახელებს აწარმოებს ო-ელ / ო-ალ, ო-უ, ო-ონ პრეფიქს-სუფიქსი: ონწე (მეგრ.), ონწელი (ლაზ.) „აკვანი“, ზედმ. „და-სარწევი“, ოქოსალე / ოქოსონი (ლაზ.), ოქოსალი (მეგრ.) „ცოცხი“, ზედმ. „გამოსაგველი“, ონცორუ „საცერი“, ონწკიალონი „ეჟვანი, საწკარუნო“.

გეოგრაფიული სახელები იწარმოება -ეთ, -ათ სუფიქსით, ნა-ო, ნო-ენ კონფიქსი: თოლიქ-ეთ-ი, სერგი-ეთ-ი, ნა-გვაზა-ო, ნო-ჯიზ-ენ-ი.

აბსტრაქტული სახელების მაწარმოებელი -ობა სუფიქსი მეგრულ-ლაზურს საერთო აქვს ქართულთან: ბერ-ობა (ლაზ.), ბაღან-ობა (მეგრ.), ხავშე-ობა (ქართ.) „ბავშვობა“, დამთე-ობა (ლაზ.), დიანთილ-ობა (მეგრ.), დედამთილ-ობა (ქართ.) „დედამთილობა“, კოჩინ-ობა (ლაზ.), კოჩ-ობა (მეგრ.), კაც-ობა (ქართ.) „კაცობა“. საინტერესოა, რომ -ობა-თი ნაწარმოები რამდენიმე მეგრული აბსტრაქტული სახელი ანთროპონიმად იქცა: კოჩობა – მამაკაცის საკუთარი სახელი, ცირობა – ქალის საკუთარი სახელი.

ზანური სახელის წარმოქმნაში შეინიშნება მეზობელი ენების გავლენაც (ლაზურზე გავლენას ახდენს თურქული, ხოლო მეგრულზე ნაკლები ინტენსივობით აფხაზური ენა), სიტყვათწარმოებაში ჩანს აფხაზური და თურქული მორფემები, მაგ., მეგრულ უქონლობის სახელებში გვხვდება აფხაზური -გა სუფიქსით ნაწარმოები სიტყვები: ტვინ-გა „უტვინო“, ყუნ-გა „ყრუ“ (ზედმ. „უყურო“), ხან-გა „გიყი“ (ზედმ. „უთავო“, აფხაზ. ა-ხ „თავი“). ლაზურში ჩანს -ლულ სუფიქსი: კაილული „სიკეთე, სიკეთის გაკეთება“ (კაი < „კარგი“), ისილული „ისლნარი“ (ისირი „ისლი“), ცხემლული „რცხილნარი“ (ცხემური „რცხილა“).

დანიშნულება-აბსტრაქტულობის გამოხატვისათვის თანამედროვე ქართულში

წარმოქმნილი სახელების ერთი ჯგუფი გამოხატავს დანიშნულებას ან განკუთვნებას. ამ სახელების საწარმოებლად გამოიყენება სა-პრეფიქსი და მასთან ერთად -ე, -ო, -ურ (-ულ), -არ (-ალ) სუფიქსები. სა-ე და სა-ო კონფიქსთა დაპირისპირება არასისტემურია და მისი განზოგადების საფუძველი არ არსებობს. სა-ო კონფიქსი დაერთვის თითქმის ყოველგვარ სახელს და აღნიშნავს დანიშნულება-განკუთვნებას ან თვისებას.

თანამედროვე ქართულში ხშირად გვხვდება სა-ო მაწარმოებლიანი დანიშნულების სახელები, რომლებიც -ოზა სუფიქსის დართვით აბსტრაქტულ სახელებად გარდაიქმნებიან:

სარწმუნო – სარწმუნოობა

სახიფათო – სახიფათოობა

საიმედო – საიმედოობა

საჯარო – საჯაროობა

საზრდო – საზრდოობა

სანდო – სანდოობა

მსგავსი ვითარება ზოგჯერ გვაქვს უქონლობის გამოხატველ სახელებთანაც, რომელთა მაწარმოებელია უ-ო აფიქსები:

უკაცო – უკაცობა

უგუნებო – უგუნებობა

უნუგეშო – უნუგეშობა

უიმედო – უიმედობა

უბედო – უბედობა

უსამშობლო – უსამშობლობა

კანცელარულ სტილსა თუ დოკუმენტების ენაში დღეს ძალზე გახშირდა აღნიშნული სახის მაწარმოებლიანი აბსტრაქტული სახელები. როგორც ჩანს, რაკი დოკუმენტებისა თუ კანონის ენისათვის დამახასიათებელია სათქმელის განზოგადება და რაიმე ქმედების განყენებუ-

ლად წარმოდგენა, ამიტომ ანიჭებენ უპირატესობას ასეთ ფორმებს. ენამ ეს სემანტიკა გამოხატა დანიშნულების სახელებზე -**ობა** სუფიქსის დართვით. ასეთი სტრუქტურის ფუძის სახელებში დანიშნულებასთან ერთად განყენებულობაცაა წარმოჩენილი, ქმედება კი განზოგადებულია.

საინტერესოა ის ფაქტი, რომ **სა-ო** და **უ-ო** მაწარმოებლიან სახელებთან აბსტრაქტულობის -**ობა** სუფიქსის დართვისას სახელები ხან ორ -**ო**-ს ინარჩუნებენ (საჯარო- საჯაროობა, სანდო - სანდოობა, სარწმუნო - სარწმუნოობა...), ხან კი - ერთს (უნუგემო- უნუგემოობა, უპატივცემულო - უპატივცემულობა, უგუნებო - უგუნებობა...). როცა ენა **სა-ო** კონფიქსიანი დანიშნულების სახელებისაგან აწარმოებს -**ობა** სუფიქსიან აბსტრაქტულ სახელებს, ყველგან ორი -**ო** მოიყრის თავს და, ვფიქრობთ, ფორმაწარმოების დროსაც ეს ორი -**ო** უნდა შენარჩუნდეს კიდევ. ხოლო **უ-ო** მაწარმოებლიან სახელებთან ჩანს ტენდენცია უქონლობის -**ო** სუფიქსის დაკარგვისა - რჩება აბსტრაქტულობის -**ობა** მაწარმოებლის პირველი ხმოვანი -**ო** (აბსტრაქტულობის სემანტიკის ხაზგასასმელად).

შ. გა ბ ე ს კ ი რ ი ა (თბილისი)

„ღვინო“ და „ვენახ-“ ფუძეთა აგებულებისათვის

იბერიულ-კავკასიურ, ინდოევროპულ და სემიტურ-ქამიტურ ენებში დადასტურებული ღვინის აღმნიშვნელ ფონეტიკურად მსგავსი სიტყვების შესახებ მეცნიერებაში მრავალი თვალსაზრისია გამოთქმული. წარსულში ღვინოს მკვლევართა ნაწილი მედიტერანულ სიტყვად განიხილავდა, შემდგომ იგი ინდოევროპული წარმომავლობის მიგრაციულ ტერმინადაც იქნა კვალიფიცირებული. ზოგიერთ გამოკვლევაში ქართველურ ენებში ვენახიც ინდოევროპულიდან შემოსულ სიტყვადაა მიჩნეული.

დიდი ხანია, არსებობს ასევე თვალსაზრისი ამ სახელის ქართული ენობრივი სამყაროდან მომდინარეობის შესახებ. მკვლევართა ნაწილი ქართველური და ინდოევროპული ენების მონაცემების საფუძველზე ტერმინ ღვინოსთან ერთად განიხილავს ასევე ვენახსაც.

იმ გარემოების გამო, რომ აღმოსავლეთ ინდოევროპულ ენებში ჩვენთვის საინტერესო ღვინის აღმნიშვნელი ტერმინი არ დასტურდება, მეცნიერებაში არის ეჭვი სხვა სისტემის ენიდან მისი ნასესხობის შესახებ.

რატომ არ ჩანს სომხურში ღვინის მნიშვნელობის ინდოევროპული ფორმები, სადაც ზანური ღ(ვ)ინისგან მიღებული გინი არის? (გ. წერეთელი).

მოხსენებაში აღნიშნული ტერმინების აგებულებისა და სხვა სისტემის ენების ფორმებთან მათი დამოკიდებულების ჩვენების კიდევ ერთი ცდაა.

ქართველოლოგების უმრავლესობა ღვინოსა და ვენახს ერთმანეთთან კავშირში განიხილავს. პროფ. გ. კლიმოვის ვარაუდი, რომელიც ამ ტერმინებს დამოუკიდებლად აანალიზებს, გაუმართლებელი გვგონია, ისევე როგორც მისი მოსაზრება ღვინის პირველსახედ *ywino-ს, ხოლო ვენახის არქეტიპის *wenaq-ის სახით დაშვების შესახებ. მეცნიერის აზრით, q>x გადასვლის შედეგადაა მიღებული ქართული ვენახ-ი. პროფ. ჰ. ფენრიხის ეტიმოლოგიით *ლუინ- საერთოქართველურ *ლუნ- ფუძეს უკავშირდება, რომელშიც უ-ს უმლაუტიზების შედეგადაა მიღებული უი.

ვფიქრობთ, მისაღებია თვალსაზრისი, რომელიც განსახილველი სახელების ამოსავლად *უინ-ს გულისხმობს: *უინ „ყურმენი, ღვინო“, რომელზეც არქაული კრებითობის მაწარმოებელი -აჰ სუფიქსის (მდრ. კოლხი, ტაოხი, მესხი, კარდუხი და სხვა) დართვითაა მიღებული ვენახ-ი (მდრ. ძვ. ქართული საყურმენი, საყურმენე „ვენახი“), მეგრული ბინეხ-ი „ვაზი; ვენახი“, ლაზური ბინეხ- „ვაზი“ ქართულის მსგავსად ზოგიერთ ენაში ერთი და იგივე ლექსემა ყურმენსაც და ღვინოსაც აღნიშნავს.

მოხსენებაში გამოთქმულ მოსაზრებას ამყარებს ტერმინ ღვინის შესახებ ქართველ მეცნიერთა თვალსაზრისები.

ტერმინ ღვინოში თავკიდური ღ- (აკად. ვ. თოფურია), ხოლო ბოლოკიდურ პოზიციაში ო არის განვითარებული (აკად. გ. წერეთელი).

პროფ. თ. უთურგაიძის აზრით, ქართული სახელის ბრუნებათა სისტემაში ერთადერთი გამონაკლისია ღვინო, რომელსაც ნათესაობითა და მოქმედებით ბრუნვებში ო ეკვეცება (ღვინ-ის, ღვინ-ით), რაც აიხსნება იმ მიზეზით, რომ ამ სახელის პარადიგმაში გამოყენებულია ორი ფუძე: ღვინო და ღვინ-.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე ტერმინ ღვინის ევოლუცია ამგვარად შეიძლება წარმოვიდგინოთ: *უინ > ღ-უინ და შემდგომ უკვე ძველ ქართულ ტექსტებში დამოწმებული ღვინ-ო. ღვინის მნიშვნელობით ფუძის უძველეს წინასახეს იბერიულ-კავკასიური (ბაცბური ვენ), ინდოევროპული და სემიტური ფორმები წარმოადგენს, ხოლო თავკიდურ პოზიციაში ღ დართულმა ღ(ვ)ინ-მა სომხურში გინი მოგვცა.

ამ კუთხით ის გარემოებაც იქცევს ჩვენს ყურადღებას, რომ ძველი სამიწათმოქმედო ინდოევროპული ნასესხობები სემიტურ ენებში არ ჩანს, მაშინ როდესაც ამ სისტემის ენებსა და დიალექტებში შეინიშნება მევენახეობა-მეღვინეობასთან დაკავშირებული ლექსიკური ქართველიზმები:

აქადური sanaku „წნეხვა“, აქადური, არამეული, არაბული kur „ქვევრი“.

ლიბანის არაბულ დიალექტში ქართულის მნიშვნელობით გმოვლენილია აკიდო (პროფ. გ. ჩიქოვანი).

არაბულ სალიტერატურო ენაში ქართული ყურძნისგან მიღებულად მიგვაჩნია ღურჯუნ „პალმის მტევანი“.

ქართულ *უინ-ს შეეძლო მოეცა როგორც ინდოევროპული, ასევე სემიტური ფორმები. სემიტური ენებისთვის პ. ფრონცაროლი *wajn-ს ვარაუდობს. ზემოჩამოთვლილ ენებს შეიძლება დაემატოს ასევე ხატური windu, რომელიც ღვინოს უნდა ნიშნავდეს.

ბოლოზმოვნიანი სახელის ფუძისა და ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის ურთიერთობისათვის სვანურში

დღევანდელი სვანურის დიალექტებში, (ბალსზემოური, ბალსქვემოური, ლაშხური და ლენტეხური), ნათესაობითი ბრუნვის ალომორფები სხვადასხვა ხმოვნით არის წარმოდგენილი, თანხმოვანი ერთია -შ, რომელიც ხშირად იკარგება.

ნათესაობითი ბრუნვის ალომორფებში სხვადასხვა ხმოვანთა არსებობას განაპირობებს ამ ბრუნვის ამოსავალი მორფემის -იშ'ის დართვა -ა, -ე, -ო, -ო, -უ ბოლოზმოვნიან სახელებზე და იქ მიმდინარე მორფონოლოგიური პროცესები, რომლებიც განსხვავებულია სვანურის დიალექტებისა და ფუძის ბოლოკიდური ხმოვნის რომელობის მიხედვით.

-ა ბოლოზმოვნიანები

ბზ.	დინა	„გოგო“	ნათ.	დინა-წშ	„გოგოსი“ (<დინწა+იშ)
ბქ.	დინა		ნათ.	დინ-წშ	(<დინწა+იშ)
ლშხ.	დინა		ნათ.	დინ-წშ	(<დინა+იშ)
ლნტ.	დენა		ნათ.	დენწ-მშ	(<დენწა+იშ)

-ე ბოლოზმოვნიანები

ბზ. ლშხ.	დედე	„დედა“	ნათ.	დედ-წშ	„დედის“ (<დედე+იშ)
ბქ.	დედე		ნათ.	დედ-წშ	(<დედე+იშ)
ლნტ.	დედე		ნათ.	დედე-მშ	(<დედე+იშ)

-ო ბოლოზმოვნიანები

ბზ. ლშხ.	მუშგური	„სტუმარი“	ნათ.	მუშგურ-რშ	„სტუმრის“ (<მუშგური+იშ)
ბქ.	—		ნათ.	მუშგური-წშ	
ლნტ.	მუშკუპარი	—	ნათ.	მუშკუპარი-მშ	(<მუშკუპარი+იშ)

ბალსქვემოურში -ი და -უ ბოლოხმოვნიანი სახელები ნათ. ბრუნ-
ვაში -ჰმ ალომორფს დაირთავენ, რაც, სავარაუდოდ, გვიანდელი მო-
ვლენაა, მას შემდეგ გაჩენილი, რაც ზოგ სახელთან ნათ. ბრუნვის ერთ-
ერთ ნიშნად -ჰმ ალომორფი დამკვიდრდა. ეს და მსგავსი გამონაკლი-
სები დამატებით კვლევას მოითხოვს.

-ო ბოლოხმოვნიანები

ბზ.	საბჰო	„საბჰო“	ნათ. საბჰ-ჲმ	„საბჰოსი“ (<“საბჰ-ჲმ+იშ <“საბჰო+იშ)
ბჟ.	-	-	- საბჰ-ჲმ	(<“საბჰ-ჲმ+იშ <“საბჰო+იშ)
ლშხ.	-	-	- საბჰ+რშ	(<“საბჰო+იშ)
ლნტ.	-	-	- საბჰო-მშ	(<“საბჰო+იშ)

-უ ბოლოხმოვნიანები

ბზ.	ტუნუ	„ქოთანი“	ნათ. ტუნ-ჲმ	„ქოთნის“ (<“ტუნ-ჲმ+იშ <“ტუნუ+იშ)
ბჟ.	ტუნუ	-	- ტუნუ-ჰმ	
ლშხ.	ტუნუ	-	- ტუნ+რშ	(<“ტუნუ+იშ)
ლნტ.	ტუნუ	-	- ტუნუ-მშ	(<“ტუნუ+იშ)

ნულოვანი ძირი მეგრულ ზმნაში

მორფემათა რანგობრივი სტრუქტურის მიხედვით მეგრულ ზმნაში ფუნქციური ელემენტების რაოდენობა განისაზღვრება ძირის-გან მარცხნივ – პრეფიქსი არის ხუთი, ხოლო მარჯვნივ სუფიქსი თორმეტია, თუმცა მათი ერთდროულად რეალიზება შეზღუდულია და მაქსიმალური რაოდენობა მარჯვნივაც შეიძლება იყოს მხოლოდ ხუთი (ცხადია, თუ მოდალურ ელემენტებს არ ვიგულისხმებთ). ზმნური პრეფიქსების სინტაგმატურ ჯაჭვში რთული ფონოლოგიური პროცესები მიმდინარეობს, რის გამოც ხშირად ამოსავალი მორფემა იმდენად რედუცირებულად ან შეცვლილი ხმოვნითი ელემენტებით წარმოგვიდგება, რომ თავდაპირველი ზმნური ძირის თუ ფუძის სემანტიკა გაბუნდოვანებულია ან სულაც ჩაკარგული, რის გამოც ფორმა ღრმა ლინგვისტურ ანალიზს ითხოვს.

მეგრული ენის *სენაკურ-მარტვილურ დიალექტში* არის რამდენიმე ზმნური ფორმა, რომელთა ძირეული მორფემის გამოყოფა შეუძლებელია ენობრივი ანალიზის სინქრონიულ დონეზე, ან მისი არსებობა საერთოდ სადავო ხდება.

ნულოვანი ძირისათვის ორი აუცილებელი პირობაა საჭირო:

1. ლინგვალურად ძირის მოკლე ფონოსტრუქტურა და

2. ფონოლოგიური პოზიცია, რომელიც ცვლილებას აპირობებს;

ძირითადად, ეს არის [გ + ყ], სადაც /გ/ პირველი პირის მორფემაა, ხოლო /ყ/ ძირისეული მორფემა ან მისი ნაწილი ანლაუტში. მეგრულში მოქმედი მორფემათა გარდაქმნის ჰომოგენურობის წესების თანახმად $გ > ჰ$ ასიმილაციურად მიიღება /ყ/-ს წინა პოზიციაში, ხოლო შემდგომი ფონოლოგიური გარდაქმნის საფუძველზე ხდება დისიმილაციური დაკარგვა – $გყ > ჰყ > ჰ$;

მაგალითები:

(1) **ჰ-უნ-ქ** „ცყავარ“

S.1-Ø (ყლა)-THM-PRS.S1/S2.SG

შდრ.

გ-ყ-უნ-ქ „ცყავარ“

S.1-ყლა-THM-PRS.S1/S2.SG

ანალოგიური ვითარებაა ობიექტური წყობის დროსაც: **ბ-უნ-ს < *მ-ც-უნ-ს < მ-ი-ც-უნ-ს** „მყავს“

(2) **ბ-ი** [|| < **ბ-ი-ი** || **ბ-ე-ი**] „ვყავი“

S.1-Ø (ყოლა.AOR) –PM [||S.1- ყოლა.AOR –PM] შდრ.

***ბ-ცი-ი < *ვ-ცი-ი**

S.1- ყოლა.AOR –PM

თუმცა არის შემთხვევები, როცა ანალოგიური გარდაქმნა დაჩნდება იქ, სადაც თითქოს სრულიად მოულოდნელია ანუ არ არსებობს შესაბამისი ფონოლოგიური გარემო:

მინი-ბ-ე[ნქ] „შევალ“

PRV-S.1-Ø (სვლა)-THM-FUT.S1/S2.SG,

მინი-ბ-ი „შევედი“

PRV-S.1-Ø(სვლა)-AOR.SG, სადაც ძირი სწორედ ნულოვანი ალომორფითაა წარმოდგენილი, შდრ. ფუნქციური ელემენტების ჯაჭვი ამოსავალ ფორმებში:

მინი-ვ-ლ-ენ-ქ „შევალ“

PRV-S.1-სვლა-THM-FUT.S1/S2.SG,

მინი-ვ-ლ-ი „შევედი“

PRV-S.1-სვლა-AOR.SG

ვ-ლ- > ბ ცვლილება ხორციელდება I სერიის მყოფადის, II და IV სერიების ყველა მწკრივის პირველი პირის ფორმებთან როგორც მხოლოდობითში, ისე მრავლობითში. მოხსენებაში არის ცდა **ვ-ლ- > ბ** გადასვლის ახსნისა.

ამგვარი ანალიზის შემდგომ მნიშვნელოვანია ტრანსფორმირების შედეგად მიღებული ცალად დარჩენილი /ბ/ თანხმოვნის მორფოლოგიური კვალიფიკაციის საკითხი, კერძოდ, მორფემათა თუ რომელ რიგს მიეკუთვნება იგი, ძირეულს თუ პირისას? ასეთ დროს უფრო რელევანტური ჩანს ფუნქციურ ელემენტად კვალიფიკაცია ორი მიზეზის გამო, რადგან

1. უღლების პარადიგმაში სხვა პირში გადაყვანის შემთხვევაში სრულად აღდგება ყველა მორფემა, როგორც ძირის, ასევე პირისა: **ბ-უნ-ქ** „ვყავარ“, **მ-ც-უნ-ქ** „ყავხარ“, **ც-უნ-ს** „პყავს“; **მინი-ბ-ი** „შევედი“, **მინი-მ-ლ-ი** „შეხვედი“, **მინი-ლ-უ** „შევიდა“

2. ზოგადად, პირის მარკერის აბსტრაქციის ხარისხი მაღალია ფუძესთან შედარებით.

შენიშვნები ზმნის თემისა და თემის ნიშნების შესახებ

თემა ზმნის ფუძის ნაირსახეობაა; იგი არის საერთო საყრდენი დრო-კილოთა I ან II სერიის ფორმათათვის (ა. შანიძე). თემისა და თემის ნიშანთა საკითხი განიხილება როგორც ძველ, ისე ახალ ქართულში.

დაპირისპირება რთულ (თემისნიშნთან) და მარტივ (უთემისნიშნთან) თემათა შორის ძველსა და ახალ ქართულში არ ჩანს ერთგვარი. ძველ ქართულში ეს დაპირისპირება ასპექტური ხასიათისა უნდა იყოს; ახალ ქართულში დაპირისპირების მორფოლოგიური საფუძველი გაურკვეველია.

ასპექტის გამოხატვის სისტემის შეცვლამ გამოიწვია თემის ნიშანთა სისტემაში ცვლილებათა მთელი რიგი: თემისნიშნთან ხდება უთემისნიშნო; უთემისნიშნო – თემისნიშნთან; ხდება თემის ნიშანთა ურთიერთშენაცვლება (ებ>ავ, ავ/ამ>ებ, ო>ავ, ებ>ო, ებ>ოზ...).

ძველ ქართულში რა იყო საფუძველი ცალკეულ თემის ნიშანთა განაწილებისა, ძნელი სათქმელია; ცვლილებათა ტენდენციის თვალის გადევნება და მიღებული შედეგები გვაფიქრებინებს, რომ ახალ ქართულში თემის ნიშანთა გადანაწილებას საფუძვლად გვარის კატეგორია ედება; მოქმედებითი გვარის ზმნებში ადგილს იმკვიდრებს -**ავ/-ამ**, ვნებითებში – **-ებ**, ხოლო საშუალები – **-ოზ**. ეს ტენდენცია სათავეს ძველ ქართულში იღებს. პროცესი არაა დასრულებული – გრძელდება დიალექტებში. ეს პროცესი საინტერესოა გვარის, როგორც მორფოლოგიური კატეგორიის ჩამოყალიბების თვალსაზრისითაც.

სახელის ფუძის კუმშვად-უკუმშველი ვარიანტების დისტრიბუციისათვის თანამედროვე ქართულში

თანამედროვე ქართულში გამოიყოფა ერთი წყება სახელებისა, რომელთა ფუძეები უკუმშველადაა წარმოდგენილი ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში, ხოლო ორთოგრაფიული ლექსიკონის მიხედვით მართებულ ფორმებად მიჩნეულია კუმშვადი ვარიანტები:

I.

სახელი	ორთ. ლექს.	ქეგლი
ხელოვანი	(ხელოვნისა)	(ხელოვანისა)
მშრომელი	(მშრომლისა)	(მშრომელისა)
მონათმფლობელი	(მონათმფლობლისა)	(მონათმფლობელისა)
მხცოვანი	(მხცოვნისა)	(მხცოვანისა)
ახოვანი	(ახოვნისა)	(ახოვანისა)
უკვეცილი	(უკვეცლისა)	(უკვეცილისა)

სახელთა ერთ ნაწილს ორთოგრაფიულ ლექსიკონში მიწერილი არა აქვს ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა, ხოლო განმარტებით ლექსიკონში კვლავ უკუმშველი ვარიანტებია გათვალისწინებული:

II.

სახელი	ორთ. ლექს.	ქეგლი
მსმენელი	–	(მსმენელისა)
წვევამდელი	–	(წვევამდელისა)
მქსოველი	–	(მქსოველისა)
ასაკოვანი	–	(ასაკოვანისა)
სრულწლოვანი	–	(სრულწლოვანისა)
სრულფასოვანი	–	(სრულფასოვანისა)

ზემოთ წარმოდგენილი ტიპის სახელთა სია (ივარაუდება პირველი ცხრილი) საკმაოდ ვრცელია. თანამედროვე ქართულში შეინიშნება საინტერესო ტენდენცია მათი განაწილებისა მხოლოოებითი და მრავლობითი რიცხვის ფორმათა მიხედვით: მხოლოოებითში გამოიყენება როგორც კუმშვადი, ისე უკუმშველი ვარიანტები, ხოლო მრავლობითში – მხოლოდ უკუმშველი. ვფიქრობთ, თანამედროვე ქართული ენის ორთოგრაფიულ ლექსიკონში აღნიშნული ტიპის სახელები შემდეგნაირად უნდა იყოს წარმოდგენილი:

მცოვანი (მცოვნის'ა' // მცოვანის'ა', მრ. მცოვანები),

უკვეცილი (უკვეცლის'ა' // უკვეცელის'ა', მრ. უკვეცელები),

მშრომელი (მშრომლის'ა' // მშრომელის'ა', მრ. მშრომელები)...

გამონაკლისია „ხელოვანი“. ეს უკანასკნელი შეკუმშული ფორმით მხოლოოებით რიცხვში, როგორც წესი, აღარ გამოიყენება (ხელოვანის, მრ. ხელოვანები).

მეორე ცხრილში წარმოდგენილი სახელები (მათი სიაც საკმაოდ ვრცელია) ბირითადად მხოლოდ უკუმშველი ფორმებით იხმარება ორსავე რიცხვში, რაც, ვფიქრობთ, ასევე გასათვალისწინებელი იქნება ახალი ორთოგრაფიული ლექსიკონის მომზადებისას:

მსმენელი (მსმენელის'ა', მრ. მსმენელები),

წვევამდელი (წვევამდელის'ა', მრ. წვევამდელები),

სრულწლოვანი (სრულწლოვანის'ა', მრ. სრულწლოვანები)...

საინტერესო ჩანს თვისების გამომხატველი ზოგი სახელის კუმშვად-უკუმშველ ფუძეთა განაწილებაც ზმნისართებად მოქცევისას (სქელი – სქლად, თხელი – თხლად, ვრცელი – ვრცლად, ბრტყელი – ბრტყლად, მთელი – მთლად...).

სახელის ფუძის კუმშვად-უკუმშველი ვარიანტების დისტრიბუციასთან დაკავშირებით შეინიშნება სხვა ტიპის შემთხვევებიც.

ქართული ზმნის ფუძე, ძირი და აფიქსთა კომბინაციები

ქართული ენის აგლუტინაციური ბუნება კარგად ჩანს ზმნის აგებულებაში. მართალია, **ძირი** საერთოა ზმნის ყველა მწკრივის ფორმისთვის, მაგრამ ის ყოველთვის არაა დაუშლელი ნაწილი, როცა თვითონ არის ნაწარმოები ან რთული სიტყვა. არსებობს **უმარცვლო** ძირი (ერთ-, ორ- და სამთანხმოვნიანი: C, CC, CCC), ასევე **ერთმარცვლიანი** (CVC, CCVC, CCCVC) ან **მრავალმარცვლიანი**. აღსანიშნავია, რომ უხმოვნო ძირი არასოდეს გამოიყენება უაფიქსოდ. ის ზმნურ ფორმად იქცევა მაშინ, როცა ახლავს რომელიმე ხმოვანპრეფიქსი პირის ან თემის ნიშანთან ერთად (აგებ/დააგე, უქებ/შეუქე, ათბობ/გაათბე, ატკბობ/დაატკბე).

ქართული ზმნის წარმოებაში განსაკუთრებით პროდუქტიულია ნასახელარი ზმნები, რომლებიც შეიძლება იყოს მოქმედებითი, ვნებითი ან საშუალი გვარისა. ზოგჯერ სინქრონიულ ჭრილში დაუშლელი სიტყვა დიაქრონიულად ზმნური წარმომავლობისაა. მაგ., ზედსართავ და არსებით სახელთა ერთი ნაწილი ნაზმნარია, თუმცა დღეს ზმნასთან კავშირი აღარ ჩანს. ამ ბოლო დროს განსაკუთრებით ინტენსიურია უცხოური ენებიდან ნასესხები სიტყვების გამოყენება ზმნის ფუძედ (მაგ., აანონსებს, არეგულირებს/რეგულირდება, ფორმირდება, დეგრადირებს და სხვ.).

ზმნურ აფიქსთა პოზიცია ფიქსირებულია და ადგილის მიხედვით ორ ჯგუფად იყოფა: ზმნის **ძირის წინ** და ზმნის **ძირის შემდეგ** გამოყენებული აფიქსები (ანუ პრეფიქსები და სუფიქსები). ყველაზე მარტივი აგებულების ზმნა შეიცავს მხოლოდ ერთ მორფემას – ძირს (CVC), რომელიც მეორე პირის ფორმაა (წერ, ჭამ), მას არ სჭირდება სუბიექტური პირის ნიშანი, ხოლო პირდაპირობიექტური პირი უნიშნოა.

ზმნურ აფიქსთა პოზიციურ რაოდენობაში გამოყოფენ 24 შემადგენელ ნაწილს მეშველი ზმნების (ვარ, ხარ, ვართ, ხართ; იყავი, იყო), მიმღეობის მაწარმოებლებისა (-ულ, -ილ, მ-არ) და ჩართული ელემენტების დამატებით (მაგალითად, ძირთან ერთად ზმნის 25 შემადგენელი ნაწილი აქვს გამოყოფილი პროფ. ჰ. ფენრიხს თავის სქემაში). ვფიქრობთ, ქართულ ზმნაში უნდა გამოიყოს მხოლოდ პოზიციები, რადგან ზოგიერთი მორფემა ურთიერთჩანაცვლებადია. ერთ ზმნურ ფორმაში

ერთდროულად გამოყენებულ აფიქსთა მაქსიმალური რაოდენობა შეიძლება იყოს 10-11.

ძირის წინ დგას: მარტივი ან რთული ზმნისწინი ახალი ან ძველი ფორმით (ა/ალ, გა/გან, და, შე, წა/წარ ჩა/შთა, გადა/გარდა, მი, მო, ამო/აღმო, გამო, შემო, წამო/წარმო, გადმო), ვინ-ის ან მან-ის რიგის პირის ნიშანი (ვ; მ, გვ, გ, ჰ, ს) და ხმოვანპრეფიქსი (ა, ე, ი, უ).

ძირის შემდეგ დგას: ვნებითის ნიშანი **დ**, თემის ნიშანი პირველი სერიის მწკრივებთან (ებ, ობ, ავ, ამ, ი, ემ, ოფ), კაუზატივის ნიშანი (ინ, ევ, ევინ), სავრცობი (დ/ოდ), მწკრივის ნიშანი (ი, ე, ო, ა), მესამე პირისა და რიცხვის სუფიქსი (ს, ა, ო; ნ, ან, ენ, ნენ, ეს, თ).

ქართული ზმნის აგებულების ძირითადი სქემა ასეთია: **Pr** – ზმნისწინი (1, 2) + **Pp** – სუბიექტური ან ობიექტური პირის პრეფიქსი + **Vp** – ხმოვანპრეფიქსი + **R** – ძირი + **Pm** – ვნებითის ნიშანი + **Ths** – თემის ნიშანი + **Cm** – კაუზატივის ნიშანი + **Im** – სავრცობი + **Mm** – მწკრივის ნიშანი + **Ps** – პირის ნიშანი/დამსმარე ზმნა + **Pls** – რიცხვის ნიშანი.

როგორც ცნობილია, ქართულში ზმნურ თავსართთა და ბოლოსართთა უმრავლესობას თავ-თავისი ფუნქცია აქვს, მაგრამ არსებობს გამონაკლისები: ფუნქციადაკარგული ანუ ე.წ. ცარიელი აფიქსები, რომლებიც დღეს მხოლოდ მწკრივის რომელიმე ფორმაში გამოიყენება, ასევე – ერთი და იმავე მორფოლოგიური დანიშნულების რამდენიმე აფიქსი ან ორი მორფოლოგიური მნიშვნელობის მქონე ერთი აფიქსი.

მ. თ ე თ რ ა ძ ე (თბილისი)

მეორეული თანხმოვანთკომპლექსების მორფოლოგიისათვის ლეზგიური ენის ზმნურ ფუძეებში

ლეზგიურში თანხმოვანთკომპლექსები, ძირითადად, დასტურდება სიტყვის შიგნით ან ბოლოკიდურ პოზიციაში. თავკიდურ პოზიციაში თანხმოვანთა კომპლექსის გაჩენა ახალ მოვლენად მიიჩნევა (კოძასოვი 1990, ჰასპელმათი 1993).

მეორეული თანხმომავანთკომპლექსები ანლაუტში ჩნდება ერთი მხრივ, ფუძისეული ხმოვნის დაკარგვით უმახვილო მარცვალში ძირითადად სახელებში და, მეორე მხრივ, ზმნურ ფორმებში პრეფიქსის ხმოვნური ნაწილის რედუქციით. ორივე შემთხვევაში მახვილი მოდის მეორე მარცვალზე, ამასთან პირველ მარცვალში არის მაღალი აწეულობის ხმოვანი *i*, *u*, *y* (უსლარი 1896, კოძასოვი 1990, ჰასპელმათი 1993). მაღალი აწეულობის ხმოვნების სინკოპე არასონორი თანხმოვნის გარემოცვაში უმახვილო მარცვალში ცნობილია სხვა ენების მონაცემებითაც. ლეზგიურის სახელურ ფორმათა აკუსტიკური შესწავლის შედეგად დადგინდა, რომ ხშირ შემთხვევაში ხმოვნის რედუქციის შემდეგ მისი გავლენით იცვლება წინამავალი თანხმოვანი, კერძოდ, ხდება პალატალიზაცია და ლაბიალიზაცია (ჩითორანი, ისკაროუსი 2008, ჩითორანი, ბაბალიევა 2007). ეს მოვლენა ზეპირ მეტყველებაში რეგულარულ ხასიათს იღებს, თუმცა პროცესი განსხვავებულია დიალექტების მიხედვით.

კომპლექსთა გაანალიზებისას მათი მიღების მორფოლოგიური საფუძვლები გამოიკვეთა:

ა) მიმდევრობის პირველი წევრი არის განმეორებითობის ან მრავალგზისობის კატეგორიის ფორმანტი *x* და მისი ვარიანტები: *x-// q^h* ან *q*.

ბ) *k* პრევერბის (იხ. ზემოთ) დართვა თანხმონით დაწყებულ ზმნურ ფუძეზე ქმნის *CC* და *CF* ტიპის თანხმომავანთკომპლექსებს: *ктадун* [*k-tad-uⁿ*] „მოშორება“, *кфин* [*k-f-iⁿ*] „წასვლა“, *кхъин* [*k-x^h-iⁿ*] „წერა“; *ксуи* [*k-s-uⁿ*] // *kus-uⁿ* „დაძინება“.

გ) *жъана* [*žɣana*] წარსულის ფორმა ზმნისა *жуғъун* [*žau-uⁿ*] „პოვნა“. ანლაუტის *ž* სხვა დიალექტებში *з* აფრიკატითაა წარმოდგენილი. ახტის დიალექტში ეს ზმნა გვხვდება /*gaɣuⁿ*/ ფორმით, ხოლო დოქუზბარის დიალექტში – /*jiɣuⁿ*/. ამგვარად, დიალექტების მიხედვით თავიადურა პოზიციაში *ž// з // g// j* თანხმომავანთა მონაცვლეობა და სხვა ლეზგიურ ენათა მონაცემები გვაფიქრებინებს, რომ საქმე გვაქვს გაქვავებულ კლასის ნიშანთან.

დ) ცალკე უნდა განვიხილოთ უკუთქმითი ბრძანებითის ერთი ფორმა, სადაც ანლაუტში მეორეული თანხმომავანთკომპლექსი იქმნება: *-mir-* აფიქსის ვარიაციებითა და ფონეტიკური პროცესების შედეგად: *mraɣir* // *raqumir* „არ გაუშვა“, *q^hmefir* // *q^hfimir* „არ წახვიდე“. (მეილანოვა 1966 : 302, 363).

განსახილველ მასალაში დაფიქსირებულ ორ ფუძეს, რომელთაც ანლაუტში თანხმოვანთკომპლექსი მოეპოვებათ, ცალკე გამოვყოფთ: *razafaryn* [gzaf-ar-u] „გამრავლება“, ეს ფორმა ნასესხებია – შდრ. სპარსულში *gezaf* „ბევრი, მრავალი“; *matymyn* [tʰam-u] „შრობა“, „აყროლება“.

ამგვარად, ლეზგიურ ზმნურ ფორმებში თავკიდურა პოზიციამში დასტურდება შემდეგი ტიპის მეორეული თანხმოვანთკომპლექსები:

FC, სადაც F არის უველარული ყრუ სპირანტი /x/, ხოლო კომპლექსის მეორე წევრად გვხვდება: უკანანისმიერი ხშულები პრერუპტივი k, აბრუპტივი k', დენტალი პრერუპტივი t, წინანუნისმიერი პრერუპტივი c; მხოლოდ ერთი შემთხვევაა, როცა მეორე წევრი არის მჟღერი უკანანისმიერი ხშული g; დიალექტებში კომპლექსის მეორე წევრად ასევე შეიძლება შეგხვდეს უველარული პრერუპტივი /q/ – *xqadarna* შდრ. სალიტ. *xkadarna* „გადახტა“. იმავე ჯგუფისაა ჯt' კომპლექსი, რომელიც მხოლოდ ერთ ფორმაში დასტურდება: მჟღერობა სიყრუის მიხედვით შეზღუდვა არ გვაქვს, თუმცა ფშვინვიერი ხშული მეორე წევრად არ გვხვდება.

თუ CC კომპლექსის პირველი წევრი არის ფშვინვიერი უველარული ხშული /q/ ან ფშვინვიერი ველარული ხშული /kʰ/, მაშინ მეორე წევრი იქნება F ან S. ფშვინვიერი ხშული + ყრუ ხშული (მკვეთრი ან არაფშვინვიერი) თანმიმდევრობა მხოლოდ დიალექტებში დასტურდება თითო-ოროლა მაგალითში. ჰომოგენური თანხმოვანთმიმდევრობების სულ სამი მაგალითი გვაქვს, აქედან, /žy/ პირველი წევრი ž დეზაფრიკატიზაციის შედეგია, დიალექტებში იგივე ფუძე მჟღერი აფრიკატითაა წარმოდგენილი. მჟღერ არასონორს მოსდევს მჟღერი სპირანტი. ერთი ლოკალური რიგის თანხმოვანთა მიმდევრობა მხოლოდ ერთ მაგალითში დასტურდება *kx'*, სხვა შემთხვევაში, სალიტერატურო ლეზგიურის მონაცემების მიხედვით, კომპლექსები აქცესიურია. ზემოთ აღნიშნული დეცესიური კომპლექსები მხოლოდ დიალექტურ მასალაში დასტურდება (ისიც ერთეულ მაგალითებში). მოხსენებაში ვრცლად განვიხილავთ ლეზგიურის ზმნურ ფუძეებში მორფემათა ზღვარზე მიღებულ მეორეული თანხმოვანთკომპლექსების შემადგენელ წევრთა განაწილების წესებს.

კომპოზიტა წარმოებისათვის წოვათუშურში

კომპოზიცია წოვათუშურში, როგორც სხვა მრავალ ენაში, ენის ლექსიკური ფონდის გამდიდრების უმნიშვნელოვანესი საშუალებაა. თხზვა სხვადასხვა საშუალებით წარმოებს: ფუძის გაორკეცებით: თხნ-თხნ „დღე-დღეზე“, ბუსუ-ბუსუ „ღამდამობით“ და ორი სხვადასხვა ფუძის შეერთებით: თუბ-მაძკ „პურ-მარილი“, ბჰარკჳირი „თვალ-მახვილი“, ახ- დ|ივუნ „მხვნელ-მთესველი“ და სხვ.

მიუხედავად იმისა, თუ რამდენ ცნებიანია რთული სახელი, მისი შემადგენელი კომპონენტები ამაჲმად ერთმანეთს და კავშირის გარეშე უერთდება. ეს კომპონენტები შეიძლება იყოს როგორც ერთი და იმავე (არსებითები, ზედსართავები, მიმღეობები), ისე სხვადასხვა მეტყველების ნაწილები (არსებითი და მიმღეობა, არსებითი და ზედსართავი). მაგალითად:

არსებითი სახელი+არსებითი სახელი: ბატრ-ბაქი „ცხვირ-პირი“, თუბ-მაძკ „პურ-მარილი“;

ზმნა+ზმნა: თეფს-აჩარ „ცემა-ბეგვა“ და სხვ.

არსებითი სახელი+მიმღეობა: ბაქბელინ „პირმცინარე“, ბეხბა-ხუნ „ბრალმდებელი“;

არსებითი სახელი+ზედსართავი სახელი: დედაცუ „დღემოკლე“ და სხვ.

როდესაც რთული სიტყვის პირველ ნაწილად არსებითი სახელი გვაქვს, მეორე კი მიმღეობას ან ზედსართავ სახელს წარმოადგენს, არსებითი სახელი უმთავრესად წმინდა ფუძის სახითაა მოცემული, შდრ.: ბაქბეხკინო „კუშტი“ (სიტყვასიტყვით პირშეკრული: ბაქ „პირი“, სახ. ბრ. ბეხკინო „შეკრული“), ბუყფსტუნ „შუახნის ქალი“, დედაცუ „დღემოკლე“ და სხვ.

ორი მიმღეობური ფორმის შეერთებისას პირველი ნაწილი კარგავს მაწარმოებელ აფიქსს, მეორე ნაწილში კი მაწარმოებელი შენარჩუნებულია: დაყ-მაღარ – „საჰმელ-სასმელი“, თეფს-აჩარ „ცემა-ბეგვა“ და სხვ.

ყურადღებას იქცევს ორი სახელური ფუძის შეერთებისას ბოლოში გაჩენილი **ი** ხმოვანი, რომელიც წარმოშობით მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებელი უნდა იყოს, თუმცა ახლა მისი ფუნქციის დადგენა ჭირს: ათ-ჰაჰი „მამა-ჰაჰა“ (შდრ.: მამა-ჰაჰანი), ატყ-წაქი „მშვილდ-ისარი“ (შდრ.: მშვილდ-ისრები) და სხვ.

მოხსენებაში გაანალიზებული იქნება სხვადასხვა ფუძის შეერთებით მიღებული კომპოზიტები და ფონეტიკური პროცესები, რომლებიც უკავშირდება ფუძეთა შეერთებას.

გ. კ ვ ა რ ა ც ხ ე ლ ი ა (თბილისი)

სიტყვის ძირი და შიდა ფორმა

როგორც ცნობილია, ენის შიდა ფორმის (გერმ. *innere Form*, ინგლ. *inner form*) იდეა XIX ს. დასაწყისში ვილჰელმ ფონ ჰუმბოლდტმა წამოაყენა. მისი განმარტებით, ცნება გულისხმობს „ენის შიდა, წმინდა ინტელექტუალურ მხარეს“, რომელშიც მდგომარეობს „ეროვნული სული“ და ეროვნული თვითმყოფადობა. ცნებამ მეცნიერული დამუშავება და განვითარება პოვა ჰუმბოლდტის მიმდევართა ნაშრომებში, მათ შორის ა. პოტებნიას გამოკვლევებში. პოტებნიას კონცეფცია იყო ჰუმბოლდტის მაკროლინგვისტიკური სპეკულაციიდან მეტყველების დინამიკის მიკროლინგვისტიკურ ანალიზზე გადასვლის ცდა. ნაცვლად **ენის შიდა ფორმისა** პოტებნია გვთავაზობს **სიტყვის შიდა ფორმის შესწავლას**. მან სიტყვის სამ ნაწილად დაყოფის იდეა წარმოადგინა (1862 წ.): „სიტყვაში განვასხვავებთ **გარე ფორმას**, ანუ დანაწევრებულ ბგერას, ბგერის მეშვეობით ობიექტივირებულ **შინაარსსა** და **შიდა ფორმას**, ანუ სიტყვის უახლოეს ეტიმოლოგიურ მნიშვნელობას, რომლითაც შინაარსი გამოიხატება“.

„ენის შიდა ფორმის“ ჩანაცვლებამ „სიტყვის შიდა ფორმით“ და ამ ტერმინოლოგიურ შესიტყვებათა პარალელურმა ხმარებამ გამოიწვია ის, რომ ხშირად მათ ერთმანეთში ურევვენ. აღნიშნულ ცნებათა ეს აღრევა პირველად შეამჩნია პროფ. გ. რამიშვილმა, რომელმაც იგი რუსეთში პოტებნიას ნაშრომებითა და დიდი ავტორიტეტით ახსნა.

ზემოდასახელებულ ცნებათა შორის არსებული განსხვავების თვალსაჩინოებისათვის საკმარისია მათი განმარტებების მოყვანა:

ენის შიდა ფორმა – ენობრივ ერთეულთა ორგანიზაციის, რეალიზაციის სისტემა, რომელიც ასახავს მოცემული გამოხატულების გარკვეულ შინაარსთან კავშირის სპეციფიკას.

სიტყვის შიდა ფორმა – სიტყვის შინაარსობრივი მხარე, რომელიც სიმბოლურ სახეს მიუსადაგებს ენობრივი ერთეულის ბგერით (გრაფიკულ) იერს. სინონიმებია: სიტყვის აზრობრივი სტრუქტურა, სიტყვის სემანტიკა, სიტყვის სიმბოლური სტრუქტურა, სიტყვის ეტიმონი.

შევუდაროთ უკანასკნელი განმარტება **მორფემა-ძირის** შემდეგ განმარტებას: სიტყვის ძირი – მარტივი ფუძე, რომელიც არავითარ სუფიქსს არ შეიცავს და რომელიც გამოიყოფა ა) ენის მოცემული მდგომარეობის მიხედვით – მორფოლოგიური ძირი, ანუ ძირეული ფუძე და ბ) მისი განვითარების მიმართების მიხედვით წარსულ ეპოქებთან – ეტიმოლოგიური ძირი, საკუთრივ ძირი ანუ ეტიმონი, ე. ი. პირველყოფილი ფორმა ან სიტყვის პირველადი მნიშვნელობა, მისი ამოსავალი ან ძირითადი სახე, რომელიც გააზრებულია როგორც სწორი, უძველესი, ნამდვილი, როგორც ვხედავთ, სწორედ ეს ნიშანია სიტყვის ძირისა და შიდა ფორმის ცნებათა ურთიერთგადაკვეთის წერტილი.

ლ. კოჭლამაზაშვილი (თბილისი)

გრამატიკულ კლასთა სისტემა და მისი ასახვის თავისებურებანი ხათურ სახელში

მოხსენებაში განხილულია გრამატიკული კლასის არსებობის საკითხი ხათურ ენაში: როგორც ჩანს, სახელები იყოფოდა ორ კლასად. პირველი კლასის ფორმანტია *wa-* პრეფიქსი, მეორისა – *ǰ(e)-*. მორფოლოგიური სისტემის დიაქრონიულმა ტრანსფორმაციამ განაპირობა გრამატიკული კლასის მოშლა. წერილობითი ძეგლების ენა, რომელიც

ბვ. წ. მე-3-2 ათასწლეულთა მიჯნის ხათურითაა შესრულებული, მოიცავს ენობრივი სისტემის ისტორიული გარდაქმნის იმ სინქრონიულ მონაკვეთს, როდესაც კლასის ნიველირება დასასრულს უახლოვდება და ოდენობის აღმნიშვნელი ფორმანტი სახელურ ფუძეს შეერწყმის.

აქვე გამოვთქვამთ მოსაზრებას სახელთა ორ კლასად დაჯგუფების პრინციპებზე და პარალელებს გავავლებთ ორკლასოვანი სისტემის მქონე იბერიულ-კავკასიურ ენებთან (აფხაზურთან, თაბასარანულთან და სხვ.).

მ. ლ ა ბ ა რ ტ ყ ა ვ ა (თბილისი)

მყოფადი დროის მიმღეობათა საწარმოებელი ფუძისათვის თანამედროვე ქართულში

თანამედროვე ქართულში მყოფადი დროის მიმღეობათა ერთი ნაწილი საწარმოებლად იყენებს როგორც პირველი, ისე მეორე სერიის ფუძეებს.

აღსანიშნავია, რომ ერთ შემთხვევაში აღნიშნული ტიპის მიმღეობათა პარალელური ვარიანტები მართებულ ფორმებადაა მიჩნეული ქართული ენის ორთოგრაფიული ლექსიკონის მიხედვით (**დასალოცავი** // **დასალოცი**; **შესაწირავი** // **შესაწირი**; **ჩასაჭიდებელი** // **ჩასაჭიდი**; **საამბორებელი** // **საამბორო...**), თუმცა – არა ყოველთვის, მაგ., **საბარავი** [და არა **საბარი**]; **საბადებელი** [და არა **საბადი**]; **შესაზღუდავი** [და არა **შესაზღუდი**], თუმცა თანამედროვე ქართულში „შესაზღუდი“ ვარიანტი, ვფიქრობთ, მისაღები უნდა იყოს (არის სხვა ამ სახის შემთხვევებიც).

სხვა შემთხვევაში ქართული ენის ორთოგრაფიული ლექსიკონი ითვალისწინებს ორსავე ფორმას, მაგრამ – ცალ-ცალკე (არაპარალელურ ვარიანტებად: **საანდერბებელი** – **საანდერბო...**).

საინტერესოა ისიც, რომ არცთუ იშვიათად პარალელური ვარიანტები დამოუკიდებელ მნიშვნელობასაც მოიპოვებს ხოლმე. სწორედ მყოფადი დროის პირველი და მეორე სერიის ფუძეთა მონაცვლეობა

არის ერთ-ერთი მიზეზი პარონიმიისა, მაგ.: **დასახვედრი** (= ვისაც ან რასაც უნდა დაუხვდნენ) – **დასახვედრებელი** (= რაც უნდა დაახვედრონ); **მოსაგონარი** (= ვინმეს გასახსენებლად განკუთვნილი) – **მოსაგონებელი** (= რაც უნდა მოიგონონ ან გაიხსენონ); ან კიდევ: **მოსალოცი** (ბარათი) – **მოსალოცავი** (ადგილები) და ა. შ. ეს უკანასკნელნი (**მოსალოცი** და **მოსალოცავი**) ორთოგრაფიულ ლექსიკონში პარალელურ ვარიანტებადაა წარმოდგენილი, თუმცა თანამედროვე ქართულში ისინი ფაქტობრივად უკვე პარონიმებად გვევლინება.

თანამედროვე ქართულში (სასაუბრო მეტყველებაში) შეინიშნება მყოფადი დროის მიმღეობათა მეორე სერიის ფუძეზე დამყარებული (ოდენ პრეფიქსული) ვარიანტების მოჭარბება („ბავშვი მყავს **დასატოვი** სკოლაში“). ზოგჯერ კი სა- – ელ თავსართ-ბოლოსართის ნაცვლად გამოყენებულია მხოლოდ პრეფიქსი („ეს საქმე მაქვს **გასაკეთები**“) და ა. შ. **დასატოვი** თუ **გასაკეთები** და მისთ. ტიპის ფორმათა გამოყენება, რასაკვირველია, დაუშვებელია.

რ. ლ ო ლ უ ა (თბილისი)

ზმნური ბირების მონოკონსონანტიზმისათვის უდიურ ენაში²

უდიურ ენაში ზმნური ლექსემების დიდი ნაწილი კომპოზიტებს წარმოადგენს. არანაწარმოები, ანუ მარტივი აგებულების ზმნური ფუძეების რიცხვი უდიურ ენაში არ არის დიდი და 60-70 ერთეულს არ აღემატება. მათი დიდი ნაწილი ერთმარცვლიანია და C, VC, VCC, CVC, CVCC სტრუქტურისაა:

C: ზ-ეს „კეთება“; ფ-ეს „თქმა“, „ქმნა“;

² ნაშრომი შესრულებულია შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით (საგრანტო პროექტით – № 31/45).

VC: აგ-ეს „ნახვა“, „დანახვა“, „გამოჩენა“; აყ-ეს „აღება“, „აყვანა“; უქ-ეს „ჭამა“; უღ-ეს „დაღევა“; ეწ-ეს „შეშრობა“; ოწ-ეს „გარეცხვა; ეტ-ეს „დაჭერა“, „დაკავება“...

VCC: არც-ეს „დაჯდომა“; უსკ-ეს „გაზომვა“...

CVC: ბაქ-ეს „ყოფა“, „არსებობა“, „გახდომა“; ბიხ-ეს „შობა“, „დაბადება“; ბოკ-ეს „წვა“, „ხრუკვა; ბოხ-ეს „ხარშვა“; ბოყ-ეს „კრეფა“; ჭურ-ეს „გრება“; ჩურ-ეს „გავლა“, „გასეირნება“ (ნიჯ. „ყვარება“, „შეყვარება“); ქალ-ეს „დუღება“; გურ-ეს „წაქცევა“; ჯარ-ეს „წვა“, „ხრუკვა; შამ-ეს „კვლა“; დოფ-ეს „სკდომა“...

CVCC: ხასკ-ეს „დაწოლა“, „დაძინება“; ბურტ-ეს „დაწყება“; ბაშყ-ეს „მოპარვა“; მანდ-ეს „დარჩენა“; ჩალხ-ეს „გაცნობა“...

იშვიათად გვხვდება ორმარცვლიანი მარტივი აგებულების ფუძეები, მაგ., წორო-ეს „დინება“ [წურწურით, წვეთ-წვეთად]; ახა-ეს „აკიდება“, „ზურგზე ჩამოკიდება“...

რაც შეეხება ნაწარმოებს, ანუ რთული აგებულების ზმნურ ფორმებს: კომპოზიტების პირველი კომპონენტი მარტივ არაუღვლებად ფუძეს წარმოადგენს, ხოლო მეორე შემადგენელი ნაწილი – მეშველ ზმნას. მეორე კომპონენტთან ცალკე აღებული მხოლოდ სამი ზმნა წარმოადგენს დამოუკიდებელ ლექსემას, ესენია: ბაქ-ეს „ყოფა“, „არსებობა“, „გახდომა“; ბ-ეს „კეთება“ და ფ-ეს „თქმა“, „ქმნა“. მათ რიცხვს შესაძლოა მიეწესებოდეს ერთი ლექსემაც – ეც-ეს, რომელიც მოძრაობის აღმნიშვნელ დეფექტურ ზმნად უნდა მივიჩნიოთ და, ამასთან ერთად, იგი დეკაუზატივსაც აწარმოებს (სხვა თვალსაზრისის მიხედვით – ვნე-ბითი გვარის მაწარმოებელს წარმოადგენს – ევგ. ჯეირანიშვილი).

ბაქ-ეს – გარდაუვალ ზმნებს აწარმოებს, მაგ., ქალა-ბაქეს „გაზრდა“ (ქალა „დიდი“); ჭოჭა-ბაქსუნ „გაწითლება“ (ჭოჭა „წითელი“)...

ბ-ეს – გარდამავალ ზმნებს აწარმოებს, მაგ., აშ-ბეს „მუშაობა“ (აშ „საქმე“); ბარ-ბესუნ „დარიგება“, „დანაწილება“ (ბარ „წილი“)...

ფ-ეს – ძირითადად სემანტიკურად მეტყველებასთან, ხმასთან დაკავშირებული მოქმედებების აღმნიშვნელ და სხვა გარდამავალ ზმნებსაც აწარმოებს, მაგ., წამთ-ფეს „ლაპარაკი“ (წამთ „სიტყვა“); მაღ-ფეს „მღერა“ (მაღ „სიმღერა“); ჯოჯ-ფეს „დახველება“, ახშუმ-ფეს „გაცინება“; მაგრამ: აჩი-ფეს „თამაშობა“ (აჩი „თამაში“); ოხ-ფეს „ვარცხნა“ (ოხ „სავარცხელი“); ცამ-ფეს „წერა“ (ცამ „ნაწერი“)... ფორმა

ფ-ეს იშვიათად აწარმოებს გარდაუვალ ზმნებსაც, მაგ., ჩურ-ფეს „დგომა“, „გაჩერება“...

ეფ-ეს – აწარმოებს დეკაუზატივს, მაგ., აკ-ე-ნე „ნახა“ – აკ-ეფ-ე-ნე „დაენახა“; თად-ე-ნე „მისცა“ – თად-ეფ-ე-ნე „მიეცა“... ამას გარდა, ეს ფორმა, ჩვენი აზრით, მეშველ ზმნადაც გვევლინება, შდრ.: ცამ-ფ-ე-ნე „წერს“ – ცამ-ეფ-ე-ნე „იწერება“; გამ-ნე-დ-ე „აცხელებს“ – გამ-ეფ-ე-ნე „ცხელდება“; გირ-ზ-ე-ნე „თავს უყრიან“ – გირ-ეფ-ე-ნე „თავს იყრის“... ეს მაგალითები ცხადყოფს, რომ ფორმა აფ-ეს პირველ კომპონენტს დაერთვის როგორც მეშველი ზმნა და სხვა უღვლეზად კომპონენტებს (ზ-ეს, ფ-ეს, დ-ეს) ენაცვლება (უდიურში დაუშვებელია ორი დამხმარე ზმნის ერთად თავმოყრა).

რთული აგებულების ზმნებში ხშირად გვხვდება მეორე უღვლეზადი კომპონენტი, რომელსაც ამჟამად დამოუკიდებელი ლექსიკური მნიშვნელობა არ გააჩნია; ამათგან ყველაზე გავრცელებულია დ- (ყრუ თანხმოვნების შემდეგ ხშირად გვაძლევს ტ-ს, მაგ., აკეს-ე-დ-ი „დაანახა“ – აკეს-ტ-ეს „დანახვა“), მაგ., ჟოლ-დ-ეს „დაცობა“ (ჟოლ „საცობი“); თოგ-დ-ეს „გაყიდვა“ (თოგ „ფასი“). ეს ელემენტი გვევლინება ასევე კაუზატივის მაწარმოებლად (-ეგვ მაწარმოებელთან ერთად), მაგ., ბ-ე-ს „კეთება“ – ბ-ეს-ტ-ეს „კეთებინება“; უქ-ეს „ჭამა“ – უქეს-დ-ეს „ჭმევა“; უღ-ეს „დაღევა“ – უღ-ეს-დ-ეს „დაღევინება“

უდიურის შესახებ სპეციალურ ლიტერატურაში, რთული აგებულების ზმნებში გამოიყოფა სხვა ელემენტებიც: კ-, ჯ-, ყ-, ხ-. ამ ელემენტების გამოყოფა ხერხდება მხოლოდ სიტყვაწარმოებითი ანალიზის ან ეტიმოლოგიური ძიების საშუალებით, მაგ., ბათ-კ-ეს „ხრჩობა“, „ჩადირვა“, „წყალში დაშვება“; შდრ. აზერბაიჯანული: ხათ „ხრჩობა“.

რთული აგებულების ზმნების პირველი კომპონენტი, როგორც წესი, წარმოშობით სახელს ან ადვერბიალურ სიტყვას წარმოადგენს. იშვიათად პირველ კომპონენტად შეიძლება შეგვხვდეს ზმნური ფუძე. ხშირია შემთხვევები, როდესაც პირველ კომპონენტს – არაუღვლეზად ფუძეს, ამჟამად არ აქვს დამოუკიდებელი ლექსიკური მნიშვნელობა, მაგ., ბა-ფეს „ჩასხმა“, „ჩაყრა“; შამ-ფეს „დაკვლა“; ტი-ტეს „დამახვია“; კურ-დეს „მოგრეხა“, „მოღრეცა“ და სხვა.

გვხვდება იდიომატური მნიშვნელობის კომპოზიტები, მაგ., ხა-ბარ-აყ-ეს „შეკითხვა“ (ხაბარ „ახალი ამბავი“ + აყ-ეს „აღება“); ჯჭჩი-დულ-ეს „მოტყუება“ (ჯჭჩი „ტყუილი“ + დულ-ეს „დარტმა“,

„ცემა“); გომ-დულ-ეს „ღებვა“ (გომ „ფერი“ + დულ-ეს „დარტმა“, „ცემა“); იშეხ-თამ-ეს „გათხოვება“ (იშეხ „ქმარი“ [მიც.] + თამ-ეს „წასვლა“); ნეპახ-ეს „დაძინება“ (ნეპახ „ძილი“ [მიც.] + ეს-უნ „მოსვლა“)...

იმის მიუხედავად, რომ უდიურში დღეს მხოლოდ ორად-ორი ზმნა დასტურდება (ზ-ეს „კეთება“ და ზ-ეს „თქმა“, „ქმნა“), რომელთა ფუძეც თითო თანხმოვნისაგან შედგება, დიაქრონიული ანალიზი გვიჩვენებს, რომ თითქმის ყველა მარტივი აგებულების ზმნური ფორმის ძირი უდიურში მონოკონსონანტური უნდა ყოფილიყო. სათანოდო დასაბუთება წარმოდგენილი იქნება მოხსენებაში.

თ. ლ ო მ თ ა ძ ე (ქუთაისი)

ებრაული ძირების ადაპტაციისათვის ქართულში

ქართულ-ებრაული ენობრივი კონტაქტები უძველესი დროიდან იღებს სათავეს. სავარაუდოა, რომ ებრაული ლექსიკური ერთეულების შემოსვლა და დამკვიდრება ქართულში უნდა მომხდარიყო წერილობითი გზითაც და ზეპირი ურთიერთობებითაც. ერთი მხრივ, ბიბლიის თარგმნა ხელს უწყობდა წერილობითი ფორმით ებრაიზმების შემოტანას და მეორე მხრივ, თავად ებრაელთა ჩამოსახლება საქართველოში და მათი საქმიანობა ებრაიზმების ყოველდღიურ ურთიერთობებში გავრცელებისა და დამკვიდრების საშუალება იყო. რადგან ორივე გზა უძველეს ეპოქას განეკუთვნება, ზოგ შემთხვევაში ებრაული ძირი იმდენად გაქართულდა, რომ შეიძლება მისი წარმომავლობა კამათის საგანიც კი იყოს. ზოგ შემთხვევაში კი ებრაული წარმოშობა აშკარაა. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულთან დაკავშირებით მოსაზრებები გამოთქმული აქვთ კ. დუმბაძეს, კ. ლერნერს, რ. ენოხს და სხვებს.

შეიძლება გამოვყოთ ლექსიკური ერთეულები, რომლებშიც ებრაული ძირები შემორჩენილია: ა) უცვლელად, ყოველგვარი ტრანსფორმაციის გარეშე ბ) სემანტიკურად უცვლელია, თუმცა განიცდის ფონე-

ტიკურ ტრანსფორმაციას, გ) ზოგჯერ ნაწილობრივ შეცვლილია სემანტიკურად და ფონეტიკურადაც დ) გაფორმებულია ქართული მაწარმოებლებით და გვაქვს მორფოლოგიური ტრანსფორმაციის შემთხვევები გ) შენარჩუნებულია ებრაული კომპოზიტური ძირები გარკვეული ცვლილებებით გ) მყარი შესიტყვების ერთი სიტყვა ებრაულია, ხოლო მეორე ქართული ან – პირიქით.

მ. ლ. ო. მ. ი. ა (თბილისი)

მორფემისა და ძირის მიმართების საკითხი მეგრულში

მორფემასა და ძირს შორის ურთიერთობა მკაცრად არის მოწესრიგებული მორფემათა რანგობრივი სტრუქტურის მიხედვით. ცნობილია, რომ მეგრულის დაყოფა არეალებად სახელურ თუ ზმნურ ფუძეებში განხორციელებულ ფონეტიკურ სახეცვლილებებს ემყარება. ფონეტიკური ტრანსფორმაცია სხვადასხვაგვარია, განსაკუთრებით მრავალფეროვანია იგი ზმნაში. მეგრულში 1-ლი S-ური პირისთვის ამოსავალი ნიშანი არის **გ**- პრეფიქსი, რომელიც, მცირეოდენი გამონაკლისის გარდა, ძირითადად სტაბილურად არის შენარჩუნებული როგორც ხმოვნების, ასევე თანხმოვნების წინ სენაკურ-მარტვილურში (აღმოსავლური არეალი), ხოლო ფონეტიკური ვარიაციების შედეგად მიღებული ალომორფები – **ბ**-, **ფ**-, **პ**-, **მ**- და **ღ** - დასტურდება ზუგდიდურ-სამურზაყანულში (დასავლური არეალი). მათი გამოვლენა ფონოლოგიურად არის შეპირობებული – განსაზღვრულია მომდევნო, ფუძისეული, ფონემის ნაირსახეობით.

გ- პრეფიქსი სენაკურ-მარტვილურში, როგორც აღვნიშნეთ, პოზიციურად მყარია და ნაკლებად ტრანსფორმირდება, თუმცა მისი პოზიციურ-ფორმოზომიერი ცვლა ამ არეალშიც შეუძლებელი არ არის; ზუგდიდურ-სამურზაყანულში კი იგი მოძრავია, ფუძეში ინფიქსად ჩაერთვის და ზემოჩამოთვლილი ალომორფებით წარმოდგება.

ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინებით, ის, რაც იშვიათია ან ხშირია (ან კიდევ: ჩვეულებრივია), შემდეგ ენობრივ სურათს იძლევა დიალექტების მიხედვით:

(1) ვ-ფიქრ-ენ-ქ (აღმოს. არ.) || ფი- <ფ> -ქრ-ენ-ქ (დას. არ.) „ფიქრობ“

S1-ფიქრი-THM-PM || < S1>--ფიქრი-THM-PM

(2) ვ-ბარ-უნ-ქ (აღმოს. არ.) || ბა- <ბ> -რ-უნ-ქ (დას. არ.) „ვბარავ“

S1-ბარვა-THM-PM || < S1>--ბარვა-THM-PM

(3) დე-ვ-ბად-ი (აღმოს. არ.) || დე-ბა-<ბ>- დ-ი (დას. არ.) „დავიბადე“

PRV-S1-დაბადება- PM || PRV- < S1>--დაბადება- PM

ამ ფონზე ყურადღებას იპყრობს სენაკურ-მარტვილურ კილოში დადასტურებული ყიდვა „ციდირი“ ზმნის 1-ლი სუბიექტური პირის ფორმები და ამ ფორმათა სეგმენტაციის საკითხი:

(4) ვ-ი- ციდი-ი || ი-<პ>-იდი-ი || ვ-ი- პიდი-ი „ვიყიდე“

S1-SV-ყიდვა- PM || < S1>-- SV- ყიდვა- PM || S1-SV-ყიდვა- PM

ვიყიდი „ვიყიდე“ ჩვეულებრივ სენაკური კილოსთვის დამახასიათებელი ფორმაა S1-ის ვ- პრეფიქსით თავკიდურა პოზიციაში; თუმცა, როგორც აღვნიშნეთ, სენაკური კილოსთვის გამონაკლისის სახით დამახასიათებელი პირის ნიშნის მეტათეზისის შედეგად შეიძლება მივიღოთ იპიდი ფორმა შემდეგი სახეცვლილების გათვალისწინებით:

ვიყიდი -> "იყიდი -> იპიდი (მეგრულში ანალოგიური პროცესის - ე-ს წინ ვ -> პ ასიმილაციური გადასვლისა და ე-ს დაკარგვის შესახებ იხ. გერსამია, 2010, 2015). იპიდი ზმნურ ფუძეში S1 პირის ნიშანი არის ინფიქსურად ჩართული -პ-, ვიპიდი ფორმაში კი „გადასმული ნიშნის ფუნქცია ერთგვარად იჩრდილება“ (ც. ჯანჯღავა) და ინფიქსი -პ- ძირს უერთდება, ხოლო S1-ის ნიშნად ისევ ვ- პრეფიქსი გვევლინება თავკიდურა პოზიციაში.

ამგვარი დასკვნის გაკეთება შესაძლებელია იმის გათვალისწინებით, რომ ერთი რანგის მორფემების ერთდროულად გამოყენება შეუძლებელია, რადგან რანგობრივ სტრუქტურაში ერთ მორფემას, ძირთან მიმართებით, მკაცრად განსაზღვრული ერთი ადგილი აქვს გამოყოფილი (აღნიშნულ ფორმათა სეგმენტაციისა და გლოსირებული ჩანაწერის შესახებ იხ. მაგალითი (4).

-ებ/-ობ სუფიქსთა მონაცვლეობა ქართულ ფონოსემანტიკურ ლექსიკაში

მკვლევართა ნაშრომებში -ებ/-ობ სუფიქსთა მონაცვლეობის სხვადასხვა მხარეა განხილული(ა. შანიძე, არნ. ჩიქოზავა, ნ. მარი, გ. დეეტერსი, დი ენ ჰოლისკი, ბ. ჯორბენაძე, ლ. ნოზაძე, ჰ. ფოგტი, ბ. ცხადაძე, ი. ქობალავა, მ. მაჭავარიანი, რ. საღინაძე...).

ქართულში -ებ /-ობ ხშირად ენაცვლება ერთმანეთს, სულერთია, ის თემის ნიშანია თუ აბსტრაქტული სახელის მაწარმოებელი. გაზიარებული აზრია, რომ -ობ -ებ - ისაგან უნდა იყოს მიღებული(ნ. მარი, ვ. თოფურია).

დი ენ ჰოლისკი ამჩნევს -ებ /-ობ თემის ნიშანთა მონაცვლეობას, მაგრამ არ უთითებს ამ მონაცვლეობის სემანტიკურ საფუძველს. მისი ინფორმანტები ასახელებენ მედიალურ ზმნებს, რომლებიც შეიძლება ორივე სუფიქსით ვიხმაროთ. იქვე შენიშნავს, რომ -ებ/-ობ მონაცვლეობა აღნიშნული აქვს ლ. ნოზაძეს და ჰ. ფოგტს, რომლებიც ამბობენ, რომ „განსხვავება ორ სუფიქს შორის ძვ. ქართულში არ იყო. თანამედროვე ქართული უპირატესობას ანიჭებს -ობ სუფიქსის ხმარებას“.

სადაც ჩხენკელის ლექსიკონი იძლევა -ებ /-ობ სუფიქსთა მონაცვლეობის ვარიანტებს, მაგ., ბორიალებს/ბორიალობს, მისი ინფორმანტები დასაშვებად მიიჩნევენ მხოლოდ ერთ ფორმას: ბორიალობს, სხვა შემთხვევაში, სადაც ჩხენკელი მხოლოდ ერთ რომელიმე სუფიქსიან ფორმას იძლევა, ისინი მოითხოვენ მეორეს.

დი ენ ჰოლისკი ხშირად მაგალითებად მოჰყავს ისეთი ზმნების რიგი, რომელიც „გვიჩვენებს მერყეობას აწმყოს ფუძის -ებ და -ობ სუფიქსებს შორის“: ლაყუნ-ებს/ლაყუნ-ობს, პროწიალ-ებს/პროწიალ-ობს, ტანტალ-ებს/ტანტალ-ობს...

მ. მაჭავარიანის აზრით, -ებ/-ობ სუფიქსთა მონაცვლეობის თვალსაზრისით, „შეიძლება მნიშვნელობა ჰქონდეს სუბიექტის სულიერებას: -ებ თემის ნიშანი ცოცხალ მეტყველებაში იჩენს მიდრეკილებას, აღნიშნოს სულიერი არსება; შდრ.: წისქვილი ჩუჩუნებს, თავი ჩუჩუნობს, ბორბალი ტრიალებს, დიასახლისი ტრიალობს“.

ბ. ჯორბენაძის აზრით, ერთ სისტემაში ენა ცდილობს, თემის ნიშნებით განასხვავოს გვარის ეს ორი ფორმა. „ამის გათვალისწინებით, ადვილად აიხსნება, თუ რატომ ხდება ზოგიერთ საშუალო ფორმაში - ებ/ - ობ გადასვლა. აგუგუნებს - გუგუნებს, მაგრამ ამკარაა ასეთი შეფარდების ტენდენცია(განსაკუთრებით დიალექტებში): აგუგუნებს - გუგუნობს. მოხდა სისტემის გათანაბრება“.

მნელია რაიმე კანონზომიერების დანახვა სულიერ და უსულო საგანთა მიხედვით -ებ/-ობ თემის ნიშნებთან დაკავშირებით, მათი მონაცვლეობა ხშირად რომ დიალექტურ და სალიტერატურო ნორმებს გამოიწვევს, ადვილი შესამჩნევია. გუგუნებს - გუგუნობს, ტრიალებს - ტრიალობს თავისუფლად ენაცვლება ერთმანეთს, თუმცა ზოგჯერ -ობ სუფიქსიანი ფორმებიც მართებულად არის ჩათვლილი.

„ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში“ ხშირ შემთხვევაში ორივე ფორმა არის წარმოდგენილი. მაგ.: დაწანწალებს/დაწანწალობს, ჭუჭყუნებს/ჭუჭყუნობს, კრიახებს /კრიახობს..., ზოგჯერ მხოლოდ -ობ სუფიქსიანი ვარიანტია მოცემული, თუმცა განმარტებისას -ებ თემის ნიშნიანი ზმნებია გამოყენებული, იშვიათადაა შენიშნული, რომ რომელიმე ფორმა უფრო მართებულია. შესაბამისად, „ქართული ენის ორთოგრაფიულ ლექსიკონში“ ფონოსემანტიკურ სიტყვათა არასწორ ფორმებად უფრო ხშირად მიჩნეულია -ეფ/ოფ, იშვიათად კი - -ობ სუფიქსური ვარიანტები. მაგალითად , არასწორია: დალაყუნობს, დაწანწალებს, ხორხოცოფს... სწორია: დალაყუნებს, დაწანწალებს, ხორხოცობს...

„ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონაში“ და, შესაბამისად, ქართული ენის დიალექტურ ლექსიკონებში ხშირად -ობ/-ოფ თემისნიშნიანი მაგალითები არის დამოწმებული, ზოგჯერ ამ ფორმანტთა ფონეტიკური სახესხვაობებით.

ამგვარად, -ობ თემის ნიშანი, რომელიც შედარებით გვიანდელი წარმოშობის უნდა იყოს, საკმაოდ პროდუქტიულია ქართულში, ხშირად დასტურდება თანამედროვე მწერალთა ნაწარმოებებში და, თავისთავად, არსებობას განაგრძობს დიალექტური ლექსიკური ერთეულების სახით.

შიდ ფუძიანი ზმნები სვანურ ენაში

შიდ ფუძეზე სვანურ ენაში არაერთი ზმნაა აგებული და ისინი ენის განვითარების თანამედროვე ეტაპზე ომონიმურია:

1. **შიდ** – „დაშვებულია, აკრძალული არ არის“: ზს. **ლწდი ლიშდწზ ჩუ შიდ**

– „დღეს მუშაობა დაშვებულია“ (ე. ი. რამე რელიგიური დღე არ არის);

საობიექტო ქცევის რელატიური **ხ-ო-შიდ** – „მისთვის დაშვებულია, მისთვის

აკრძალული არ არის“: ბზ. **ალ მწრა ალ დინა მწდ ხოშიდ** ბქ. **ალ მწრა ალ დინა მადე ხოშიდ** – „ამ კაცს ამ გოგოს ცოლად მოყვანა არ შეუძლია, ეკრძალება, მისთვის დაუშვებელია“ (ცხადია, ითქმის მხოლოდ იმ კონტექსტში, რომ ისინი ნათესავები არიან და არა, ვთქვათ, შეუფერებლები); ორივე ზმნა უპირატესად ნეგატიურ კონტექსტში გამოიყენება, თუმცა აქვთ უნარი დადებითი აზრის გამოხატვისაც.

2. (მწმ/დემეგ) **ხ-ა-შიდ** – „მისთვის შეუძლებელია, სხვა გამოსავალი არ აქვს“: ბზ. **ლწდი მესტიათე უზად მწმ მაშიდ** ბქ. **ლწდი მესტიათე უზად დემეგ მაშიდ** – „დღეს მესტიაში წაუსვლელობა ჩემთვის შეუძლებელია, არაფრით არ შეიძლება (დიალექტური „არ მივარგა“ შედარებით უკეთ ფარავს მის მნიშვნელობას, მაგრამ არა სრულად; სიტყვასიტყვით „წაუსვლელად არ შემეწევა“); ეს ზმნა ამ მნიშვნელობით მხოლოდ რელატიურია და ძირითადად უარყოფით ნაწილაკთან გვხვდება; კონტექსტის გარეშე მისი ქართულად განმარტება ჭირს;

3. **შიდ** – ყრია, **ხ-ა-შიდ** – აყრია, **ხ-ოშიდ** – უყრია.

4. **ხ-ა-შიდ** – შველის;

საანალიზო ზმნათაგან პირველი სამი სტატიკურია და, ვფიქრობთ, ისტორიულად ერთი და იმავე მნიშვნელობის ფუძეზე აგებული. პირველ (**შიდ** – „დაშვებულია“) და მეორე (**მწმ/დემეგ ხაშიდ** – „მისთვის შეუძლებელია, გამოუვალია, უსაშველოა“...) ფორმათა სემანტიკას აქვს გადამკვეთი წერტილი: ორივე მათგანი სუბიექტის ნებელობის უარყოფას, მისი ნებისგან დამოუკიდებელ ვითარებას გამოხატავს, თუმცა პირველი მათგანი (**შიდ**) მხოლოდ საკრალურ კონტექსტში გამოიყენება, მეორე კი (**ხაშიდ**) ყოფით ვითარებას ასახავს.

ხაშიდ („შველის) ზმნა დღეს ჩვეულებრივი გარდაძვალა ზმნაა, მისი სემანტიკა კი გარკვეულწილად ეხმაურება მე-2-ს (**მამ/დემეგ ხაშიდ**), შეიძლება, მნიშვნელობით ის უფრო მეტად „შველას“, „შეწევნას“, უფრო ზუსტად კი „უსაშველობას“ უკავშირდებოდეს.

ვფიქრობთ, აღნიშნულ ზმნათა მატერიალური იდენტურობა შემთხვევითი არ უნდა იყოს. ამ ტიპის სტატიკური ზმნები მრავლადაა სვანურში (სიღ „დარჩენილია“, „რჩია?“, ბიდ/ხაბიდ „დაქცეულია/ასხია ის მას“, ხაჩიდ გამოიყენება მხოლოდ ორკომპონენტიან გამოთქმაში: ღერმეთ ხაჩიდ „ღმერთი უწყრება, ღმერთი გამწყრალია მასზე“ (შდრ. ლიჩედ „გაქცევა, ვიმესგან“), ხოჩიდ „არეულ-დარეული აქვს“ (ესეც მხოლოდ მეორე კომპონენტია ფრაზისა: „უშხვარ ხოჩიდ“), ხოჩიდ „მოვლილი აქვს (ზნე)“...); ამ ზმნათა უმრავლესობის ზუსტად გადმოქართულება ვრცელ კონტექსტშიც კი ჭირს;

ჩვენი აზრით, ყველა ამ ფორმის ძირი ისტორიულად ცალთან-ხმოვნიანია, -**იდ** სუფიქსი კი ფუძის მაწარმოებელი უნდა ყოფილიყო (სავარაუდოდ, სტატიკურობისა), რომელიც შემდგომში შეერწყა მას და დღეს ეს ნაწილიც ძირად განიხილება.

რ. მ ა რ დ ა ნ ი ა (თბილისი-სოხუმი)

ფუძისა და ძირის საკითხი „აფხაზური ენის პრაქტიკულ სახელმძღვანელოში“³

„აფხაზური ენის პრაქტიკული სახელმძღვანელო“, რომელიც ჩვენ მიერ მომზადდა 2013-2015 წლებში (შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ დაფინანსებული პროექტის ფარგლებში), შედგება ოთხი ნაწილისაგან. პირველი ნაწილი მოიცავს სავარჯიშოებს, მეორე ნაწილი არის გრამატიკული მიმოხილვა, მესამე – ტექსტები, მეოთხე – ლექსიკონი.

³ ნაშრომი შესრულებულია შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით (საგრანტო პროექტი № 30/10).

სავარჯიშოები აგებულია შემდეგი პრინციპით: აფხაზურში 64 ფონემაა, (ფონემები დალაგებულია ჰომოგენურობის პრინციპის გათვალისწინებით) თითოეულ ფონემასთან მოცემულია ამ ფონემის ფონეტიკური და მორფოლოგიური კვალიფიკაცია, საბოლოო ვარიანტში (ბეჭდურად გამოცემულ სახელმძღვანელოში), შესაბამის ფონემასთან მითითებული იქნება აგრეთვე წიგნის ის გვერდი, რომელზეც შესაბამისი თეორიული გრამატიკული მასალაა განთავსებული. აფხაზური აგლუტინაციური ტიპის ენაა, ამიტომ არც ერთი მორფოლოგიური თუ სინტაქსური კატეგორია არ გვხვდება აფიქსის გარეშე, მარკერები კი აფხაზური ფონემებია. სათითაოდ ყოველ ასო-ბგერასთან, ანუ ფონემასთან მოცემულია ლექსიკური მასალა, განხილულია ფუძეთა და ძირთა აგებულება, ყურადღებაა გამახვილებული ფუძე-წინდებულებსა და ძირ-სუფიქსებზე. სათარგმნი ტექსტები აფხაზურიდან ქართულად და ქართულიდან აფხაზურად, გამოტოვებულ ადგილებში ჩასასმელი სიტყვები თუ ბგერები, მოდალური, უღლების სხვადასხვა კატეგორიის შემცველი ზმნა-შემასმენლები, თხრობითი, კითხვითი, ბრძანებითი წინადადებები, ანდაზები, აფორიზმები და სხვა. მარტივი ტექსტები, ფონეტიკური და მორფოლოგიური სავარჯიშოებით. მოხსენების დროს ნაჩვენები იქნება ვიზუალური მასალა.

ვ. მ ა ღ რ ა ძ ე (თბილისი)

-ზე თანდებულის უმართებულო გამოყენების შესახებ

ქართულ სალიტერატურო ენაში ხშირად(როგორც ზეპირი ისე წერიტი მეტყველებისას) თანდებულების არადანიშნულებისამებრ, სხვა შინაარსით გამოყენების მაგალითები შეინიშნება. მიუხედავად იმისა, რომ თანდებულებს თავისი კონკრეტული, განსაზღვრული ფუნქციები აკისრიათ, რატომღაც ცდილობენ სხვა თანდებულის მოვალეობა შეუთავსონ (ზოგიერთ შემთხვევაში კალკირების წყალობით), რაც ხელს უწყობს გარკვეულ თანდებულთა არეალის შევიწროებასა და ენაში უმართებულო ფორმების წარმოქმნას.

პრესასა (ძირითადად) თუ მხატვრულ (როგორც ორიგინალურ, ისე თრგმნილ) ლიტერატურაში შეინიშნება -ზე თანდებულის უმართებულოდ გამოყენების რამდენიმე ტენდენცია.

ქართულ სალიტერატურო ენაში ზოგი სახელის -ზე და -ში თანდებულიანი ფორმა ერთი და იმავე დანიშნულებით იხმარება. მეტ-ნაკლები სიხშირით გვხვდება მაგალითად: **ხაზარში იყიდა და ხაზარზე იყიდა, გზაში ეყარა და გზაზე ეყარა...** საჭიროა, ყოველი კონკრეტული თანდებულიანი სახელისათვის ბუნებრივი, მართებული და არაბუნებრივი, უმართებულო კონტექსტების წარმოჩენა და, შესაბამისად, სალიტერატურო ენაში არსებული დარღვევების თავიდან აცილება.

ამისათვის, პირველ ყოვლისა, გავიხსენოთ, რომ -ზე თანდებულის მიცემით ბრუნვას დაერთვის, მიუთითებს რამეზე ზემოთ მყოფობას და მიუგებს კითხვებზე: **რაზე და ვისზე...** თუმცა მისი ეს ფუნქცია, ზოგჯერ უარყოფილია და უმართებულო ფორმებიც შემოდის ენაში.

ა) სწავლა **მაგისტრატურაში** და არა **მაგისტრატურაზე**;

ბ) ექსკურსია თემის **ხეობაში** და არა **ხეობაზე**;

გ) ცხოვრება **ბინაში** და არა **ბინაზე**;

დ) სტუმრობა **ვილაში** და არა **ვილაზე**;

ე) მუშაობა **კუბაში** (სახელმწიფო) და არა **კუბაზე**;

ვ) შეკრება **კალოსუბანში** და არა **კალოსუბანზე...**

-ზე თანდებულის -ში თანდებულის ჩანაცვლება რუსული ენის გავლენაა, კალკს წარმოადგენს და უარსაყოფია. რუსულ ენაშიადგილისა და სივრცის აღნიშვნისას **на** თანდებულის **в**-ს ფუნქციით გამოიყენება (**жить на вилле, быть на квартире, отпровиться на Кавказ, идти на работу**). ქართულ ენაშიც (როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ) -ზე და -ში თანდებულები გარკვეულ შემთხვევაში ერთმანეთს ფარავენ, ერთმანეთს ენაცვლებიან, მაგრამ არა აღნიშნულ კონკრეტულ შემთხვევებში. დასახელებულ მაგალითებში მართებული იქნებოდა არა -ზე, არამედ -ში თანდებულის გამოყენება.

მართალია, მწერალს, მთარგმნელსა თუ ჟურნალისტს გამოხატვის სრული თავისუფლება, საკუთარი ორიგინალური სტილის შექმნის, ჩამოყალიბების უფლება აქვს, მაგრამ არა ენის ნორმების დარღვევისა და უგულებელყოფის ხარჯზე.

ლექსემებისა და ფორმანტების ერთმანეთთან დაკავშირებისათვის მათი მართებულად მისადაგება ენის სპეციფიკის გათვალისწინებითა და უნიფიცირებული ნორმების დაცვით უნდა ხდებოდეს.

„სინტაქსური ბლოკი“ – აფხაზური ენის ფუძეთა

ერთ-ერთი მახასიათებელი

(აფხაზური ენის ფლორისა და ფაუნის ლექსიკის მაგალითზე)

აფხაზური ენის ლექსიკა მოიცავს ოდენფუძიან, აფიქსაციით ნაწარმოებ და კომპოზიციით თხზულ სიტყვებს. მოხსენებაში განხილულია ე. წ. „სინტაქსური ბლოკები“, ამჟამად დამოუკიდებელი მნიშვნელობის, ისტორიულად სინტაქსური შესიტყვებებისაგან ნაწარმოები ფუძეები, რომლებიც ორი, სამი და სამზე მეტკომპონენტია შეიძლება იყოს. დამოუკიდებელი მნიშვნელობის მქონე მეტყველების ნაწილთა გარდა, რთული ფუძე (კომპოზიტი) შეიძლება შეიცავდეს აგრეთვე ე. წ. ლოკალურ პრევერებსა და „ლ“-ს რიგის პირ-კლასის კუთვნილებით ელემენტებს, რომლებიც, თავიანთი მხრივ, დამოუკიდებელი მნიშვნელობის სიტყვებისგან წარმოიშვნენ. რთულ ფუძეებში გვხვდება არაგონიერთა კლას-კატეგორიის მრავლობითობის ნიშნის გამოვლენის შემთხვევები, ასევე სხვა მორფოლოგიურ კატეგორიათა: კაუზატივის, სათავისო ქცევის, საურთიერთო კატეგორიის, ინსტრუმენტალისის ნიშნები.

ორ კომპონენტია ნი კომპოზიტები

საზღვრულ-მსაზღვრელი:

1. სტრუქტურული მოდელი: **არსებითი სახელი** (უმეტესად მცენარისა და ცხოველის აღმნიშვნელი ლექსემა) + **ზედსართავი სახელი**, ან მისი ფუძის ნაშთი:

აჰაშა „თეთრი მსხალი“, აჰა „მსხალი“, შააჰაჰაჰა „თეთრი“ ვითარებითი ზედსართავი სახელის ფუძის ნაშთი.

მსაზღვრელ-საზღვრული:

2. სტრუქტურული მოდელი: **არსებითი სახელი** + **არსებითი სახელი**:

აშამაშაჰა „ჭიაფერა“, აშამაჰა „ცვილის დიდი სანთელი“, აშაჰა „საღებავი“.

აფგაზ „ხვადი კატა“, **ახლაზ** „ხარ-ჯიხვი“, **აჩაზა** „მამალი ცხენი“, **ახტა** „ვაყა“ ცხოველთა მამრობითობის აღსანიშნავად გამოიყენება -აზ ნახევარსუფიქსი. ამ სუფიქსის ამოსავალი მნიშვნელობა არის „მამა“. ; **ა-მზენყვზ** „გედი“, **ა-მზნ** „ზღვა“, **(ა) ყვზ** „ბატი“, „ზღვის ბატი“. **ა-ძკატგ** „გარეული იხვი“, **ა-ძგ** „წყალი“ **ა-კატგ** „ქათამი“, „წყლის ქათამი“.

ა) კომპოზიტის საზღვრულია **აჯ/ჯა: ადგლაჯა** „ბაძგი, ჭყორი“

აშზარაჯ „ჟოლო“ ბ) კომპოზიტის საზღვრულია **აწლა** „ხე“ ლექსემა:

აწააწლა „არყის ხე“, აწაა „ყინვა“, აწლა „ხე“. გ) კომპოზიტის მსაზღვრელია **აზნა** „ტყე“: **აზნარასა** „გარეული, ტყის თხილი“ **აზნაწა** „მაჟალო, ტყის ვაშლი“, **ა-ზენკატგ** „ხოხობი“, **აზენ** „ტყე“, **აკატგ** „ქათამი“, „ტყის ქათამი“. დ) კომპოზიტის მსაზღვრელის როლში გვევლინება **ეთონონიმები, ტოპონიმები და ანთროპონიმები**: ეთონონიმი: **აშაანგუჯ** „ყურძნის ჯიში“, **აშაანგუ** „სვანი“, (ა)ჟ „ყურძენი“. ტოპონიმი: **აჟასარხაჟ** „ყურძნის ჯიში“, **აჟასარხა** „ცხვრის ბორცვი“, აჟ „ყურძენი“. ანთროპონიმი: **პაპგნიჟ** „ყურძნის ჯიში“, **პაპგნ** „მამაკაცის სახელი“, ი- III პირის (კუთვნილების) პრეფიქსი მამაკაცთა კლასისა, ჟ „ყურძენი“. ე) კომპოზიტის მსაზღვრელია **ზოონიმები**: **აჯმაყ-გ** „დენგრა, კუნელი“, აჯმა „თხა“, (ა)ყ-გ „ცურცლი“.

3. სტრუქტურული მოდელი: ზედსართავი სახელი + არსებითი სახელი (უმეტესად **მცენარის ან ცხოველის** აღმნიშვნელი ლექსემა)

ათაჟ „სავსე ყურძენი“, ათაჟ „სავსე“, აჟ „ყურძენი“

4. სტრუქტურული მოდელი: არსებითი სახელი + მასდარი

აბლ-გახტრა „გვირგვინის გახსნა“, **აბლ-გ** „ფოთოლი“, **ახტრა** „თავის ახდა“.

ორ ზე მეტ კომპოზიტიანი კომპოზიტები

აზააჟშ „ყურძნის ჯიში“, აზაა „ციხე-სიმაგრე“, (ა)ჟ „ყურძენი“, შ, <აშკაჟა „თეთრი“ ვითარებითი ზედსართავი სახელის ფუძის ნაშთი.

მცენარის სახელწოდებაში (შესაბამისად მცენარის სახელწოდების სემანტიკურ ველში შემავალ ტერმინოლოგიაში) გამოვლენილია **ლოკალური პრეფერბები**:

აწაყვდ „ჭრელი ლობიოს ერთ-ერთი სახეობა“ **აწა** „ქვეშ, ქვევით“

სახელწოდებებში თავს იჩენს სხვადასხვა **მორფემები, ზმნური და სახელური** სიტყვათმწარმოებელი ელემენტები:

გამოიყენება კუთვნილებით ნაცვალსახელთაგან მომდინარე კუთვნილებითი ელემენტები, ე. წ. „ლ“-ს რიგისა: ი-, ლ-, რ-:

თაგ-იჯ თაგ° „მამაკაცის სახელი“, ი- III პირის (კუთვნილების) აფიქსი მამაკაცის კლასისა. „თაგუს ‘მისი’ ყურძენი“

ხ-გნალგჯ ხ-ნა „ქალის სახელი“, ლ- III პირის (კუთვნილების) აფიქსი ქალთა კლასისა. „ხუნას ‘მისი’ ყურძენი“

აპა-აპაჰა „მოცი“, აპა „ღორი“, (ა)პაჰა „ტკიპა“, რ III პირის მრავლობითობის (კუთვნილების) აღმნიშვნელი პრეფიქსი. „ღორი (მათი) ტკიპა“.

ა-ზგარგმ (ზზიფ.) „ციცინათელა“, „ელვანა“ ა-ზგა „მგელი“, რ- III პირის მრავლობითობის (კუთვნილების) აღმნიშვნელი პრეფიქსი, ამძ-ამწ „ბუზი“ ლექსემა. „მგელი მათიბუზი“.

მოხსენებაში განხილულია ე. წ. „რთულ სახელთა“ შესახებ არსებული სამეცნიერო ლიტერატურა, შემოთავაზებულია „სინტაქსური ბლოკების“ ახლებური ინტერპრეტაცია.

დ. მელიქიშვილი (თბილისი)

ზმნის სტრუქტურა და კონსტრუქცია – გრამატიკული

კლასიფიკაციის პრინციპი

(დიათეზა – ქართველური ზმნის მორფოსინტაქსური კატეგორია)

1. მოხსენებაში წარმოდგენილია ქართული ზმნის უღლებად ფორმათა კლასიფიკაცია გრამატიკული – მორფოსინტაქსური პრინციპით: ზმნურ ფორმათა **სტრუქტურისა და კონსტრუქციის** მიხედვით, რის საფუძველზეც გამოყოფილია **ქართული ზმნის ბირითადი გრამატიკული კატეგორია – „დიათეზა“ რომელიც ხასიათდება მორფოლოგიური სტრუქტურისა და სინტაქსური კონსტრუქციის ერთიანობით.**

„გვარი“ (ავტოაქტივი, აქტივი, პასივი) დიათეზების მორფოსინტაქსურ სისტემაში (სქემაში) „დიათეზის“ სემანტიკურად განსხვავებული ქვესახეა, რომელიც გრამატიკულად არ არის მარკირებული.

2. დიათეზის გრამატიკული კატეგორია არის ზმნური შესიტყვების სინტაქსური სტრუქტურა-მექანიზმის ორგანიზაციისა და ზმნური აქტანტების სინტაქსური რელაციის მორფოლოგიური გამოხატვის წესების ერთობლიობის სისტემა, რომელიც განსხვავებულია სხვადასხვა ენაში, მათ შორის, ქართულსა და ევროპულ ენებში: კერძოდ, ქართული ენის ზმნური შესიტყვების სისტემა ევროპულისაგან განსხვავებით, რთულია, მაგრამ მკაცრად ორგანიზებული და ლოგიკურად გამართულია აქტანტთა სუბორდინაცია-კოორდინაციის საფუძველზე.

3. დიათეზების სისტემა ისტორიულად საერთოა ქართველური ზმნური შესიტყვებისათვის.

4. სტრუქტურისა და კონსტრუქციის ვარიანტების თვალსაზრისით გამოიყოფა დიათეზის სამი ჯგუფი:

I დიათეზა: (o/-უ/-ა)-R-[th.suf.]-მ სტრუქტურა: გამოიყოფა ორი ქვეჯგუფი: ა) „ავტოაქტიური“ სუბიექტის მქონე არასრული კონსტრუქციის შეზღუდული დინამიკის („ნაწილობრივი სტატიკის“) რეფლექსიები (*კანკალ-ებ-ს ის – ი-კანკალ-ებ-ს ის, ი-კანკალა მან; ი-ცინ-ი-ს ის – გა-იცინ-ებ-ს ის – გა-ი-ცინ-ა მან*) და ბ) აქტიური სუბიექტის მქონე სრული კონსტრუქციის დინამიკური ზმნები (*ა-კანკალებს ის მას, ა-ცინებს ის მას, უ-თბ-ობ-ს ის მას მას*); აქვე შედის ლაზილური კონსტრუქციის ავტოაქტივთა/რეფლექსივთა ფორმები, რომელთა შინაგანი პირდაპირი ობიექტი ხან ამოტივტივდება, ხან იკარგება (*თამაშობს ის – თამაშობს ის მას, ლაპარაკობს ის – ლაპარაკობს ის მას, სწავლობს ის – სწავლობს ის მას*). პირველ ქვეჯგუფს მიეკუთვნება ასევე, არასრული კონსტრუქციის ორპირიანი (ირიზობი-ექტიანი) ზმნები (*უყურ-ებ-ს ის მას – უყურა მან მას, უჩხიკინ-ებ-ს ის მას – უჩხიკინა მან მას, უ-ცინ-ი-ს ის მას – გა-უ-ცინ-ა მან მას* ტიპისა და სხვ.).

II დიათეზა: გამოიყოფა 2 ქვეჯგუფი: ა) R+ი სტრუქტურის უგვარო (/ნეიტრალური) სტატიკური (*ჰ-გდ-ი-ე-ს > გდ-ი-ა იგი*) ზმნები და ბ) R-[th.suf.ებ]+ი სტრუქტურის დინამიკური ავტოაქტიური, აქტიური და პასიური სუბიექტის მქონე ზმნები (*ე-გდ-ებ-ი/-ა, ი/ე-მალ-ებ-ი/-ა, თბებ-ი/-ა*) – შესაბამისად არასრული და სრული ნომინატიური კონსტრუქციით.

III დიათეზაშიც გამოიყოფა ორი ქვეჯგუფი: ა) I ქვეჯგუფი: R-*მ* სტრუქტურის (*მიყვარ-ს, მძულ-ს, მომწონ-ს* და ტიპისა) და R-*ი* სტრუქტურის ბირეული დატიური კონსტრუქციის არქაული ზმნე-ბისა (*მში-ო-ს, მწყურ-ი-ს > მშ-ო-ა, მწყურ-ი-ა*); ბ) II ქვეჯგუფი: I და II დიათეზების ა-R- [th.suf.ებ]-*მ* და R--[th.suf.ებ]+*ი* სტრუქტურის ზმნათა ინვერსიით მიღებული დატიური კონსტრუქციის მქონე ზმნები (*მაკანკალებს ის მე > მაკანკალებს მე /ა-კანკალ-ებ-ს მას ის > ა-კანკალ-ებ-ს მას; ა-ყრყოლ-ებ-ს, ა-ცი(ვ)-ებ-ს ის მას > აყრყოლებს, აცი-ებს მას; აინტერესებ-ს ის მას > აინტერესებს/ ე-ინტერეს-ებ-ა მას ის; მ-ანატრებ-ს ის მე მას > მ-ენატრ-ებ-ა მე ის - ვ-ენატრ-ებ-ი მას მე ...*)

დიათეზების სქემა

I დიათეზა (ერგატიული)	
სტატიკური, (ნაწილობრივი, რელატიური სტატიკა) გვარი: ავტოაქტივი//რეფლექსივი სტრუქტურა: R- <i>მ</i> ; ი-/უ-R[ე/ი]- <i>მ</i> ; prev.-R- ა-/ი-/უ-R-th.- <i>მ</i>	დინამიკური გვარი: აქტივი სტრუქტურა: ა-/ი-/უ-R- <i>მ</i> ; ა-/ი-/უ-R [ე/ი]- <i>მ</i> ; ა-/ი-/უ-R-th.suf.- <i>მ</i>
კონსტრუქცია არასრული: [ის – მან; ის მას – მან მას]	კონსტრუქცია სრული: [ის მას – მან ის; ის მას მას – მან მას ის]

II დიათეზა (ნომინატიური)	
სტატიკური (აბსოლუტური სტატიკა) უგვარო სტრუქტურა: მ-/ი-/უ-R- <i>ი</i>	დინამიკური გვარი: ავტოაქტივი, აქტივი, პასივი სტრუქტურა: მ-/უ-R-ებ- <i>ი</i> ; მ-/უ-R-დ-ებ- <i>ი</i> ; ა-R-ებ- <i>ი</i> ; ე-R-ებ- <i>ი</i> ; ი-/ე-R-ებ- <i>ი</i>
კონსტრუქცია არასრული: [ის – ის]	კონსტრუქცია სრული: [ის –ის; ის მას – ის მას]

III დიათეზა (დატიური)

სტატიკური (განმცდელი სუბ.)	სტატიკური, დინამიკური. (განმცდელი სუბ.)
სტრუქტურა ბირეული:	სტრუქტურა წარმოქმნილი:
ო-/უ-R-Ø	ა-R-ებ-Ø
ო-/უ-R-ო	ე-R-ებ-ო
კონსტრუქცია:	კონსტრუქცია:
[მას – მას; მასის -მას ის].ს ის	[მას – მას;მას ის – მას ის]
მას ის]	

კ. მ ი თ ა გ ვ ა რ ი ა (თბილისი)

რედუპლიკაციის საკითხისათვის ადილურ სახელებში

რედუპლიკაცია სიტყვაწარმოების უმნიშვნელოვანესი საშუალებაა, რომელიც ხშირად გამოიყენება ადილურ ენაშიც.

სახელური ფუძეების ფონეტიკური ცვლილებების გარეშე განმეორება იშვიათია (მაგ., ფსგ-ფსგ „დოლბანდი“). ტიპურია რედუპლიკაცია ბგერების შეცვლით.

რედუპლიცირებული სიტყვები იყოფა ორ ჯგუფად:

1) მცირე ჯგუფს შეადგენს ხმოვანშეცვლილი სიტყვები. აქ გამოიყოფა ლექსემები, რომლებშიც მახვილის ადგილმდებარეობის მიხედვით ხდება ჯ და ა ხმოვანთა მონაცვლეობა:

მაგ. ნან(ვ) <“ნა-ნა „დედა“ შდრ. ნა-ნა-ზ(გ) „ბებია“

2) მეორე ჯგუფი აღნიშნული ტიპის სახელებისა უფრო დამახასიათებელია ადილურისათვის. ამ შემთხვევაში რედუპლიკაცია ხდება თანხმოვანი ბგერების შეცვლით. აქ გამოიყოფა რამდენიმე ქვეტიპი:

ა) თანხმოვანთა სუბსტიტუცია:

ჭაბზ-ლ'აბზ(ვ) „ძალიან სუფთა“, შდრ. ჯაბზა „სუფთა“; დგჯგ-რგჯგ(გ) „ძალიან მწარე“, შდრ. დგჯგ „მწარე“;

ბ) თანხმომცემის შეცვლა ზ' თანხმომცემით, რომელსაც შეუძლია სიტყვის დასაწყისში ჩანაცვლოს ნებისმიერი თანხმომცემი:

მჯკ-ზ'კჯ „თივა და რამე“, შდრ. მჯკ „თივა“;

შამსათ-ზ'ამსათ „შამსეტი და რამე“, შდრ. შამსათ (ანთროპონიმი).

თუ გაორკვეცებისას პირველი კომპონენტი დიფთონგებით იწყება, მაშინ მეორე კომპონენტში ზ' დიფთონგების პირველ ელემენტს ენაცვლება:

ზზზ-ზ'ზზ „ნაკელი და რამე“; ჟგა ჰ-ზ'ჰ ჰ „წვიმა და რამე“.

თუ სიტყვა იწყება ა ხმოვნით, ამ შემთხვევაში ზ' ბგერა შენაცვლების გარეშე თავში დაერთვის სიტყვას:

არკ-ზ'არკ „არაყი და რამე“

გ) თანხმომცემის შენაცვლება თანხმომცემთან კომპლექსით: დგჯ-ფსგჯ(გ) „ძალიან მწარე“, შდრ. დგჯ „მწარე“

დ) თანხმომცემთან კომპლექსის ჩანაცვლება თანხმომცემით:

ფხშშ-წ-წაშ(წ) „ძალიან დიდი“;

ფსაჟ-მაჟ „მთელი და უვნებელი“, შდრ. ფსაჟ(გ) „მთლიანი, ჯანმრთელი“.

რედუპლიკაციის გზით მიღებული სიტყვებისთვის დამახასიათებელია არა მხოლოდ ცალკეული ბგერების, არამედ მარცვლების შენაცვლება:

დაღ-ფსგღ „სრულიად ყრუ“, შდრ. დაღ „ყრუ“

კაბზ-ც°გბზ(წ) „ძალიან სუფთა“, შდრ. კაბზ „სუფთა“.

ამგვარად, რედუპლიკაციის გზით მიღებულ კომპოზიტებში პირველი კომპონენტის პირველ თანხმომცემს ან თანხმომცემთან კომპლექსს, როგორც წესი, სიტყვის მეორე კომპონენტში შეენაცვლება შემდეგი თანხმომცემები და თანხმომცემთან კომპლექსები: ს, შ, ფს, პჰ, ჯ, წ, ნ, ზრ.

რედუპლიკაციის გზით მიღებული სიტყვებით აღინიშნება კრებილობა, ნიშან-თვისების გაძლიერება.

პლეონაზმი წოვათუშური ენის სინტაქსურ წყვილთა მოდელეზში

ისტორიულად წოვათუშურში ფორმალური მიხედვით განსხვავებული ზმნების ორი ჯგუფი ფუნქციონირებდა, რომლებსაც ქმნიდნენ კლასნიშნიანი და უკლასნიშნო ზმნები. ეს ვითარება დღემდე შემორჩა ნახურ ენათა შტოს სხვა წევრებს: ჩეჩნურსა და ინგუშურს, წოვათუშურში კი ქართულიდან ალგებრული სესხების გზით უკვე გაჩნდა ზმნის პირის კატეგორია, რასაც, როგორც პირდაპირი შედეგი, მოჰყვა ორი ასალი ჯგუფი ოდენპირისნიშნიანი და პირისნიშნიან-კლასნიშნიანი ზმნების სახით.

პირის ნიშნის შემოტანამ კარდინალურად შეცვალა წოვათუშური ენის მთავარ წევრთა სინტაქსური ურთიერთობის სტრუქტურა: მოხდა მართვისა და შეთანხმების წოვათუშურ-ქართული მოდელეზის მექანიკური შეცვლა.

უკლასნიშნო ზმნებში, რომლებსაც ახლა ოდენპირისნიშნიანი ზმნები ეწოდება, მთავარ წევრთა ურთიერთობის მარტივი, ოდენ ბრუნვის ნიშნით გამყარებული მოდელი ფუნქციონირებდა: პირდაპირ დამატებასა და ქვემდებარეს ზმნა მართავდა ბრუნვაში – ეს მოხდა. ინტერფერენტული გარდაქმნების შედეგად ახლა მას მექანიკურად მიემატა იმავე წევრთა ურთიერთობის პირის ნიშნებით გამოხატული ერგატიული კონსტრუქციის ქართული მოდელი, რომლის მიხედვითაც სახელი, თავის მხრივ, მართავს ზმნას პირში და ითანხმებს რიცხვში. სახეზეა კოორდინაციის ტიპური ქართული მოდელი.

გაცილებით რთული ვითარება შეიქმნა ამ მხრივ კლასნიშნიან ზმნებში, რომლებიც ახლა კლასნიშნიან-პირისნიშნიან ზმნებად წარმოგვიდგებიან. საგულისხმოა, რომ წოვათუშურში კლასნიშნით გამოიხატება მხოლოდ გარდაუვალი ზმნის ქვემდებარე და გარდამავალი ზმნისა კი – პირდაპირი დამატება. მართვა-შეთანხმების მექანიზმი ორსავე შემთხვევაში ერთნაირია: ზმნა მართავს სახელს ბრუნვაში, სახელი კი ზმნას ითანხმებს კლასსა და რიცხვში. ორენოვნების თანამედ-

როვე საფეხურზე პირის ნიშნების მეშვეობით ამავე 'ზმნებში დამატებით ირთვება მთავარ წევრთა ურთიერთობის ქართული მოდელი, რომლის მიხედვითაც ზმნა სახელს მართავს ბრუნვაში, სახელი კი ზმნას მართავს პირში და ითანხმებს რიცხვში.

შედეგად ვიღებთ მრავალჯერადი მართვა-შეთანხმების რთულ სინტაქსურ მოდელს. ახლა უკვე ზმნა მართავს სახელს ბრუნვაში, სახელი კი ზმნას მართავს პირში და ითანხმებს სამგზის: ერთხელ კლასის მიხედვით, ორჯერ კი რიცხვის მიხედვით. სახეზეა აშკარა გრამატიკული მეტობა, ანუ პლეონაზმი. მოვლენა საინტერესოა ზოგადი ლინგვისტიკის თვალსაზრისით.

ს. ო მ ი ა ძ ე (თბილისი)

ძირი – გრამატიკულად დაუშლელი ლექსიკური აბსტრაქცია

მოხსენებაში განხილული იქნება შემდეგი საკითხები:

- ძირი – სიტყვის თავის თავთან იგივეობის იდეის, მისი საგნობრივი მნიშვნელობის გამომხატველი ერთეული;
- ძირი – ფუძის შემქმნელი ელემენტი;
- ძირი – ლექსემის კორელატი;
- ძირი – მორფოლოგიურ პარადიგმათა საფუძველი;
- ძირი – სიტყვაწარმოებითი ბუდეების საყრდენი;
- ძირი – რეკონსტრუქციით არქეტიპთა დადგენის საშუალება;
- ძირი – ეტიმონი;
- ძირი – მუდმივი შესწავლის საგანი ქართულ ენათმეცნიერებაში.

ირანიზმების შესწავლისათვის ქართული ენის ფერეიდნულ დიალექტში

სპარსულ-ქართულ ენობრივ ურთიერთობათა შესწავლისას სათანადო ადგილი უნდა დაეთმოს ფერეიდნული მასალის ანალიზს. ამ ქართული დიალექტის თავისებურება შეპირობებულია სპარსულ ენასთან და ირანულ ყოფით და კულტურულ გარემოსთან ხანგრძლივი და უშუალო ურთიერთობით. ფერეიდნული სალიტერატურო ქართული ენისაგან მოწყვეტით ვითარდებოდა. სრულმა მოწყვეტამ ქართული სამწერლო ენისა და დიალექტებისაგან, ამავე დროს, სტრუქტურულად განსხვავებულ ენობრივ გარემოში მოხვედრამ განაპირობა ამ დიალექტის განვითარების სხვადასხვა ტენდენციები. ერთი მხრივ, შეინიშნება ნასესხობათა დიდი რაოდენობა, ინტერფერენტული მოვლენები და, მეორე მხრივ, ფერეიდნულში შემონახულია აღმოსავლეთ საქართველოს მთის დიალექტებისათვის დამახასიათებელი თავისებურებანი.

როგორც ცნობილია, ფერეიდნულ დიალექტში დიდი რაოდენობით გვხვდება ახალი სპარსული ლექსიკა. დიდია სპარსულის გავლენა ფერეიდნულის ზმნურ სისტემაზეც. ფერეიდნულში დიდი რაოდენობით გვხვდება ზმნათა ანალიტიკური ფორმები, რომლებიც სპარსული ენის გავლენით ჩანს გაჩენილი. თანამედროვე სპარსულში ზმნური სისტემის შეივსება აღწერითი წარმოების ხარჯზე. ამ ტიპის ზმნებში სახელადი ნაწილი ნასესხებია, ხოლო ზმნა თარგმნილია. გარდა ამისა, გვხვდება ორივე კომპონენტის თარგმნის შემთვევებიც. სპარსულის გავლენაზე მიგვითითებს ზმნათა აღწერითი ფორმების პოვნისებრა საშუალო ქართულის ლიტერატურული ძეგლების ენაშიც („რუსუდანიანში“, „ვისრამიანში“..). მაგ.: **უზამდი მეემანსა** „ვასტუმრებდი“, **ფარაღათი ქენ** „დაისვენე, მოისვენე; **ქეშიგის წევა** „დარაჯობა, მორიგეობა.

გარდა აღწერითი ფორმებისა, ფერეიდნულში გვხვდება, აგრეთვე, ორგანული წარმოების ზმნებიც. მაგ. **აზანდვა** „ასხმა“, „აცმა“ (სპარს. **band kardan** „მიბმა“, დაბმა“); **გამოფაქიზავება** „გამოსუფთავება“ (სპარს. **pakize** „სუფთა“); **გახარაზება** „გაფუჭება“ (სპარს. **xarāb kardan**);

გედაობა „მათხოვრობა“ (სპარს.*gedi* „მათხოვარი“); **დადოსტება** „დამეგობრება“ (სპარს.*dust* მეგობარი); **დასანგვა** „დანაყვა“, „დაჩეჩევა“ (სპარს. *sang* ქვა); **დაყადიმება** „დაძველება“ (სპარს.*qadim* ძველი); **დაფაყირება** (სპარს.*faqir* ღარიბი); **დუშმნობა** „მტრობა“ (სპარს.*doshman* მტერი); **თეჯარათობა** „ვაჭრობა“ (სპარს.*tejarat* ვაჭრობა); **მარიზობა** „ავადმყოფობა“ (სპარს.*mariz* „ავადმყოფი“); **მოჩარხვა** „ცხიმის წასმა“ (სპარს. *charb* „ცხიმი“); **მოხაზირავენა** „გამზადება“ (სპარს.*hazer* მზა, დამსწრე).

როგორც ცნობილია, ქართულში ფრაზეოლოგიურ შესიტყვებათა უმეტესობას მოეპოვება ეკვივალენტი ნასახელარი მარტივი ზმნის სახით. აღწერით ფორმათა გაჩენის საკითხს ენათმეცნიერები სხვადასხვაგვარად აფასებენ. ივ. ქავთარაძის აზრით, აღწერა შეიქმნა რიგი ნაკვთების უქონლობის საკომპენსაციოდ.

ჩვენი აზრით, ფერეიდნულ დიალექტში ორგანული წარმოების ზმნების არსებობა ერთობ საყურადღებოა. ამ ზმნათა ძირი სპარსულია, თუმცა ნასესხები სიტყვა მოქცეულია ქართული ზმნის ყალიბში.

ნ. რ უ ხ ა ძ ე (თბილისი)

„სვლის“ აღმნიშვნელ ძირ-ფუძეთა სტრუქტურული თავისებურებისთვის უდიურში

უდიურ ენაში ცალკეული ძირისაგან ფუძეთა წარმოქმნის მექანიზმი, ისევე როგორც სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, ტრადიციულ წესს ექვემდებარება და სათანადო აფიქსების გამოყენებას გულისხმობს.

უდიურში ცალკეულ ზმნაში ფუძეთქმნადობის პროცესი ამ ტრადიციულ წესს არ ემორჩილება და თავისებურ წარმოებას გვიჩვენებს. მაგალითად, „სვლასთან“ დაკავშირებული ფუძეები, უდიურში იწარმოება არა აფიქსური მორფემებისა და სხვადასხვა ფორმანტის დართვით, არამედ ძირეული მორფემის, ანუ ამოსავალი, ძირეული ელემენტის სტრუქტურული ცვლილებებით. ეს ცვლილებები იმდენად მასშტაბურია, რომ სხვადასხვა ძირისგან ნაწარმოები ფუძეების შთაბეჭდილებას ქმნის და არა საერთო, ერთი ძირისაგან წარმოქმნილი განსხვავებული აგებულების ფუძეებისა.

„სვლა“ ძირისაგან ნაწარმოები ფუძეები უდიურში ადგილ-მომართულების ჩვენებით ასეთი სახითაა წარმოდგენილი: ე-სუნ „მოსვლა“-თამ -სუნ/თა-სუნ „წასვლა“, ლამ-სუნ „ასვლა“- ტი-სუნ „ჩასვლა“, ჭე-სუნ „გასვლა“-ბამ-სუნ/ ბა-სუნ „შესვლა“.

ჩამოთვლილ ფუძეებში -სუნ (<-ეს-უნ) სუფიქსური ფორმანტია, რომელსაც ერთგვარად ძირის პოზიცია უკავია. ხოლო ცვალებადი ერთეულები: ე-, თამ/თ-, ლამ-, ცი-, ჭე-, ბამ/ბა, პირიქით, ძირეული მორფემებია, რომლებიც ფუძეთქმნადობის უნივერსალური წესის მიხედვით, ერთადერთი ამოსავალი ძირეული მორფემის სახით უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი და არა – ფუძეთა საწარმოებელი აფიქსების მსგავსად, სხვადასხვა სახით.

უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ძირის ზემოხსენებული ვარიაცია, ფონეტიკური ცვლილებების ფარგლებს სცილდება და სხვაგვარ ისტორიულ-ეტიმოლოგიურ ანალიზს მოითხოვს.

უდიურში ძირ-ფუძეთა ასეთი სტრუქტურული თავისებურება არ ჩანს მონათესავე იბერიულ-კავკასიურ ენებში და ასევე, საფიქრებელია არც სხვა ოჯახების ენებშიც.

მ. სა ლ ლ ი ა ნ ი, ნ. შ ა ვ რ ე შ ი ა ნ ი (თბილისი)

სუფიქსური წარმოება სვანურ ფონოსემანტიკურ ლექსიკაში

სვანური ფონოსემანტიკური ლექსიკის შედარებითი შესწავლის შედეგად ირკვევა, რომ მათი გამოყენება საკმაოდ ხშირია **უსუფიქსოდ – მარტივი** (ე. წ. **შიშველი**) **ფუძეებით** (მაგ.: **ბითქ** (ზს., ქს.) „ბათქაბუთქი“, **ბიტყ** (ჩოლ.) „მირტყმა-მორტყმის ხმა“, **რისტ** (ბქ., ლშხ., ჩოლ.) „გალაწუნება, მირტყმა-მორტყმის ხმა“, **წყიგ** (ბქ., ლშხ., ჩოლ.) „წყლის წვეთვის ხმა, წანწყარი“, **კკუბ** (ბქ.) „ძაფის გაწყვეტის ხმა“; **ფუძის გაორკეცებით** (მაგ.: **ბითქ-ბითქ** (ზს., ქს.), **ბითქ-ბათქ** (ზს., ქს.) „ბათქაბუთქი“,

ბიტყ-ბიტყ (ლშხ., ჩოლ.), **ბიტყ-ბატყ** (ლშხ., ჩოლ.) „მირტყმა-მორტყმის ხმა“; **დგუბ-დგუბ** (ზს., ქს.), **დგუბ-დგუბ** (ზს., ქს.) „დუგდუგი; ბაგაბუგი“; **სგუბ-სგუბ** (ბქ.), **სგუბ-სგუბ** (ბქ.) „ბათქაბუთქი; იარადის სროლის ხმა“; **ტყუბ-ტყუბ** (ბქ.), **ტყუბ-ტყუბ** (ბქ.) „თოფის, ნაპერწკლის გავარდნის/ ტყორცნის ხმა“; და **სუფიქსადიით** (მაგ.: **ბურდ-უნ** (ზს.) „ბურდლუნი“, **ბურტ-უნ** (ზს.), **ბურტ-უნ** (ბქ.) „ბათქუნი, ბათქაბუთქი“, **დგურ-უნ** (ზს., ქს.) „დუგდუგი; ბაგაბუგი“, **თხურ-უნ** (ზს., ლშხ.), **თხურ-უნ** (ბქ., ლნტ., ჩოლ.) „თუხთუხი; სრუტუნი“, **ტყურ-უნ** (ზს.), **ტყურ-უნ** (ბქ.) „ტყაცანი, ტყაცატყუნი“, **ცხურ-უნ** (ზს., ლშხ.), **ცხურ-უნ** (ბქ., ლნტ.) „რაიმეს შეწვის ხმა; ცხუკუნი“, **ხურ-უნ** (ზს.) „კრუტუნი (კატისა)“, **ჯურ-უნ** (ჩბხ., ლხმ.) „ჯურჯლუნი, ბურჯლუნი“...; **ხურტ-უნ** (ზს.), **ხურტ-უნ** (ბქ., ჩოლ.) „ბათქუნი, ბათქაბუთქი“, **დგრ-უნ** (ჩბხ.) „დაგადუგი, დუგდუგი“, **ხგრ-უნ** (ზს., ლშხ.) **ხგრ-უნ** (ბქ., ჩოლ.) „ხურხუნი; ბურჯლუნი; ხანზარი“, **კგრ-უნ** (ბქ., ლშხ., ჩოლ.) „კისკისი“, **მგრ-უნ** (ბქ.) „უმნო ჭამა ხმის გამოცემით“, **ქდგრ-უნ** (ზს., ლშხ.), **ქდგრ-უნ** (ბქ., ლნტ.) „ქდავილი“, **ტკგრ-უნ** (ზს., ლშხ., ჩოლ.) **ტკგრ-უნ** (ბქ., ლნტ.) „ჭახჭახი, მირტყმა-მორტყმის, ბლაგვი საგნის დარტყმის ხმა“, **ხგრ-უნ** (ზს., ლშხ.), **ხგრ-უნ** (ბქ., ლნტ.) „შიშინი, შიშინი (ხორცისა, ცხიმისა...)“...; **კგრ-უნ** (ჩოლ.) „კისკისი“, **ფგრ-უნ** (ჩოლ.) „კანკალი, ცახცახი“, **ყგრ-უნ** (ზს.) „პირდაღებული ტირილი“, **ცგრ-უნ** (ჩოლ.) „კანკალი, ცახცახი“, **ცგრ-უნ** (ზს., ჩოლ.) „დუღილი, ფუცხუნი“...; **ტიმტ-უნ** (ბქ.) „აურზაური, აყალმაყალი“, **ჰიმტ-უნ** (ჩოლ.) „ხმაური (ბავშვებისა)“, **ჰელ-უნ** (ლშხ.) „ხმაური (დიდი)“, **ჰენტ-უნ** (ჩოლ.) „ხმაური (ბავშვებისა)“, **ხლ-უნ** (ჩოლ.) „ხმაური (ხალხისა)“, **ჯენტ-უნ** (ზს.) „ხმაური (ბავშვებისა)“...). სუფიქსებად, როგორც მასალის ანალიზმა აჩვენა, გამოყენებულია: **-უნ/-უნ, -გნ/-გნ, -რნ/-რნ** და **-ენტ/-ენტ**.

სვანური **-უნ/-უნ** და **-გნ/-გნ** სუფიქსიანი ლექსიკური ერთეულების შესახებ მსჯელობა ამა თუ იმ სახით დასტურდება საენათმეცნიერო ლიტერატურაში (ლ. სანიკიძე, რ. ჭკადუა), **-რნ/-რნ** და **-ენტ/-ენტ** სუფიქსიანი ხმაბაძვითი ფორმების შესახებ კი დღემდე არაფერია ნათქვამი.

საინტერესოა, ფონოსემანტიკური ლექსიკური ერთეულების აუსლაუტში გამოვლენილი **-უნ/-უნ** და **-გნ/-გნ** წარმოშობით სუფიქსებია თუ უბრალოდ რედუპლიცირებული ფუძის ბოლო სეგმენტები?

იმისათვის, რომ ფონოსემანტიკური ექსპრესიული ფუძეების აუსლაუტში წარმოდგენილი სეგმენტების (-უნ/-უნ, -გნ/-გნ, -ინ/-ინ, -ეჟ/-ეჟ) წარმომავლობა გაირკვეს, აუცილებელია ამოსავალი **მარტივი** (ე. წ. **შიშველი**) ფუძეების ჩვენება. ხშირად ამ ფუძეების, ანუ, როგორც არნ. ჩიქობავა უწოდებდა, „პირველადი მასდარების“ გამოვლენა არ ხერხდება, თუმცა ადვილი შესაძლებელია სავარაუდო ფუძეების აღდგენა, რაც მთლიანი ქრონოლოგიური სურათის წარმოდგენის საშუალებას იძლევა.

-უნ/-უნ და -გნ/-გნ სეგმენტიანი რთული სტრუქტურის ფუძეები (**ჭურჭყუნ** (ბქ.) „მომაბეზრებელი ტირილი; ჭუჭყუნი“, **ხურჭუნ** (ბქ.) „ჭამის დროს გამოცემული ხმა“; **ფგრფღნ** (ბქ.) „ჟღარუნი“, **ცგრცგნ** (ბქ.) „დუღილი, შიშხინი, ფუცხუნი“, **ჭგრჭყგნ** (ბზ., ლშხ.), **ჭგრჭყგნ** (ბქ., ლნტ.) „ხმაური, ჟრიამული, ჭიჭყინი“ და ა. შ.), რომლებიც სავარაუდოდ რედუპლიკაციის გზით მიღებულად არის მიჩნეული, **სიტყვა-წარმოების დონეზე ფუნქციონირებენ უკვე როგორც დაუშლელი ფუძეები** და შესაბამისად რედუპლიკაციაც დაჩრდილულია. სტრუქტურული შედგენილობა კი შემდეგი სახით შეიძლება წარმოვიდგინოთ:

ხურ+თქუნ, ტყურ+ფუნ, ტგრტ+ყგნ, ცგრ+ცგნ, წურ+წკუნ, ჭგრ+ჭყგნ, ჯგლ+ჯგგნ და ა. შ., თუმცა საანალიზო ფუძეების მეორე სეგმენტის აუსლაუტში ბალსზემოურში, ლაშხურსა და ჩოლურულში გამოვლენილი გრძელი ხმოვნები ამგვარ სტრუქტურულ დაყოფას დაბრკოლებას უქმნის.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული თვალსაზრისის მიხედვით, უაფიქსო, გაუფორმებელი ძირებიდან (მაგ.: **ხრიგჟ|ხრიგ, ხიჩხ, ზიბ, ტურიმ, ღრიკ, ჩხიკ, ჯიჯგ...**) გაორკეცებით უნდა მიგვეღო გაორმარცვლიანებული ფუძეები, რომელთაც დაერთო (-უნ/-უნ, -გნ/-გნ) სუფიქსები. კიდევ ერთი სონანტის დართვას უნდა გამოეწვია რედუპლიცირებული ფუძის მეორე სეგმენტის სონანტის ჩავარდნა, ერთმანეთის მეზობლობაში მოხვედრილი ორი ერთნაირი ხმოვანი კი ერთმანეთს შეერწყა და აღნიშნული ბოლოსართის ხმოვანი დაგრძელდა: **ზიბ → *ზგრ-პგრ → *ზგრ-პგრ-გნ → ზგრ-პგნ** (რ. ჭკადუა). ვფიქრობთ, ეს ვარაუდი აუსლაუტისეული ხმოვნის სიგრძის დადგენის ერთ-ერთი ოპტიმალური საშუალებაა, თუმცა არც სხვაგვარ ინტერპრეტაციას გამოვრიცხავთ.

როგორც საანალიზო ფუძეთა ფონეტიკურმა ტრანსფორმაციამ აჩვენა, **-უნ/-უნ** და **-გნ/-გნ** სუფიქსიანმა ხმაბადებითმა ლექსიკურმა ერთეულებმა საბოლოო სახის ჩამოყალიბებამდე საკმაოდ გრძელი გზა განვლეს (**ბითქ** → ***ბირთქ** → ***ზგრთქ** → ***ზგრ+თქერ** → ***ზგრ+თქერ+გნ** → **ზგრ+თქ+გნ**; **წყიგ** → ***წყირგ** → ***წყგრგ** → ***წყგრ+გგრ** → ***წყგრ+გგრ+გნ** → **წყგრ+გ+გნ**; **ხტრიმ** → ***ხრტიმ** → ***ხრუმ** → ***ხურმ** → ***ხურ+მურ** → ***ხურ+მურ+უნ** → **ხურ+მ+უნ**; **ჯიჯგ** → ***ჯილჯგ** → ***ჯგლჯგ** → ***ჯგლ+ჯგლ** → ***ჯგლ+ჯგლ+გნ** → **ჯგლ+ჯგ+გნ** და მისთ.). ჩვენ მიერ წარმოდგენილი რამდენიმე საფეხურიდან ენაში რეალიზდება მხოლოდ ორი ფორმა – ამოსავალი მარტივი ფუძე (**ბითქ**, **წყიგ**, **ხტრიმ**, **ჯიჯგ**...) და ამ მარტივი ფუძის გაორკეცებით მიღებული გაორმარცვლიანებული ფორმები (**ზგრთქგნ**, **წყგრგგნ**, **ხურმუნ**, **ჯგლჯგგნ**...), რომლებიც, მიღებულია სამმარცვლიანი ფუძეებისაგან სხვადასხვა ფონეტიკურ პროცესთა (პალატალიზაცია-დეპალატალიზაცია, ბგერათა გადასმა, გაჩენა და ა. შ.) გავლით. გაორკეცებულ – ***ზგრთქერ**, ***წყგრგგრ**, ***ხურმურ**, ***ჯგლჯგლ**... ფუძეებზე -VC სუფიქსის დართვის შედეგად უნდა მიგველო გასამმარცვლიანებული ფუძეები (***ზგრთქერგნ**, ***წყგრგგრგნ**, ***ხურმურუნ**, ***ჯგლჯგლგნ**...), რომლებიც ენაში ვერ დამკვიდრდა, სვანური ენის ფონოტაქტიკის წესებიდან გამომდინარე.

საანალიზო ფუძეების სეგმენტაცია და სავარაუდო თავდაპირველი ფუძეების ჩვენება შესაძლებლობას იძლევა გავარკვიოთ, რომ **-უნ/-უნ** და **-გნ/-გნ** საანალიზო ფუძეებში სუფიქსია და არა ძირეული მასალის კუთვნილება. მრავალრიცხოვანი მასალის ანალიზი თვალნათლივ გვიჩვენებს, რომ ე. წ. „პირველადი მასდარები“ (**შდრ**, **ჩხიკ**, **ზრიგ**, **ღრიჭ**, **ტტრიმ**...) და მარტივი გაორკეცების შედეგად წარმოქმნილი ფუძეებიც (**ჩხიკ-ჩხაკ**, **ზრიგ-ზრაგ**, **ღრიჭ-ღრაჭ**, **ტტრიმ-ტტრამ**...), რომელთაც სამეცნიერო ლიტერატურაში, ასევე, „პირველად მასდარებად“ მოიხსენიებენ (ფ. ერთელიშვილი), ყოველგვარი მაწარმოებელი აფიქსის გარეშე არიან წარმოდგენილი. ცხადია, ზემოთ დასახელებულ (**-უნ/-უნ** და **-გნ/-გნ** სეგმენტების მქონე) ფორმებში სუფიქსაციასთან გვაქვს საქმე, სუფიქსისეული ხმოვნის სიგრძე კი, როგორც უკვე ითქვა, განაპირობა რედუპლიცირებული ფუძის აუსლაუტისეული თანხმოვნის დაკარგვამ და მორფმათა ზღვარზე ორი იდენტური (**უ + უ**, **გ + გ**) ხმოვნის შერწყმამ.

ჩვენი დაკვირვებით, **-უნ/-უნ** და **-გნ/-გნ** სუფიქსები გვხვდება ძირითადად ონომატოპოეტურ სიტყვებში, კერძოდ, *მოქმედებისა და მდგომარეობის* გამომხატველ, *ხმის აღმნიშვნელ* სახელებში და ა. შ. ამ სახელთა ფუძეები, როგორც სავარაუდო თავდაპირველი ფუძეების ანალიზმა აჩვენა, ნაწარმოებია **ი-ხმოვნია**ნი ძირებისაგან, ხმოვანთმონაცვლეობის, სუფიქსაციისა და რედუპლიკაციის გზით (შდრ. **ბითქ, ბითქ-ბათქ, ბითქ-ბითქ, ბითქი-ბათქა, ბურთქუნ, ზერთქენ; კილ, კილ-კილ, კილ-მწ-კილ; ტკიჩ, ტკიჩ-ტკაჩ, ტკიჩ-ტკიჩ, ტკიჩი-ტკაჩა, ტკერჩენ; ჩხიკ, ჩხიკ-ჩხაკ, ჩხიკ-ჩხიკ, ჩხიკი-ჩხაკა, ჩხერკენ; ძგუბი, ძგუბი-ძგუბა, ძგუბი-ძგუბი, ძგუბი-ძგუბა, ძგურბუნ; ხურიმი, ხურიმი-ხურამ, ხურიმი-ხურიმი, ხურმუნ...**).

ფიქრობთ, **-უნ/-უნ** და **-გნ/-გნ** სუფიქსით ნაწარმოები სახელები შედარებით ახალი წარმოქმნილია სვანურში ამოსავალი მარტივი ფუძეების რედუპლიკაციითა და შემდგომ სუფიქსაციით, რასაც თავდაპირველი შიშველი ფუძეების არსებობაც ადასტურებს.

მოხსენებაში საუბარი იქნება, ასევე, **-ინ/-ინ** და **-ეჟ(ა)/-ეჟ(ა)** სუფიქსიანი ხმაბამეითი ლექსიკური ერთეულების შესახებაც.

ნ. ს უ რ მ ა ვ ა (თბილისი)

ზოგიერთი ნაწილაკის სემანტიკურ-ფუნქციური დახასიათებისათვის ქართულში

(აჭარულისა და თურქეთის ქართველთა მეტყველების მონაცემთა მიხედვით)

1. მოცემული დიალექტური ქვესისტემები, რომლებიც დროის საკმაოდ ხანგრძლივ ისტორიულ მონაკვეთზე ქართული ენობრივი სივრცისაგან იზოლაციაში იყვნენ მოქცეული, ყურადსაღებ მასალას გვაწვდიან როგორც კონკრეტული ენობრივი მოვლენების, ისე საერთოქართველური ვითარების საკვლევად.

კვლევის ობიექტია ნაწილაკები: **თუ, ო/ჰო, და**, რომლებიც საკვლევ მეთვლელებაში გამოყენების სიხშირით ხასიათდებიან. მოხსენების მიზანია: იმ სპეციფიკის წარმოჩენა, რაც ამ ნაწილაკების რეალიზებას ახლავს აღნიშნულ ქვესისტემებში, და რაც გასათვალისწინებელია, აღნიშნულ ნაწილაკთა სემანტიკურ-ფუნქციური შესწავლისათვის ქართველურ ენებში; კავშირის ნაწილაკად გარდაქმნის (ტრანსლაციის) საშუალებათა შესახებ არსებული მოსაზრებების კონკრეტულ მასალაზე მორგება.

2. ითვლება, რომ კავშირიდან მომდინარე ნაწილაკებს გადაჰყვებათ პირველადი (შესაბამისი კავშირისთვის დამახასიათებელი) სემანტიკურ-ფუნქციური თვისებები. **თუ** კავშირის ერთ-ერთ ძირითად სემანტიკურ-ფუნქციურ ნიშნად მიჩნეულია *მითითება ორიდან ან რამდენიმედან ერთ-ერთ შესაძლებლობაზე* (ქგლ), რაც კითხვით წინადადებებშიც ვლინდება. **თუ** კითხვითი ნაწილაკის შემთხვევაში, (ჩვეულებრივ მარტივ წინადადებებში), იმის გამო, რომ ალტერნატიული წევრი წარმოდგენილი არ არის, დაპირისპირების ნიუანსი მკრთალდება (ამის დასტურია, ის რომ კითხვაზე პასუხი შესაძლებელია „ჰო“ და „არა“ ნაწილაკებით), მაგრამ ისევ საგრძნობია.

საკვლევ ქვესისტემებში **თუ** კითხვითი ნაწილაკის სემანტიკური ფუნქციაა ჩაკითხვა – დაკონკრეტება-დაზუსტების ნიუანსით. დამახასიათებელია მისი გამოყენება სასაუბრო სიტუაციებში, საუბრის თემის – წინამავალი გამონათქვამის ან დასმული კითხვის – დამაკონკრეტებელ კითხვებში. მაგალითები: „ღორი ხორცი თქვენ შჰამთა. *ჰამთა 'თუ?* კამ ხორცი ყოფილა.“ „[ამ ნამცხვარს რა ჰქვია?] – სახელი *დავარქვი 'თუ?* ჩემით გავაკეთე, სახელი კი არ დიმირქმევია, მაგისთვინ.“

თუ ნაწილაკი კითხვით წინადადებაში (გამონათქვამში) სიტყვათგანლაგების მხრივ ცვლილებას არ იწვევს. მისი ძირითადი ფუნქციაა აქტუალიზაციაა. მაგრამ თავად **თუ** ნაწილაკის პოზიცია მკაცრად განსაზღვრულია (განსხვავებით სალიტერატურო ენისაგან); იგი ყოველთვის მოსდევს და ენკლიტიკად ეკედლება წინადადების წევრს, რომელსაც გამოყოფს. როგორც აქტუალიზატორი იგი ყველაზე ხშირად გამოყოფს ახალი ინფორმაციის მატარებელ პრედიკატს, ანუ მაფოკუსირებულია. შესაძლოა, დაერთოს წინადადების სხვა წევრსაც.

თუ კითხვითნაწილაკიანი კონსტრუქციის მიღების გზად მიჩნეულია თუ კავშირიანი კონსტრუქციის ელიფსი, ხშირად განმეორებადი მყარი შესიტყვების შეკუმშვა, ცვეთა (ა. დავითიანი, ლ. კვანტალიანი). საკვლევე ქვესიტემებში ასეთ შესიტყვებებად შეიძლება ვივარაუდოთ: **თუ რა არი (რა ალი), თუ რა, თუ არა, თუ რა იქნა...** „დავ, შეიშალე' თუ-მეთქი და რავა გავყიდი ამას მე-მეთქი?!“ [სავარაუდოა ამოსავალ შესიტყვებად: შეიშალე თუ რა იქნა-მეთქი].

2. თუ კითხვით ნაწილაკს უპირისპირდება **დადასტურებით-ჩაკითხვითი ნაწილაკი ჰო/ო**. იგი, **თუ** ნაწილაკის მსგავსად, ჩვეულებრივ, ახლავს პრედიკატს (შეიძლება შეგვხვდეს სხვა წევრთანაც), დაისმის წინადადების ბოლოს, პაუზის წინ. კითხვითი ინტონაცია მოდის წინამავალი სიტყვის ბოლო მარცვალზე, რის გამოც ენკლიტიკური პოზიცია იქმნება. მაგალითად: „[რამდენი შვილი გეყოლათ?] – მე ჰო? დე-დი (თურქ. შვიდი) მეყოლა.“

კილო-თქმების დონეზე, (ეს მოვლენა განსაკუთრებით ზემოაქარულის თქმებისთვის არის ნიშანდობლივი), **ჰო** ნაწილაკი გვხვდება მხოლოდ ფონეტიკური ვარიანტის – **ო**-ს სახით, რომელიც შეერწყმის წინამავალ სიტყვას, ჩვეულებრივ ზმნას, და ამგვარად ქმნის ომონიმიას **ო** სხვათა სიტყვის ნაწილაკთან. **ო** კითხვითი ნაწილაკის დიფერენცირება ინტონაციითა და კონტექსტით ხდება შესაძლებელი. კითხვითი ინტონაცია ამ შემთხვევაშიც ნაწილაკის წინა მარცვალზე მოდის (შდრ. ძველი ქართულის **ა** და მეგრულის **ო** კითხვითი ნაწილაკები).

3. და ნაწილაკი ძალზე ხშირად გვხვდება სპონტანურ სამეტყველო აქტებში, სასაუბრო სიტუაციებში, მათ შორის დიალოგებში. მისი დანიშნულებაა: ერთი მხრივ, კომუნიკაციური სიტუაციის გააქტიურება, (მონოლოგურ სამეტყველო აქტებში თანამოსაუბრის პასიური ჩართვა), ხოლო მეორე მხრივ, თანამოსაუბრეზე ზემოქმედების მოხდენა – ინფორმაციის ჭეშმარიტების მისგან დამოწმება-თანხმობის მოლოდინით. მაგალითები: „გუშინ ომ ვიყავით, იქიდანაა და, ხეიდან.“; „სოკო ვიცი, ვიცო, ხიებზე გამემავეს და.“

და ნაწილაკი, ჩვეულებრივ პრედიკატს ეკედლება, მაგრამ მახვილის მატარებელი თავადაა. ეს გვაფიქრებინებს, რომ ის მიღებულია სავარაუდო (ამ დიალექტებისთვის ბუნებრივი) შესიტყვებებიდან: „და იქნა!“, „და იქნება!“, „და არი!“ პრედიკატების ელიფტირების, ცვეთის

გზით; ელიფტირებული პრედიკატიდან ემოციური მახვილი წინამავალ და კავშირზე უნდა იყოს გადმოსული.

და ნაწილაკის წინამავალ პრედიკატთან შერწყმის გამო გრამატიკული ომონიმია იქმნება კავშირებითის და (<უნდა) ნაწილაკთან, დიფერენცირება შესაძლებელი ხდება ინტონაციისა და კონტექსტის მეშვეობით, აგრეთვე, სტრუქტურულად – ზმნის მწკრივის მიხედვით ტექსტში.

4. სამივე ნაწილაკის – თუ, ჰო/ო, და – ფუნქციონირების „ასპარეზი“ დისკურსია, უშუალო საკომუნიკაციო სიტუაციები, სპონტანური სამეტყველო აქტები, დიალოგები, რაც სპეციალურ განსახილველ მასალას მოითხოვს. მათზე დაკვირვებისათვის გამოვიყენეთ აუდიო/ვიდეო ჩანაწერები, ძირითადად ჩვენივე შესრულებული, რომელთა ადეკვატური ტექსტური ვერსიები შეტანილია ქართულ დიალექტურ კორპუსში.

მ. ს უ ხ ი შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

გვარის მიხედვით გაუდიფერენცირებული ფუძეებისათვის ქართველურ ენებში

ერგატიული წყობის ენებში გარდამავალი ზმნის ფუძის ერთ-ერთი მასასიათებელი გვარების მიხედვით გაუდიფერენცირებლობაა. ეს ფაქტი საფუძვლად დაედო გარდამავალი ზმნის ნეიტრალურობის თეორიას (პ. შუხარდტი...), გარდამავალი ზმნის ფუძის ნეიტრალურობა რეალიზებულია გარდამავალი ზმნის P-ისა და გარდაუვალი ზმნის S-ის მსგავსი, და გარდამავალი ზმნის A-ის განსხვავებული მარკირებით ზმნებში (პირი, რიცხვი, კლასი) თუ ზმნასთან შეწყობილ სახელებში (ბრუნვა), ან სახელებშიც და ზმნებშიც.

ქართული (ქართველური) ზმნის უღვლილების სისტემაში დრო-კილოთა სამი ჯგუფი (სერია) გამოიყოფა სათანადო მწკრივებით: 1. აწმყოს

სერია, 2. აორისტის სერია და 3. პერფექტის სერია. გარდამავალი ზმნა ამ ჯგუფებში არაერთგვაროვან კონსტრუქციებს ქმნის, ნ ო მ ი ნ ა ტ ი - უ რ ს - ა წ მ ყ ო ს ჯგუფში, ერგატიულს - აორისტში და და-ტიურს - პერფექტის ჯგუფში. გარდაუვალ ზმნებს სამსავე სერია-ში ნომინატიური კონსტრუქცია აქვთ (გარდაუვალ ზმნათა ერთ ჯგუფს დატიური კონსტრუქცია უდასტურდება აწმყოს სერიაში); მეგრულისა და ჭანურის განსხვავებული ვითარება მეორეულია (არნ. ჩიქობავა).

ახალ ქართულში გვარის კატეგორია ზმნაში გარჩეულია, თუმცა ეს გარჩევა თანმიმდევრულად არაა გატარებული; აწმყოს ჯგუფებში განსხვავება აქტივისა და პასივის (ი ნ ი ა ნ ი პასივის) ფორმებს შორის გაცილებით მეტია, აორისტის ჯგუფებში - ნაკლები; გარდამავალი ზმნის სასუბიექტო ქცევისა და ინიანი პასივების აორისტის ფორმები ერთმანეთს ემთხვევა, აქტივსა და პასივს მხოლოდ სინტაქსი განარჩევს; ძველ ქართულში გვარის კატეგორიის გაურჩევლობა უფრო თვალსაჩინოა.

ერგატიული და ნომინატიური კონსტრუქციების მიმართება ფორმაწარმოქმნის თვალსაზრისით ერგატიული კონსტრუქციის პირველადობას ადასტურებს, ნომინატიური კონსტრუქცია გარდამავალ ზმნათათვის მეორეული ჩანს. გარდამავალ ზმნათა ნომინატიური კონსტრუქციის ჩამოყალიბება ზმნაში ამოსავალი ასპექტური უღვლილე-ბის ტემპორალურ უღვლილეობად გარდაქმნას უკავშირდება: ასპექტუ-რი უღვლილეობის პერიოდში გარდამავალ ზმნას მხოლოდ ერგატიუ-ლი კონსტრუქცია ჰქონდა სათანადო მომენტური და დიურატიული ნაკვთებით, გარდაუვალ ზმნას მხოლოდ - ნომინატიური. დიურატიუ-ლი ასპექტის გარდამავალმა და გარდაუვალმა ზმნებმა ტემპორალურ უღვლილეობად გარდაქმნის პროცესში ბუნებრივად შეითავსეს აწმყოს ფუნქცია. ამ პროცესის შედეგია დღემდე ერგატიული კონსტრუქციით აწმყოში შემონახული ტიპობრივი ხოლმეობითები: ი ც - ი - ს, უ წ ყ - ი - ს (მან იგი) (არნ. ჩიქობავა).

გარდამავალი ზმნის ერგატიულსუბიექტიანი ხოლმეობითის ფორმების ნომინატიურ კონსტრუქციად რეინტერპრეტაციასთან მი-ბმულია არა მარტო ძველი ქართული ენის ზმნის ადრეული ასპექტუ-რი უღვლილეობის ტემპორალურ უღვლილეობად ჩამოყალიბების პრო-ცესი, არამედ გარდამავალი ზმნის გვარის მიხედვით გაუდიფერენცი-რებული (ნეიტრალური) ფუძეების (შდრ., ძვ. ქართ. დ ა - ი - მ ა რ ხ - ა

მან იგი – დ ა - ი - მ ა რ ხ - ა იგი, შ ე - ი - მ ო ს - ა მან იგი – შ ე - ი - მ ო ს - ა იგი და მისთ.) აქტიურ და პასიურ ზმნებად მარკირება (თემის ნიშნების დართვით, სუბიექტისა და, რაც უფრო არსებითია, პირდაპირი ობიექტის ბრუნვათა შეცვლით: დ ა - ი - მ ა რ ხ - ა ვ - ს იგი მას – დ ა - ი - მ ა რ ხ ვ - ი - ს / დ ა - ი - მ ა რ ხ - ე ბ - ი - ს იგი...).

სახელობით ბრუნვაში დასმული პირდაპირი ობიექტის მიცემით ბრუნვად მოქცევით, ასევე, სუბიექტის ერგატიულ ბრუნვის სახელობითად შეცვლით აწმყოს ჯგუფის დროებში იშლება ერგატიულობის მორფოლოგიური მახასიათებელი, რომელიც გარდამავალი ზმნის პირდაპირი ობიექტისა და გარდაუვალი ზმნის სუბიექტს ერთი – სახელობითი ბრუნვით წარმოგვიდგენს და განასხვავებს გარდამავალი ზმნის ერგატიული ბრუნვისაგან.

გვარის კატეგორიის მიხედვით გაუდიფერენცირებული ფორმები (სათავისო ქცევისა და ინიანი ვნებითებისა) დასტურდება სვანურშიც, მაგრამ არა აორისტის ჯგუფში, არამედ აწმყოში, აწმყოსეული სინტაქსური კონსტრუქციით. ვიმოწმებთ ბალსზემოური კილოს ფორმებს: ი - რ დ - ი „იზრდის“ – ი - რ დ - ი „იზრდება, ი - ს ყ - ი „იკეთებს“ – ი - ს ყ - ი „კეთდება“, ი - ღ უ რ ე უ - ი „იტყუებს“ – ი - ღ უ რ ე უ - ი. „ტყუვდება“, ი - შ ხ ბ - ი „იკერავს“ – ი - შ ხ ბ - ი „იკერება“, ი - შ ხ - ი „იწვავს“, ი - შ ხ - ი „იწვის, იწვება“, ი - ც ო რ - ი „ფცქვნის“ – ი - ც ო რ - ი „იფცქვნება“ და სხვა (სვანური ლექსიკონი, 2000).

სვანურის -ი სუფიქსიან მოქმედებითი და ვნებითი გვარის ზმნათა აწმყოსეულ ფორმებში შენარჩუნებულია არა მარტო „გააწმყოებული ხოლმეობითის“ ისტორიული -ი სუფიქსი (არნ. ჩიქობავა), არამედ გარდამავალ ერგატიულ ზმნათათვის ნიშანდობლივი გვარის ფორმათა გაუდიფერენცირებლობის ფაქტიც.

ადიექტიური ტრანსპოზიგია ქონების სახელთა მაწარმოებლებით

წარმოებულ ლექსიკურ ერთეულებს შორის ქონების სახელები ერთ-ერთ საკმაოდ დიდ და მრავალფეროვან ჯგუფს ქმნის ქართულ ენაში. მათ მაწარმოებლებად სამეცნიერო ლიტერატურაში სახელდება შემდეგი აფიქსები: -ა, -ედ, -იან, -იერ, -ოვან და -ოსან. ეს სართები ერთმანეთისგან განსხვავდება არა მარტო პროდუქტიულობით სხვადასხვა სფეროს ლექსიკის შექმნისას, არამედ ერთი და იმავე სიტყვისგან სემანტიკურად განსხვავებული ნიუანსის ერთეულების წარმოების უნართაც. შდრ., ხავერდ-ოვან-ი და ხავერდ-იან-ი, ჩოს-იან-ი და ჩოს-ოსან-ი, მუცლ-იან-ი და მუცელ-ა და სხვ. ზემოთ ჩამოთვლილი აფიქსები დაერთვიან როგორც მარტივ (ქუდ-იან-ი), ისე უკვე წარმოქმნილ (ცვილ-იან-ა) თუ თხზულ (ენამზ-იან-ი) ფუძეებს და საინტერესო სურათს გვიჩვენებენ სიტყვათა ტრანსპოზიგიის თვალსაზრისით. ჩვენი კვლევის სფეროში ამ ეტაპზე შემოდის ქონების სახელთა მაწარმოებლების მაადიექტივებელი უნარი.

ადიექტივაციად განვიხილავთ ტრანსპოზიგიის ისეთ შემთხვევას, როდესაც თავდაპირველად არაადიექტივი სიტყვა სხვადასხვა საშუალების გამოყენებით იძენს სხვა სახელის ნიშან-თვისების გამოხატვის უნარს, აღიჭურვება ადიექტივის ძირითადი ფუნქციებით და ამა თუ იმ ბრუნვის ფორმას სხვა, საზღვრული სახელის ბრუნვასთან მიმართებით გვიჩვენებს.

ქონების სახელთა სართები დაერთვის მარტივ ფუძეს და ადიექტივებს აწარმოებს:

არსებითი სახელისგან (ბუსუს-ა, ბან-იან-ი, ნიკ-იერ-ი, კლდ-ოვან-ი);

რიცხვითი სახელისგან (ერთ-ა, ათას-იან-ი);

ნაცვალსახელისგან (შენ-იან-ი, ჩვენ-იან-ი);

მიმღეობისგან (ასაწეველ-ა, შემოსავლ-იან-ი);

საწყისისგან (ტაკცუნ-ა, ბრჭყვიალ-ა, დამწერლობ-იან-ი, წაგებ-იან-ი).

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ქონების სახელთა მაწარმოებლები ასევე შეიძლება დაერთოს უკვე წარმოებულ, რთულ სიტყვას. სიტყვაწარმოებითი სხვა აფიქსით უკვე ნაწარმოებ ფუძეს ზემოჩამოთვლილი სა-რთებიდან ძირითადად დაერთვის -ა, თუმცა ასეთ შემთხვევაში უფრო სუბსტანტიური გაგების ერთეულებს ვიღებთ. რაც შეეხება რთულ სახელებს, ქონების სახელთა მაწარმოებლები დაერთვის შემდეგი შემდგენილობის ფუძეებს და ერთ ერთეულად კრავს:

არსებითი სახელი – არსებითი სახელი (ა. ფუძის სახითაა პირველი კომპონენტი: ბალახმაყვალ-ა, კუდბაწარ-ა, ძალგულ-იან-ი, გულ-ჯავრ-იან-ი, ენაფხ-იან-ი; ბ. ნათესაობითი ბრუნვის ფორმითაა პირველი კომპონენტი: ლომისკბილ-ა, ჭინჭრიფოთოლ-ა, ვაზისტან-ა, ცხენისძალ-იან-ი);

ზედსართავი სახელი – ზედსართავი სახელი (ავკარგ-იან-ი, თეთრწითელ-ა);

რიცხვითი სახელი – რიცხვითი სახელი (მრავალათას-იან-ი);

საწყისი-საწყისი (ციებცხელებ-იან-ი, წერაკითხვ-იან-ი);

არსებითი სახელი – ზედსართავი სახელი (ფესვმაგარ-ა, თავთეთრ-ა);

ზედსართავი სახელი – არსებითი სახელი (დიდმუცელ-ა, დიდძალ-იან-ი, თეთრტარ-ა, ლურჯკაბ-იან-ი, დაბალხარისხ-ოვან-ი);

მიმღეობა – არსებითი სახელი (ჩაზნექილზურგ-იან-ი);

რიცხვითი სახელი – არსებითი სახელი (ასწლ-ოვან-ი, ექვსკბილ-ა, მრავალადგილ-იან-ი, მეორეხარისხ-ოვან-ი, ერთსახ-ოვან-ი);

ნაცვალსახელი – არსებითი სახელი (ამქვეყნ-იერ-ი);

არსებითი სახელი – საწყისი (ენატანტალ-ა, თავცანცარ-ა, ენაჭიკ-ჭიკ-ა).

თუ მარტივ ფუძეზე ქონების სახელთა აფიქსების დართვისას იოლი იყო ადიექტიური ტრანსპოზიციისთვის თვალის მიდევნება, თხზულ ფუძეზე ამგვარ მაწარმოებელთა დართვის შემთხვევები ამ თვალსაზრისით მარტივად არ კვალიფიცირდება, განსაკუთრებით ის რთული სიტყვები, რომელთა შემადგენელი კომპონენტები არაა ერთი და იმავე რაგვარობისა. მართალია, ქონების სახელთა მაწარმოებლების დართვით ამ შემთხვევაშიც ძირითადად ადიექტიური შინაარსის ერთეულები მიიღება (გამონაკლისს ქმნის, მაგ., ბოტანიკური ტერმინები), მაგრამ ტრანსპოზიციის თვალსაზრისით პროცესი განსხვავებულ ვითარებას გვიჩვენებს. აქვე უნდა ითქვას, რომ ამგვარ ლექსიკურ ერთეულთა კვალიფიცირება სიტყვათა კლასებში მათ განსათავსებლად ერთ-ერთი პირველი რიგის ამოცანაა ენის კომპიუტერული დამუშავების დროს.

ძირისა და ფუძის მიმართებისათვის

ძირი სემანტიკურად მონათესავე სიტყვათა საერთო ნაწილია. ძირის მნიშვნელობის დადგენა ხშირად მხოლოდ რანგობრივ სისტემაში ჩართულ სხვა ელემენტებთან კავშირით ხდება შესაძლებელი, მაგალითად, რომელიმე **ჭ** ძირის ენობრივ ნიშნად გარდაქმნა შესაძლებელია მხოლოდ სხვა ელემენტებთან კავშირით: **ა-ჭ-ებ-ს** და **ე-ჭ-ე** ფორმებში იგი ორი განსხვავებული მნიშვნელობის ძირია. ამათგან თითოეულის მნიშვნელობა საცნაური ხდება მხოლოდ რანგთა სისტემაში.

ძირეული ელემენტები ძირითადად გამართული ნიშნებია – ისინი დამოუკიდებლადაც საცნობია გამოხატულების პლანითაც და შინაარსის პლანითაც: **კაც-ები**, **სა-კაც-ე**, **კაც-ური ...კონსტიტუცია**, **კონსტიტუცი-ური**.

ძირთა განვრცობით მიიღება ორი სახეობის ფუძე: ფლექსიურად გავრცობილი და დერივაციულად გავრცობილი ფუძეები.

ფლექსიურად გავრცობილ ფორმებს, როგორც სახელიდანაც ჩანს, შინაარსის პლანი არ ეცვლება. ასეთია, მაგალითად, ერთი პარადიგმის ზმნური ფორმები, როგორიცაა: **აცხადებ-ს**, **აცხადებ-ა**, **გამოაცხად-ა**.

რადგან გრამატიკული კატეგორიები ზმნას სემანტიკურად ვერცვლიან, პარადიგმების გაზრდა შესაძლებელია კატეგორიათა დამატებით ან ჩანაცვლებით ზმნათა ფორმებში, მაგ.: **აცხადებ-ს**, **ცხადებ-ა**, **აცხადებინებ-ს**.

დერივაციულად გავრცობილ ფორმებს ძირი კი აქვთ საერთო, მაგრამ ეცვლებათ დენოტატი განსხვავებული დერივაციული ელემენტების დამატებითა და ჩანაცვლებით; მაგ.: **კაც-ი**, **კაცურ-ი**, **უკაცურ-ი**, **საკაცე** და სხვ. ყოველი ახალი ფუძე ახალ ნიშანს ქმნის.

ფლექსიურად განვრცობილი ფორმების სრულ პარადიგმაში კატეგორიათა მიხედვით გამოიყოფა მიკროპარადიგმების ჯგუფები მწკრივთა მიხედვით, გვარის მიხედვით, ქცევის მიხედვით და სხვ.

სრული პარადიგმების შესაქმნელად საჭიროა მიკროპარადიგმათაშორისი ტრანსლირების წესების ჩამოყალიბება საერთო სემანტიკის ბაზაზე.

ძირთა ფლექსიური განვრცობით იქმნება ახალ-ახალი ფუძეები, რომლებიც ერთიმეორისგან განსხვავდებიან გრამატიკულად, საერთო ძირი კი მათ ერთი ნიშნის ვარიანტებად წარმოგვიდგენს.

ზმნურ ფუძეთა შექმნაში მონაწილეობენ ჩანაცვლებადი კატეგორიები(დრო, კილო, გვარი, ქცევა...), ფუძეში არ შედის პირისა და რიცხვის ნიშნები, რადგან ისინი არ არიან ჩანაცვლებადი – ერთი საერთო სახით შედიან ყველა ზმნური ფორმის შემადგენლობაში, მაშასადამე, ნებისმიერი ზმნური ფორმიდან პირისა და რიცხვის ნიშანთა გამოკლებით მივიღებთ ამა თუ იმ ზმნური ფორმის ფუძეს: აცხადებ-ს, ცხადებ-ა, აცხადებინებ-ს, აცხადებ-ენ და სხვ.

რ. ფ ა რ ე უ ლ ი ძ ე (თბილისი)

ოცულების აღმნიშვნელი ორფუძიანი რიცხვითი სახელები ნახურ ენებში

1. ნახურ ენათა რიცხვითი სახელის მორფოლოგია, მეტყველების სხვა ნაწილებთან შედარებით, თითქოს კარგად არის შესწავლილი. რიცხვით სახელებთან დაკავშირებული საკითხები განხილულია ა. შიფნერის, პ. უსლარის, ზ. მალსაგოვის, ი. ჯავახიშვილის, ნ. იაკოვლევის, ი. დეშერეივის, კ. ჩოქაევის, ა. თიმაევის, თ. ვაგაპოვას, ა. ხალიდოვისა და სხვათა ნაშრომებში. მიუხედავად ამისა, აღდგენილი არ არის ზოგი რიცხვითი სახელის სავარაუდო ფორმა ფუძენახურ ენაში. ოცულების აღმნიშვნელ რიცხვით სახელთა ანალიზი, ჩვენი აზრით, მათში შემავალი რამდენიმე მარტივი რიცხვითი სახელის ამოსავალი ვითარების დადგენის საშუალებას იძლევა.

2. თვლის სისტემა ნახურ ენებში, როგორც ქართულში, ოცობითია. ოცის აღმნიშვნელია **ტყა** (*ტყო, ტყუო* – დიალ. ვარიანტები) ჩეჩნურსა და ბაცბურში, **ტყო** – ინგუშურში. ამ სიტყვის ეტიმოლოგიის

ცდების არსებობის მიუხედავად, ნახურ ენათმეცნიერებაში იგი მიჩნეულია მარტივ რიცხვით სახელად.

მომდევნო ოცეულებს აღნიშნავენ:

ჩეჩნურში: შოჭტყა (40), ჯოჭტყა (60), დ-მეჭტყა (80), [ბ'მე (100)-სხვა ფუძეა, მარტივი, ოცეულებს არ გამოხატავს];

ინგუშურში: შოჭტყა (40), ჯოჭტყა (60), დმეჭტყა (80), [ბ'ა (100) – ასევე სხვა ფუძეა, როგორც ჩეჩნურში];

ბაცბურში: შაუზტყ (40), ჯოუზტყ (60), დ-'ეუზტყ (80), ფხაუზტყ (100); ი. დეშერიევს ჩამოთვლილ ბაცბურ სიტყვათა აუსლაუტში ყველგან ა ხმოვანი აქვს დაფიქსირებული.

ნათელია, რომ რიცხვით სახელში „ასი“ ოცის აღმნიშვნელი ტყა მხოლოდ ბაცბურშია წარმოდგენილი, ე. ი. ამ სიტყვაში [ფხაუზტყ (100)] მხოლოდ ბაცბურში არის შემონახული ოცობითი თვლის ძველი სისტემა.

„ორმოცის“, „სამოცის“ და „ოთხმოცის“ აღმნიშვნელ ნახურ სიტყვებში სიმნელეს არ წარმოადგენს „ორის“ (შოჭ/შაუ), „სამის“ (ჯუ/ჯოჭ/ჯოუ), „ოთხის“ (დ-მე/დ-'ეუ), და „ხუთის“ (ფხაუ) დაკავშირება შესაბამის მარტივ რიცხვით სახელებთან, როგორიცაა: ჩეჩნურ-ინგუშური ში, ბაცბურ ში „ორი“, ჩეჩნურ-ინგუშური ჯოჭ, ბაცბური ჯო „სამი“, ჩეჩნურ-ინგუშური დ-ი, ბაცბური დ-'იე, „ოთხი“ და ჩეჩნურ-ინგუშური ფხი, ბაცბური ფხი „ხუთი“. სპეციალურ ლიტერატურაში დავას არ იწვევს მათი ერთმანეთთან დაკავშირება, საკამათო არც ზ ბგერის საკითხია – იგი ჯერობის გამომხატველი აფიქსია. საკამათოა მარტივ ფუძეთა აუსლაუტისეული თანხმოვნის (ვ/ჟ/უ < ჟ-საგან) კვალიფიკაციის საკითხი, რომელსაც ზოგი მკვლევარი ზ-სთან ერთად ჯერობის აფიქსის შემადგენლობაში განიხილავს (-ვზ-) (ავტორთა კოლექტივის „თანამ. ინგუშ. ენის გრამატიკა. მორფოლოგია“. ნალჩიკი, 2012, გვ. 129).

3. დასახელებული მარტივი რიცხვითი სახელების შედარება იმ ფორმებთან, რომლებიც ოცეულების გამომხატველ რიცხვით სახელებშია, მარტივთა არქეტიპების აღდგენის საშუალებას გვაძლევს. ასე რომ:

ში < შაუ

ჯოჭ < *ჯაუ

დ-ი < *დ-ეუ < *დ-აუ

ფხი < *ფხაუ

შენიშვნა: დ-ი („ოთხი“) ფუძეში დ- არის ცვალებადი გრამატიკული კლასის ნიშანი, რომლის მომდევნოდ ბაცბურში ფარინგალური სპირანტი ‘ განვითარებულია. გარდა ამისა, ამავე სიტყვაში ბაცბურში შემონახულია ლარინგალი’ (დ-‘ივ’), რომელიც მარტივ უ-ზე დაბოლოებულ (საანალიზო) მარტივ ფუძეებში აღნიშნულ ენაში დაკარგულია (შეადარეთ ზემოთ დასახელებული ჩეჩნურ-ინგუშური ში, ჭუო, ფხი).

მამასადამე, ოცულების გამომსატველი რიცხვითი სახელები ნახურ ენებში ორი სხვადასხვა ფუძის შეერთებით შედგენილ კომპოზიტებს წარმოადგენენ. ამ კომპოზიტებში დადასტურებული პირველი ფუძეების ანალიზი ცხადყოფს, რომ თანამედროვე ნახურ ენებში „ორის“, „სამის“, „ოთხის“ და „ხუთის“ შესატყვისი ფორმები მეორეულია.

ლ. ფ ა ჩ უ ლ ი ა (თბილისი)

„კაცის“ აღმნიშვნელი ლექსემის სემანტიკური სტრუქტურისათვის ზანურში

ზანურში „კაცის“ აღმნიშვნელი ლექსემაა „კოჩი“, რომელშიც შესაბამისი ქართული სიტყვის კანონზომიერი ბგერათშესატყვისობები ფიქსირდება და ავლენს მასთან სრულ სემანტიკურ იდენტურობას, რაც ქართულისა და ზანურის ახლო ნათესაური კავშირების კიდევ ერთი ღირსსაცნობი მაგალითია.

ზანური კოჩი-ს ძირითადი დენოტაციური მნიშვნელობებია „კაცი“, „ადამიანი“; იგი ორი სემანტიკური იპოსტასითაა წარმოდგენილი – „მამრი“ და „მდედრი“, რომლებიც თანაზომიერად თანაარსებობენ „კაცის“ ზოგადი მნიშვნელობით, თუმცა უპირატესი, დომინანტური მდგომარეობა უკავია „მამაკაცს“.

ამა თუ იმ სქესისადმი მიკუთვნებულობის წარმოსაჩენად ქართულის მსგავსად (ხახიაშვილი 2009) ზანურში პოვნირია თხზული სახელები: ქომოლკოჩი „მამაკაცი, მამრი, ვაჟკაცი“ (ა. ქობალია) და ოსურკოჩი „დედაკაცი, დიაცი“ (იქვე: 546).

„კოჩის“ სხვა კონოტაციური მნიშვნელობებია: „ქმარი“, „მსახური“ (ზ. კიკვიძე, ლ. ფაჩულია): ჩქიმო კოჩი „ჩემი ქმარი“ (ზედმიწ. „ჩემი კაცი“ ქალის მეტყველებაში), დადიანო კოჩი „დადიანის მსახური, ქვეშევრდომი“ (ზედმიწ. „დადიანის კაცი“).

„კოჩი“ ზანურში, ისევე როგორც „კაცი“ ქართულში, დასტურდება შორისდებულის ფუნქციით: სი კოჩი // კოჩ, მუს მეჩიებუქ „შე კაცო, რას მეუბნები“. ეს უკანასკნელი საინტერესოა „კოჩ-“ სახელური ფუძის მიმართვის ფორმით გამოყენებისა და აღნიშვნის თვალსაზრისით. კერძოდ, „კოჩი“ ვოკატივის ფუნქციით ნაკლებ სავარაუდოა. ზანურისათვის, როგორც წესი, ჩვეულებრივია „კოჩ-“ სახელური ფუძის გამოყენება მიმართვის ფორმით მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა იგი შორისდებულის სემანტიკის მატარებელია და ახლავს ნაცვალსახელი სი „შენ“. ამ შემთხვევაში მიმართვის ფორმის ხმარება თანაზომიერია მამრობითი და მდედრობითი სქესის წარმომადგენლისათვის, ე. ი. აღნიშნული ფორმა ერთნაირად გამოიყენება როგორც მამაკაცის, ისე ქალის მეტყველებაში. ამ მხრივ, ზანური მისდევს ქართულს.

ამრიგად, კოჩ- სახელური ფუძის გამოყენებისას ერთმანთისაგან უნდა გაიმიჯნოს მიმართვისა და რეფერენციის ფორმები, რადგან ამ შემთხვევაში მათი ფუნქციონირების წესები განსხვავებულია.

ნ. ფო ნ ი ა ვ ა (თბილისი)

ბგერათშეერთების წესები და აფხაზურ-აბაზურ ძირ-ფუძეთა სტრუქტურა

ამა თუ იმ ენის ფონემატური სტრუქტურის სრულყოფილად შესწავლისათვის აუცილებელია ამ ენის ფონემათა სინტაგმატური ანალიზი. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია დადგინდეს ბგერათშეერთების წესები და გაირკვეს, როგორ ხდება ამ წესების ასახვა ფონეტიკურ პროცესებში.

აფხაზურსა და აბაზურში მთელი რიგი ფონეტიკური ცვლილებები ხდება მახვილის მოქმედების შედეგად, რაც იწვევს ხმოვნის რედუქციას, შესაბამისად, თანხმოვანთა შეჯერას (ქ. ლომთათიძე).

თანხმოვანკომპლექსთა დაძლევის სხვადასხვა გზა სახელდება სამეცნიერო ლიტერატურაში: თანხმოვანკომპლექსი მარტივდება ან თანხმოვანთა შორის თავს იჩენს **გ** ხმოვანი, ჩვეულებრივ, ორი თანხმოვნის შემდეგ მესამის ზღვარზე (მახვილიანი ხმოვნიდან გადათვლით წინ ან უკან) (ქ. ლომთათიძე), მაგრამ ხშირია ამ კანონის დარღვევის შემთხვევები.

„ორი თანხმოვნის კანონის“ დარღვევის მიზეზად სამეცნიერო ლიტერატურაში მიჩნეულია აფხაზური ენის ფონოტაქტიკის წესებზე ქართველური სუბსტრატის ზეგავლენა (თ. გვანცელაძე, თ. კიპაროიძე, ჯ. ციმიტია).

ამ თვალსაზრისს რომ დავეთანხმოთ და აფხაზურის ორზე მეტი წევრისაგან შემდგარი კომპლექსები ქართველური სუბსტრატის გავლენას მივაწეროთ, აბაზურის ვითარება აუხსნელი დარჩება, რადგან თანხმოვანთა შეჯერა ისევე დამახასიათებელია აბაზურისათვის (შდრ. აბაზ. აქჩაჩ „თუხთუხი“, აწარფხხ „მოწესრიგებული“, ზგზნყგაჟგ 1. „ენის მიმტანი“. 2. „ჰორიკანა“) 1. „ენის მიმტანი“. 2. „ჰორიკანა“), როგორც აფხაზურისათვის, არადა აბაზურზე ქართველური სუბსტრატის ზეგავლენას ვერ ვივარაუდებთ.

ჩვენი აზრით, თანხმოვანთა შეჯერის სუპერაცია ხდება არა იმიტომ, რომ აფხაზური და აბაზური გაურბის ორზე მეტწევრა მიმდევრობების შექმნას, არამედ იმიტომ, რომ დაიძლიოს ამ ენათათვის ფონოტაქტიკურად შეუთავსებელი ბგერათკომპლექსები. სუპერაციისას განმსაზღვრელი ჩანს არა კომპლექსში წევრების რაოდენობა, არამედ ამ ენათა ბგერათშეერთების წესების დაცვა.

აღსანიშნავია ისიც, რომ ფონეტიკური პროცესების შედეგად შეცვლილია ძირთა და აფიქსთა სტრუქტურა:

CC < CVC: ა-ლა-რ-ყ-დ-რა „კრეჰა (თმის...)“ (შდრ. ა-რ-ყ-დ-რ „id“).

CC < CCV: მჩ-ხა-რა „გაძლიერება“ (შდრ. მჩგ „ძალა, ღონე“).

CVC < CVCV: ა-წგწ-რ „დამტავება“ (შდრ. ა-წგწგ „მტავე“).

CVCC < CVCCV: ა-ყაფშ-ხა-რა „გაწითლება“ (შდრ. ყაფშგ „წითელი“).

V-CC < CV-CC: აფხ. -ო-მტ < უა-მტ: ო-ზ-ზ-ო-მტ < ო-ზ-ზა-უა-მტ

„ვხედავ“.

V < CV-C: აბა'ზ. -უ < უგ < უა-ნ: დ-ც-უ-ნ < დ-ც-უგ-ნ < დ-ცა-უა-ნ „ის მიდიოდა“.

აფხაზურსა და აბაზურს, გარდა რედუქციისა, ასასიათებს ისეთი ფონეტიკური პროცესები, როგორიცაა ასიმილაცია, დისიმილაცია, დელაბიალიზაცია, ბგერათა დაკარგვა, მეტათეზისი. მათ შესახებაც აღნიშნულია სამეცნიერო ლიტერატურაში. მოხსენებაში ვეცდებით ეს პროცესები ვრცლად განვიხილოთ.

ბგერათშეერთების წესები საინტერესოდ ვლინდება ნასესხობათა ადაპტაციის დროს. სესხებისას ენა თავის ფონოტაქტიკურ მოდელს უქვემდებარებს უცხო ენიდან შეთვისებულ ლექსიკას. საყურადღებოა, რომ გამსესხებელ ენაში შეიძლება არ იყოს თანხმოვანკომპლექსი, მაგრამ თუ ბგერათა დასაშვები მიმდევრობა იქმნება, მსესხებელ ენაში მოსალოდნელია ბგერათკომპლექსის მიღება (შდრ. აბაზ. სჟჟჟა „საჟენი“ < რუს. сажени; აფხაზ. ა-ჩჟჟჟ „ქორწინება“ < თურქ.).

ნ. ფ უ ტ კ ა რ ა ძ ე (თბილისი)

მეგრული R-Th.s.-დ-უ-(უ)ნ სტრუქტურის ერთპირიან ზმნათა ფუძის აგებულებისათვის

ქართულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში მეგრული R-Th.s.-დ-უ-(უ)ნ სტრუქტურის ზმნები -დ სუფიქსიანი (ე. წ. „დონიანი“) ვნებითი გვარის ზმნებად არის კვალიფიცირებული.

ამთავითვე აღვნიშნავთ, რომ ჩვენ განვიხილავთ R-Th.s.-დ-უ-(უ)ნ სტრუქტურის ერთპირიან ზმნებს დიათეზათა მორფო-სინტაქსური კლასიფიკაციის მიხედვით: R-Th.s.-დ-უ-(უ)ნ სტრუქტურის ზმნები მეორე დიათეზის ავტოაქტიური ზმნებია. მათი მორფოლოგიური სტრუქტურა მეგრულში მუდმივად დაკავშირებულია შემდეგ სინტაქსურ კონსტრუქციასთან – nom-erg-nom-nom, რაც ასე განიმარტება: I სერიაში ამ ზმნათა კონსტრუქცია ნომინატიურია (მაგ., ზიპონდუუ(ნ)

თინა_{nom} „მსხვილდება, სუქდება ის“) II სერიაში – ერგატიული (**გოზიპონდუ თიქ_{erg}** „გასუქდა მან“), III სერიაში, საერთო წესისამებრ – ნომინატიური (მაგ., **გოზიპინაფე(ლ/რ)ე(ნ) თინა_{nom}** „გასუქებულა ის“), და მეგრულისთვის სპეციფიკურ IV სერიაში – ნომინატიური (მაგ., **გონოზიპინაფე(ნ) თინა_{nom}** „გასუქდებოდა თურმე ის“).

გვარის სემანტიკური კატეგორიის ფარგლებში **nom-erg-nom-nom** კონსტრუქციისა და **R-Th.s.-დ-უ(უ)ნ სტრუქტურის** ერთპირიანი ზმნები ავტოაქტივებად უნდა იქნას კვალიფიცირებული, რადგან მათი სუბიექტი თვითმოქმედია, მოქმედება – ინტროვერტიზებული; მაგ.: **გოზურ-დ-უ-უ(ნ)** „გაზარმაცდება, შეშინდება, გალაჩრდება(თვითონ)“...

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებული აზრის მიხედვით მეგრული **R-Th.s.-დ-უ(უ)ნ სტრუქტურის** ზმნები არაპროდუქტიული და მეორეულია.

ჩვენ მიერ მოპოვებულმა ტექსტებმა და ო. ქაჯაიას „მეგრულ-ქართულ ლექსიკონში“ წარმოდგენილმა ჩვენთვის საინტერესო ფორმებმა სხვაგვარი დასკვნის გამოტანის შესაძლებლობა მოგვცა; კერძოდ, ემპირიულმა მასალამ გვიჩვენა, რომ, დღეისათვის, საკმაოდ პროდუქტიულია ერთპირიანი **R-Th.s.-დ-უ(უ)ნ** ზმნური სტრუქტურა მეგრულში; ჩვენი კვლევის ამ ეტაპზე **329 -დ სუფიქსიანი** ერთპირიანი ზმნური ფორმა გვაქვს მოძიებული, რომელთა უმრავლესობასაც ზუსტი შესატყვისები არ ეძებნება სალიტერატურო ქართულში; უმრავლესობას **R-th.s.-დ-უ(უ)ნ სტრუქტურის** ზმნები ქმნის, ძალზე მცირე რაოდენობით შეგვხვდა ამავე სტრუქტურის -ი ხმოვანპრეფიქსიანი ვარიანტებიც; მაგ., **თირსონდუ(უ)ნ** „ივსება; სუქდება“, **მონჭინდუ(უ)ნ** „მწიფდება“, **პიხვონდუ(უ)ნ** „პუტკუნა, ბუთხუზახდება“, **რისონდუ(უ)ნ** „სივდება“, **წყიწყონდუ(უ)ნ** „ლიპდება“, **ჭვიჭვონდუ(უ)ნ** „ლაჟღაჟდება“, **ზიკონდუ(უ)ნ** „კვდება“, **ეძკვირონდუ(უ)ნ** „სირცხვილის გამო აილეწება; აიბუზება“, **ეცქვიცქვონდუ(უ)ნ** „აიბურძგნება“, **დლიდლონდუ(უ)ნ** „ძალიან რბილდება, ტალახის მსგავსი ხდება“, **იბარდუ(უ)ნ** „იბურდება“, **ათუდობოდუ(უ)ნ** „ქვეშ შეუდება“, **ბიზონდუ(უ)ნ** „სივდება“, **ბითქონდუ(უ)ნ** „ძალზე სუქდება, სივდება“, **ბირონდუ(უ)ნ** შტერდება, **ოგნდება**, **ბირძლონდუ(უ)ნ** „ბრაზდება“, **ბურძლონდუ(უ)ნ** „ბუჟდება“, **გვიგონდუ(უ)ნ** „შუპდება“, **გოზგინჯონდუ(უ)ნ** „გამკვრივდება“, **გოთქვიშონდუ(უ)ნ** „გათქვირდება“, **გონიჩვონდუ(უ)ნ** „ცხვირს ჩამოუშვებს“, **გოპირჭონდუ(უ)ნ** „გაგულისდება“, **გოჟიჟლონდუ(უ)ნ** „გაჟიჟულილება“, **გორსიმონდუ(უ)ნ**

„გაილურსება“, გოსირლონდუ(ნ) „სიმაღლეში სწრაფად და უზომოდ გაიზრდება“, გოტკიჩონდუ(ნ) „გატკიცინდება“, გოფიჯონდუ(ნ) „გაიფუყება“, გოფიხონდუ(ნ) „ფაფუკად (გადა)იქცევა, გაბუვდება“, გოჩირქონდუ(ნ) „გაშემდება, გახევდება“, გოჩიჩონდუ(ნ) „გახევდება“ და მრავალი სხვ.

მეგრულ ერთპირიან ზმნათა R-Th.s.-დ-უ(უ)ნ სტრუქტურაში რამდენიმე ქვესტრუქტურული ჯგუფი გამოვყავით:

1. R-Th.s.-დ-უ(ნ): ზურ-დ-უ(ნ) „მშიშრ-დ-ებ-ა, მხდალი ხდება“, ნეირონ-დ-უ(ნ) „შემ-დ-ებ-ა“, პიხვონ-დ-უ(ნ) „პუტკუნ-დ-ებ-ა“, ჟღურ-დ-უ(ნ) „ლღვ-ებ-ა“, რგი-დ-უ(ნ), „გრილ-დ-ებ-ა“, სკვან-დ-უ(ნ) „მშვენ-დ-ებ-ა, ლამაზ-დ-ებ-ა“, სქინჩონ-დ-უ(ნ) „მკვირვ-დ-ებ-ა“, ტირკონ-დ-უ(ნ) „ი-ბერ-ებ-ა“.

2. Prev. - R-Th.s.-დ-უ(ნ): მო-ნჭინ-დ-უ(ნ) „და-მწიფ-დ-ებ-ა“, გოძლიკონ-დ-უ(ნ) „გა-ი-ბღინძ-ებ-ა“, დო-გორ-დ-უ(ნ) „და-ღპ-ებ-ა, ა-ყროლ-დ-ებ-ა“, დო-შურ-დ-უ(ნ) „და-ი-ღლ-ებ-ა“, ემა-ჭყორ-დ-უ(ნ) „ამო-წყ-დ-ებ-ა“...).

3. R-Th.s.-დ-უ-უ(ნ): რისონ-დ-უ-უ(ნ) „სივ-დ-ებ-ა“, პიხვონ-დ-უ-უ(ნ) „პუტკუნ-დ-ებ-ა, ბუთხუზ-დ-ებ-ა“, რისონ-დ-უ-უ(ნ) „სივ-დ-ებ-ა“, წყიწყონ-დ-უ-უ(ნ) „ლიპ-დ-ებ-ა“, ჭვიჭვონ-დ-უ-უ(ნ) „ღაჟღაჟ-დ-ებ-ა“...

4. Prev. -R-Th.s.-დ-უ-უ(ნ): მიშე-შარ-დ-უ-უ(ნ) „ტყუილად შარში გაეხვევა“, მო-თირხონ-დ-უ-უ(ნ) „გა-ი-ბღინძ-ებ-ა“, ელა-რჩქინ-დ-უ-უ(ნ) „ამო-ჩნ-დ-ებ-ა, გამო-ჩნ-დ-ებ-ა“.

5. o-R-Th.s.-დ-უ-უ(ნ): ი-სვან-დ/ჯ-უ(ნ)//ი-შვან-დ-უ(ნ) „ი-სვენ-ებ-ს“, ი-ნიმტვი-დ-უ-უ(ნ) „ჩა-ი-ხრჩ-ობ-ა“, ი-შევი-დ-უ-უ(ნ) „ი-ხრჩ-ობ-ა“...

6. Prev.-o-R-Th.s.-დ-უ-უ(ნ): დი-ი-ზლო-დ-უ-უ(ნ) „გაწყ-დ-ებ-ა“, გი-ი-ცად-უ-უ(ნ) „და-ი-ცდ-ი-ს“...

7. ე-R-Th.s.-დ-უ-უ(ნ): ე-ცევიცქონ-დ-უ-უ(ნ) „ა-ი-ბურძენ-ებ-ა“, ე-ძვირონ-დ-უ-უ(ნ) „ა-ი-ლენ-ებ-ა ა-ი-ბუზ-ებ-ა“...

როგორც კორნელი დანელია შენიშნავს, „ვენებითი გვარის პრეფიქსული წარმოების უპირატესობით კოლხური ძველ ქართულს უახლოვდება, მაგრამ სუფიქსური წარმოების იშვიათობით ახალ ქართულს შორდება, ე. ი. ამოსავალი ვითარება ერთგვარია, განვითარების ტენდენცია კი – სხვადასხვაგვარი“. ჩვენ მიერ წარმოდგენილი მასალა კი ცხადპყოფს, რომ მეგრულში, თანდათანობით, ძველ ქართულთან შედარებით, გზას იკაფავს და მკვიდრდება დონიანი ზმნური ყალიბი.

მოხსენებაში ვისაუბრებთ მეგრული ერთპირიანი ზმნების R-Th.s.-დ-უ-(უ)ნ სტრუქტურაში -დ სუფიქსის წინ სისტემატურად გამოვლენილ ნარნარა თანხმოვნთან მარცვალზე, მეგრულ ერთპირიან -დ სუფიქსიან ზმნათა პროცენტულ რაოდენობაზე R-Th.s.-უ(ნ) სტრუქტურის პრეფიქსული წარმოების ერთპირიან ზმნებთან მიმართებით, აგრეთვე, სალიტერატურო ქართულ შესატყვისთან არაერთგვაროვნებაზე.

მ. ლ ლ ო ნ ტ ი (თბილისი)

ქართ. ცოდ- მორფემის მორფო-სემანტიკური განვითარებისათვის (ცოდნა და ცოდვა)

I. ოდენ აწმყოს წყების მქონე „ცოდნის“ აღმნიშვნელი ი-ც-ი-ს ზმნის უღლების თავისებურება გამოიხატება -ც- / ც(ა)ნ- / ც-ოდ მო-რფოლოგიური მონაცვლეობით (ი-ც-ის – ი-ცნ-ობ-ს / ი-ც-ოდ-ა...), შდრ. ც(ა)ნ- და ცოდ- მორფემათა შემცველი ლექსიკური ერთეულები:

1) ც-[ან] ძირისეული – ცნ-ება, მ-ცნ-ება „ბრძანება; დარიგება; სიტყვა“, ძვ. ქართ. მო-ცნ-ება „მცნება“, მე-ცნ-ავი „მეცნიერი“ გამო-ცნ-ობა „ცოდნა“, (ი. აბულაძე), ძვ. ქართ. მე-ცნ-ება „ცოდნა“, მე-ცნ-ავ-ი და მე-ცნ-იერი „მცოდნე; ბრძენი; ნაცნობი“ (ი. აბულაძე, ზ. სარჯველაძე), ცნ-ევა „დარიგება; შეტყობა“ და მ-ცნ-ელი „მქადაგებელი; შემტყობი“ (დ.ჩუბინაშვილი), ცნ-ობა, ცნ-ობიერება, ცნ-ობიერი... ;

2) ც-[ოდ] ძირისეული – ცოდ-ნა, მ-ცოდ-ნელობა, ცოდ-ინი „გაგება“ (ზ. სარჯველაძე), ცოდ-ინება „შეტყობა; ცოდნა“ (დ. ჩუბინაშვილი), მ-ცოდ-ნე, მ-ცოდ-ინი ...

II. ცოდ- მორფემის შემცველ ლექსიკურ მარაგში განკერძოებით დგას ქართული ცოდ-ვა და მისგან წარმოებულნი: ცოდ-ო (< ცოდ-ვა), ცოდ-ვ-ებ-ა, ცოდ-ვ-ილ-ი...

საგულისხმოდ გვესახება ქართ. **ცოდვის** სემანტიკური დეტერმინირება, იმის გათვალისწინებით, რომ **ცოდვა** არის **ღვთის წინაშე სჯულისმიერად ჩადენილი დანაშაული**, **სიავე და ბოროტება**, შდრ.: „**ცოდვა** ავის ქმნა; ბოროტი, გინა უშჯულოება. **ცოდვილი** ეწოდების ქრისტიანესა შემცოდესა, ხოლო უშჯულო წარმართთა და ქრისტეს ურწმუნოთა, რომელთა არა იციან ცოდვა, თუ რამ არს“ (სულხან-საბა); „**ცოდვა** ღვთის წინაშე ჩადენილი დანაშაული; **სცოდავს** დანაშაულს სჩადის ღვთის წინაშე“ (ქეგლ-ი). **ცოდვის** ამავე სემანტიკურ დეტერმინირებას ადასტურებს შესაბამისი უხვი ქართული მრავალსაუკუნოვანი მწიგნობრული, ისე დიალექტური მასალა.

III. საძიებელია ქართ. **ცოდვის** სემანტიკური დეტერმინირების ენობრივი (მორფოლოგიურ-სემანტიკური) არჩევანის მოტივი. ამ მხრივ, ყურადღებას იპყრობს პირველცოდვის შესაქმისეული თარგმანება.

საკუთარი ბუნებისა და საღმრთო ძალის შესაძენებლად ღმერთმა სამოთხის პირველ მკვიდრთ დაუწესა **პირველმცნების**, ანუ პირველრჯულის აღსრულება: „ყოვლისაგან ხისა სამოთხისა ჭამით სჭამო, ხოლო ხისაგან **ცნობადისა** კეთილისა და ბოროტისა არა სჭამოთ მისგან“ (შესაქმე 2, 17). შესაქმისეული ცოდვით დაცემის აქტით თვალსაჩინოვდება პირველცოდვის ჩადენის განმაპირობებელი სამი მიზეზი: ხორციელი ვნება, თვალსასეირო, ანუ ცნობისწადილის ვნება და ამპარტავენება (1 იოანე 2, 16).

პირველცოდვის მოქმედთა ამგვარი არჩევანის მამოძრავებელი იყო ზედმეტი სურვილი, მიეღოთ ღვთის მიერ „ჟამადმდე“ აკრძალული **ცოდნა**, „**ცნობა**“ (შესაქმე 2, 16-17; 3, 1-7). მათ არ დაიცვეს ერთადერთი ღმრთიებობებული მარსვა და ამის გამო ვეღარ შეიძინეს ჩაუძიებელი მორჩილების გამოცდილება, ანუ „ყოველივეს **ჭეშმარიტი ცოდნა**, არჩევანი და უკვდავი სიცოცხლე“. და ამის წილ, მათთვის განკუთვნილი ღვთაებრივი **ცოდნის** ღვთის ნების გარეშე წინდაწინ მიტაცებითა და **შეცნობით**, ეს **ცოდნა** მათ **ცოდვად** ექცათ და ერგოთ მხოლოდ **ცოდნა ცოდვისა!** (იოანე დამასკელი).

IV. ზემოთ წარმოჩენილ შესაქმისეულ (ქრისტიანული საღვთისმეტყველო) მოტივთან ერთად, **ცოდნისა** და **ცოდვის** მიმართების მორფოლოგიური კვალიფიკაციისათვის მოვიხმობთ **წ-** მორფემის ისტორიული განვითარების პროცესს – **წ-** > **ნებ-** (> **ნებ[ებ]**) > **ნდ-**, შდრ.: **წ-ებ-** / **ნებ-ებ-** → **ნდ-ომა**: აწმყოს მ-ი-წ-ებ-ს / მ-ი-ნებ-ებ-ს, უწყვეტ. მ-ი-წ-ებ-დ / მ-ი-ნებ-ებ-დ., უწყვეტ. ხოლმ. მ-ი-წ-დ-ი / მ-ი-ნდ-ოდ-ა.

ანალოგიურად ამისა გვესახება -ც- > ც(ა)ნ- > ცოდ- მორფემათა ისტორიული მონაცვლეობის პროცესი: აწმყოს მ-ი-ც-ი, წყვეტ. ვ-ი-ცან; უწყვეტ. მ-ი-ც-ოდ-ე-ს.

ზ. სარჯველაძის მოსაზრებით, XI-XII საუკუნეებისათვის ისტორიული უწყვეტლის **მინდა-გინდა-უნდა** ფორმები უკვე დამკვიდრებული იყო აწმყოს მწკრივის მნიშვნელობით: **მ-ი-ნდ-ა** „მსურს“ (უწყვეტ.: მ-ი-ნდ-ოდ-ა). თუმცა უთითებენ (ნ. მაჭავარიანი), რომ სულხან-საბას ლექსიკონის განმარტებით ნაწილში უხვად დასტურდება **გინა** „გინდა“.

ნ- > **ნდ-** მორფემათა ამგვარი იტორიული განვითარების პროცესი გვიმოწმებს, რომ **ნ-** > **ნდ-** და **-ც-** > **ცოდ-** მორფემათა ისტორიულ განვითარებას განსაზღვრავს **დ-/ოდ-** მწკრივის სავრცობთა ფუნქციური გარდაქმნა: გრამატიკულმა ფორმანტმა ჯერ იტვირთა დერივაციული ფუნქცია, შემდგომ კი ძირ-მორფემის შემადგენლად დამკვიდრდა: **ნ-** (**ნ-ებ-ა**) > **ნ+დ-** (**ნდ-ომ-ა**); **ც-** / **ც[ა]ნ-** > **ც+ოდ** (**ცოდ-ნა**). განსხვავებით სინონიმური ლექსიკური ერთეულებისგან **ნ-ება** და **ნდ-ომა** („სურვილი; ნდომა“), გრამატიკულ (ზმნურ) ერთეულთა **ცოდნა** „ცოდნა“ და **ცოდნა** „ცოდნა (ცოდვისა)“ ომონიმია დაიძლია სახელზმნურ აფიქსთა ჩანაცვლებით: **ცოდ-ნ-ა** „ცოდნა“ და **ცოდ-ფ-ა** „ცოდვა“.

ვ. შენგელია (თბილისი)

ძირისა და ფუძის სტრუქტურისათვის

ქართველურ და ჩერქეზულ ენებში

(შედარებით-ტიპოლოგიური ანალიზი)

ძირად განიხილება სიტყვის დაუშლელი ნაწილი, რომელთანაც დაკავშირებულია სიტყვის ძირითადი ლექსიკური მნიშვნელობა. სიტყვის ანალიზისა და ძირის გამოყოფის დროს უნდა გაირჩეს სინქრონიული და დიაქრონიული მიდგომა, შესაბამისად – მორფოლოგიური და ეტიმოლოგიური ძირი.

ფუძედ მიიჩნევა ის სეგმენტი, რომელიც რჩება სიტყვისაგან სიტყვაცვალებითი აფიქსების გამოყოფის შემდეგ. ფუძის სტრუქტურა განსხვავებულია სხვადასხვა ენაში, ასევე შეიძლება სხვაობდეს ერთი ენის განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე.

ძირისა და ფუძის შესახებ ზემოთ მოცემულ დებულებებზე დამყარებით და სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებულ თვალსაზრისთა გათვალისწინებით წარმოვადგენთ ქართველურ და ჩერქეზულ ფუძეთა და ძირთა შედარებით-ტიპოლოგიურ დახასიათებას.

ქართველური ენების ამჟამინდელი ვითარების, ძველი ქართულის მონაცემთა გათვალისწინებით და ამოსავალი ვითარების რეკონსტრუქციის საფუძველზე ძირისეული მორფემის მთავარ კანონიკურ სტრუქტურად აღიარებულია CVC (თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი), ჩერქეზული ენებისათვის კი ნიშანდობლივია CV და CVCV სტრუქტურის ძირები (მ. კუმახოვი), რომელთა მსგავსი ძირეული მორფემები არც ქართველური ენებისათვის არის უცხო. ზოგ შემთხვევაში ჩერქეზული CV ტიპის ძირი შეიძლება CVS ტიპისაგან მიღებულად მივიჩნიოთ.

ძირი შეიძლება ფუძეს ემთხვეოდეს, მაგრამ მეტწილად ფუძე უფრო რთული სტრუქტურისაა – გართულებულია დერივაციული აფიქსებით, რის შედეგადაც ახალი მნიშვნელობის სიტყვებს ვიღებთ. თავად აფიქსები კი სტრუქტურული მრავალფეროვნებით გამოირჩევა: ქართველურ ენებში დერივაციული პრეფიქსი ჩვეულებრივ CV-სტრუქტურისაა, ხოლო სუფიქსი -VC სტრუქტურისა, თუმცა გვაქვს V და C სტრუქტურის აფიქსებიც; ჩერქეზულ ენებში პრეფიქსიცა და სუფიქსიც უპირატესად CV სტრუქტურისაა, მოიპოვება, აგრეთვე, V ტიპის აფიქსიც.

ძირისა და ფუძის სტრუქტურაში, რომელიც ქართველურ და ჩერქეზულ ენათათვის ამოსავლად ივარაუდება, თანხმობანთა კომპლექსი, როგორც წესი, დეცესიური მიმდევრობისაა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებული თვალსაზრისის მიხედვით, ქართველურ და ჩერქეზულ ენებში ისტორიულად სახელის ფუძის სტრუქტურაში მნიშვნელოვანი იყო გრამატიკული კლასნიშნის პრეფიქსად, ხოლო დეტერმინანტების სუფიქსად გამოყენება (არნ. ჩიქოვაძე, გ. როგავა). სხვა თვალსაზრისის შესაბამისად, ქართველურ ენებში სახელისა და ზმნის ფუძის სტრუქტურის განმსაზღვრელ ფაქტორად მიიჩნევა სონანტებისა და აბლაუტის ფუნქციონირება (თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი).

საერთოქართველურ და საერთოჩერქეზულ ამოსავალ სისტემაში ძირის, ფუძისა და აფიქსის ძირითადი სტრუქტურული ტიპების გვერდით, ვერ გამოვრიცხავთ სხვა (რაოდენობრივად ნაკლები) სტრუქტურული ტიპების არსებობას.

ი. ჩ ა ნ ტ ლ ა ძ ე (თბილისი)

კვლავ ძელი/ჯა („ხე“) ლექსემათა ურთიერთმიმართებისათვის ქართველურ ენებში

ქართულ დიდგულა^ს, რომელსაც რაჭულ და ლეჩხუმურ დიალექტებში ხეყრუა/ხელრუე ეწოდება, სვანურ ენაში შეესაბამება გეყრუაჲ. ძველ ქართულ ლექსიკონებში ამ მცენარეს ვერსად მივაკვლიეთ. როგორც ჩანს, პირველად იგი დასახელებულ იქნა პატრი ფილიპეს „მცენარეთა და პირუტყვთა ლექსიკონში“ (დ. ჩუბინაშვილის ცნობით, 1984: 1741), სადაც მას „დიდგულა“ (бузина) ეწოდება. სხვაგანაც დავით ჩუბინაშვილისთვის დიდგულა/დუდგულა „ყრუ ხეა“ (გვ. 477). ამასვე იმეორებს ნ. ჩუბინაშვილიც (1971: 86).

ვნახოთ, რა ვითარებაა მეგრულ-ლაზურში? ვერც ერთ ლექსიკონში ვერ დავადასტურეთ ვერც მოსალოდნელი ჯაყრუა/ჯადრუა ან ხეყრუა თუ გეყრუა, სამაგიეროდ, არაერთ არქაიზმშემონახულმა ენამ – სვანურმა დაიცვა იგი.

ა. ლიპარტელიანის აზრით, გეყრუაი „ხის ერთგვარი ჯიშია, ანწლის მაგვარი ფოთლებით და ნაყოფით. მისი მწვანე ნაყოფისაგან გამოდის მშვენიერი არაყი, რომელსაც რევმატიზმის სამკურნალოდ იყენებნ. „ხელრუასგან“ ამზადებენ ხელთოფას ბავშვები – თხმელის სათესლე გირჩებს ისვრიან, რომელსაც ხმა აქვს“ (ლიპარტელიანი 1994: 81). ბალს ზემოთ დიდგულას ღრუ გულს უღებენ, შიგ თხმელის კვირტებს დებენ და ისვრიან. ამ საბავშვო თოფს და თამაშსაც ჯა-ყროჟ-ჲ-ჲ ჰქვია სვანეთში. ჩვენს მთქმელებს საანალიზო მცენარის სახელწოდება

დღეს აღარ ახსოვთ. რაც შეეხება მის თანამედროვე ფორმას, ის, როგორც ჩანს, **“ჯეყრუაი”**-ს დეპალატალიზებული (**გეყრუაი**) ვარიანტია. იგივე **ჯა-** ძირი ხომ არ უნდა ვივარაუდოთ ტოპონიმ **ლენჯარ** (<**ლენ-ჯა-ერ** „მუხნარი?“) ში, „მუხის“ სვანურ სახელწოდებაში (ზს. **ჯიჰ-რა**, ქს. **ჯი-რა** (-**რა** მცენარეთა კრებითობის გამომხატველი სუფიქსია) ან „ხის საკაცის“ აღმნიშვნელ ლეჩხუმურ-იმერულ ლექსემაში **ჯალაუერ** (<**ჯა-ლა-იმ ჭერ** „ხის მიწა?“).

სვანური **ჯიჰრა**’ს საერთოქართველური **ძელ-** ფუძისგან მიღების საკმაოდ რთულ გზას ირჩევს მარინე ივანიშვილი: **ძელ-** > **ჯეშ-** > **ჯეჰ-** > **ჯე-** > **ჯე/ჯი-** (2004: 103). ჯერ ერთი, ხმოვნის ან მარცვლოვანი სონანტის მომდევნო [ლ] ძალზე იშვიათად გადადის /შ/ სპირანტში დაყრუების გზით; გარდა ამისა, ფაქტიურად საძებარია სვანურში ფონეტიკური პროცესი **შ** > **ჰ**; ამიტომ ჩვენ გთავაზობთ შედარებით მარტივ სავარაუდო ისტორიულ სურათს:

ძელ- > ჯეჰ- > ჯეჰ+ი- > ჯი- > ჯი

რაც შეეხება **-ჰ-** თანხმოვანს, ის ზ. ჭუმბურიძის სამართლიანი შენიშვნის (Tschumburidze 1985) მიხედვით, მეორეულია; ამასთანავე, მთავარი ისაა, რომ მხოლოდ **-რა** სუფიქსიან ფორმაში (**ჯიჰრა**) გვხვდება ზემოსვანურში (შდრ. ქს. **ჯი** – „მუხა“, **ჯირა** – „მუხის მორი, ჯირკი, კუნძი ან მასალა“).

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ **ჯეჰ-** ფუძეს სხვაგვარი ტრანსფორმაცია განუცდია სვანურში, ანუ არა მარტო პალატალური, არამედ ველარული (უკანა მიმართულების – მ. ქალდანი, 1969) უმლაუტის სახითაც, რომელიც დაცული ჩანს იდიომატურ გამოთქმაში **ჯაჰჷშ ლიჰმინე**.

„ძელის“ (> „მუხის“) აღმნიშვნელი შიშინა მჟღერი აფრიკატის შემცველი მონაცემები არამხოლოდ ზანურ-სვანურშია დაცული; ისინი არაერთხელ გვხვდება დასავლურ ქართულში მაგარი ხის, მისი ნაწილის ან მისგან გაკეთებული რაიმე საგნის აღსანიშნავად; ამასთანავე, შეიძლება მონაცვლეობდნენ როგორც ხმოვნები, ისე სონორები:

ლზხ. **ჯილე** („გრძელი ჩირგვი“), შდრ. ჩოლ. **ჯირქ** („ბუჩქი“); იმერ./გურ. **ჯირკი/ჯირკეი/ჯორკო** („კუნძი, ხის მოზრდილი მორი“), შდრ. სვან. **ჯი’რ’კ**; ლეჩხ. **ჯი’რ’კუნტალა/ი** („პატარა კუნძი“). გურ. **ჯირეჟაი/ჯერაჟი** („პატარა საწნახელი“); გურ. **ჯირხალაი** („ხის ტოტები-

ანი წანაჟერი“), ლეჩხ. **ჯარჯი** („ხეების შეკვრა“); გურ./აჭარ. **ჯარგვა-ლი/იმერ.** **ჯირგვალა** („ძელური“); აჭარ. **ჯარა** („გულგამოთლილი მთლიანი ხის მოგრძო კუდი ან ფიცრებისაგან შეკრული პირღია ჭურ-ჭელი – პირუტყვის ვარცლი; საწნახელი“), ფშ./ ხევს. **ჯარა** („ნართის დასაძახავი ხის ხელსაწყო“), შდრ. სვან. **ჯარ** („ვარცლი“, ლნტ. „წვრილი ჯაგნარი“), და ა. შ.

ჯიმ-/ჯინ- ძირი არც ქართული ენის აღმოსავლური დიალექტე-ბისთვისაა უცხო: ხევს. **ჯიმური** („ხის პატარა კასრი“), ქართლ. **ჯინგო-დორა** („წნელის სასიმინდე“), ფშ. **ჯინჯიხახი**, მთიულ-ქიზიყ. **ჯინჯი-ბაჯი** („წისკეილის ხის ასაწევი ხეები“), შდრ. სვან. **ჯიჯბაჯ** („ხის ჩამო-საცმელი კვერცხებისა და სხვადასხვა ხილისთვის სუფრის კურთხევი-სას“) და **ჯიჯბაჯ** („უფორმო ხმელი ჯირკი“).

სულხან-საბასთვის **ჯიხური** „ხის კოშკია“.

ჩვენი ყურადღება მიიქცია ა. ონიანის „ხეებისა და მცენარეების სახელწოდებათა კრებულში“ (მეგმარემ ი ბალხარე ჟახელე ხორაჯ, Петроградъ, 1917: 40) დადასტურებულმა ლექსებმა **ჯჷლა** („მაყვლის ბარდა“). ზემოსვანურში, ლენტეხურსა და ჩოლურულში გვხვდება **ჯჷლა**. კ. დონდუას მიხედვით (2001: 398), **ჯჷლა** „მაყვლისა და ჟო-ლოს ბუჩქია“. ვფიქრობთ, იგი უკავშირდება „პატარა ცოცხის“ აღმნიშ-ვნელ **ჯჷ** სიტყვას (მას აკეთებენ არყის ხის ტოტებისგან). ყველაფერი ეს კი, ალბათ, მომდინარეობს ზემოსვანური **ლჷჯელჷ** (ბზ.)/**ლჷჯელჷ** (ბქ.) < **ლჷ-ჯელ-აჷ-ე** ფორმისაგან, სადაც ფუძისეუ-ლი **-ჯელ-** ელემენტი ძველ ქართულ **ძელ-** („ხე“)ს შეესატყვისება. თა-ვის მხრივ, **ჯჷლა/ჯჷლა** სთვის კი ამოსავალია ისტორიულად „ხის“ აღმნიშვნელი **ჯჷ** (< **ჯჷ**, ე. წ. ველარული უმლაუტის საფუძველზე). რასაკვირველია, მთელ სვანეთში გავრცელებული წყევლაც – **ჯაჷშ** (< **ჯჷ-ა-იშ** < ქართ. **ძელ-ის**) ლიჭმინე („ძირფესვიანად ამოგდება, ამო-თხრა, ამოწყვეტა“) – ჩვენ მიერ გაანალიზებულ ლექსებმათა **ჯჷ** ძირს უკავშირდება როგორც სტრუქტურულად, ისე სემანტიკურად.

საგულისხმოა, რომ ლეჩხუმში **ძეგვ**-ი ჰქვია „გაუვალ, ეკლიან ჩირგვს“, ხოლო გურიაში (სოფელ ნაბელღავში) გვხვდება ტოპონიმი **ძეგვ-ილ-ა** „გაუვალი ტყის“ აღსანიშნავ ადგილზე მისათითებლად. რა-კი ონომასტიკის სფერო მოვიშველიეთ, აუცილებელია გავიხსენოთ ლაზური წარმომავლობის პატრონიმი **ჯა-ში** და სვანური შტო-გვარი **ჯა-შა** („ჯას შთამომავლობა“), აგრეთვე, ოფიციალური გვარი **ჯა-იან-ი**,

რომელთათვის ამოსავალი უნდა იყოს საერთოქართველური ძე-ძირი სვანურში მოსალოდნელი *ჯე-ს ნაცვლად ჯაჲ ფორმად რეინტერპრეტირებული. ამ უკანასკნელს ჩვენ აღდგენის სიმბოლოს (ე. წ. ვარსკვლავს) არ ვუკეთებთ, რადგანაც იმერეთის სამეფოსა და გურია-ოდისის სამთავროების ისტორიულ დოკუმენტებში (1466-1770 წ.წ.) დადასტურებულია ანთროპონიმი ჯაფაშერ, რომელიც სვანური ჯაშა-ს მრავლობითი რიცხვის ფორმა უნდა იყოს (*ჯე-ჲ-ა-შა-ერ) და ალბათ ერთ-ერთ შტო-გვარს აღნიშნავდა. ჯაულ (<*ჯე-ულ < საერთოქართვ. *ძე-ულ) ახლაც ჰქვიათ სვანეთში მამაკაცებს.

ასე რომ, ნიკო მარისგან მომდინარე შეპირისპირება (1912: 1096) – ძვ. ქ. ძელ-ი, მეგრ. ჯა და ლაზ. წ'ჯა/წ'ჯა („ხე“) –, რომელიც საყოველთაოდაა გაზიარებული სპეციალისტების მიერ, მოითხოვს დამატებით მტკიცებულებებს. მას უნდა დაემატოს სვანური ჯაჲ < *ჯაჲ ძირიც და *ძელ- არქეტიპი უნდა აღდგეს არა მხოლოდ ე. წ. ქართულ-ზანური ერთიანობის ეპოქისათვის, როგორც ეს აქამდე იყო მიჩნეული (Климов 1964: 237, Klimov 1998: 285; გამყრელიძე-მაჭავარიანი 1965: 163; ფენრიხი-სარჯველაძე 2000: 623; Fähnrich 2007: 603-604), არამედ საერთოქართველური ენის დონისათვის.

მ. ჩ უ ხ უ ა (თბილისი)

ინდოევროპული dw- → სომხ. rk ფონეტიკური ტარნსფორმაციის კავკასიური (სუბსტრატული) ხასიათისათვის

ინდოევროპული dw- კომპლექსის ერთობ მოულოდნელი რეფლექსაცია (rk) სომხურში, რომელიც ნათლად ჩანს ორის აღმნიშვნელ (ინდოევრ. *dw- → სომხ. erk „ორი“ – ა. მეიე, ე. ბენვენისტი) ფუძეში, დიდხანს საეჭვოდ იყო მიჩნეული; ოთხმოციან წლებში ვიაჩესლავ ივანოვმა დამაჯერებლად ახსნა სომხური d→k ტარნსფორმაციის მექანიზმი და აჩვენა, რომ მსგავსი რეფლექსაცია დამახასიათებელი იყო ლუ-

ვიურ-ლიკიურისთვისაც, ანუ $d \rightarrow k$ გადაბგერების არეალურობა დამტკიცდა იმით, რომ ფონეტიკური პროცესი მხოლოდ ინდოევროპულ ენათა მცირეაზიულ ჯგუფში განხორციელდა (ლუვიური, ლიკიური, სომხური). $d \rightarrow k$ რეფლექსაციის რეალურობა კარგად ჩანს გენეტიკურად საერთო მასალაში: ინდოევრ. *dw- „ორი“ $\rightarrow$ ლიკ. kbi, სომხ. erk „ორი“...

ცხადია, ჩვენ ვიზიარებთ $d \rightarrow k$ პროცესის ინდოევროპულობას სომხურში, მაგრამ, ლუვიურ-ლიკიურისაგან განსხვავებით, აქ სხვა ფონეტიკური გარდაქმნაც ვლინდება, თანაც მონათესავე ენებისაგან რადიკალურად განსხვავებული. კერძოდ, თუ ლუვიურ-ლიკიურში $w \rightarrow b$ (*dw $\rightarrow$ kbi) ახსნადია, კითხვები ჩნდება $w \rightarrow r$ როტაციზმთან დაკავშირებით სომხურში, ასევე, დასადგენია ტრანსფორმირებული r -ს მეტათეზისის საფუძველი სომხურში. ამ შემთხვევაში ვერ გავიზიარებთ w -ს დაკარგვა-გაუჩინარების ივანოვისეულ კვალიფიკაციას. თუ საერთოინდოევროპულ dw კომპლექსში $d \rightarrow k$ -ში გადავიდა, მაშინ $w \rightarrow r$ პროცესიც დასაშვებია ასევე სომხურისათვის, მეტათეზისთან ერთად – *dw $\rightarrow$ kr $\rightarrow$ rk და ამას (როგორც $w \rightarrow r$ -ს, ისე r -ს წინ გადასმას) საფუძველად დაედო სუბსტრატული ენის (ენების) ფონეტიკური პროცესი, რომელიც ნახურ-ურარტულ-ჰურიტულში საკმაოდ გავრცელებული მოვლენაა; მას განაპირობებს ლაბიალიზებულ კომპლექსთა მოშლის საერთო ტენდენცია ამ იბერიულ-კავკასიურ ენებში, რაც არაერთი მაგალითით მოწმდება, შდრ. ს.-ქართვ. *ნესგ- „ნესვი“ ს.-ნახ. *ნარს „კიტრი“, სადაც აშკარად ჩანს როგორც $w \rightarrow r$ ფონეტიკური გარდაქმნა, ისე მისი მეტათეზისი ტრანსფორმაციის მომდევნო საფეხურზე. ხოლო CW $\rightarrow$ RC ნახურ-ურარტულ-ჰურიტულ ენებში განპირობებულია აქცესიურ კომპლექსებში კლებადი ღიაობის კანონის მოქმედებით, როცა მოცემულ ენაში (ენებში) დაუშვებელია კონსონანტი + სონორი ნების მიერი კომბინაცია.

ერთი ზმნური ფუძის მიგრაციისათვის სვანურში

ქართველური ენებისათვის (ისევე, როგორც ბევრი სხვა ენისათვის) დამახასიათებელია ერთი რომელიმე ზმნური ფუძისაგან ახალი ფუძის წარმოება. ამ მოვლენას „ზმნურ ფუძეთა მიგრაციას“ უწოდებენ. ზოგადად, ფუძე მიჩნეულია პერმანენტულად ცვლად მონაცემად, რომელიც თანმიმდევრულად გართულებულ სისტემას წარმოქმნის.

ფუძეთა ნაირსახეობაში იგულისხმება არა მხოლოდ ერთი სისტემის ფონეტიკური ვარიანტები, არამედ ერთმანეთისგან ნაწარმოები მორფოლოგიური ეკვივალენტები.

ფუძედრეკადთა კატეგორიის ერთი ზმნის მაგალითზე ვეცდებით ვაჩვენოთ წარმოქმნილ (ზმნურ და მიმღეობურ) ფუძეთა ფორმოზივი და ფუნქციური ურთიერთმიმართებანი სვანურში.

CVCC სტრუქტურის ძირ-ფუძე **ფიცხ** სვანურში ომონიმური მნიშვნელობით არის წარმოდგენილი:

1. ფიცხი, ფიცხელი.

2. სულ მცირე, „ერცახე“, ნამცეცი (თარგ. კ. დონდუასი)

ფიცხ „სულ მცირე“-ს მნიშვნელობით სვანურში გამოიყენება, ერთი მხრივ, რაიმე მყარი საგნის მცირე ნაწილის აღმნიშვნელად და, მეორე მხრივ, „მცირე ხმა“-ს, „ჩქამს“ აღნიშნავს.

ამ უკანასკნელი მნიშვნელობით ის ძირითადად გაქვავებულ გამოთქმებში იხმარება: **ფიცხიშ ლიღნე || ფიცხიშ ლიკედ „ჩქამის გაღება“.**

ზემოაღნიშნული ფუძე აწმყოში წარმოდგენილია აქტივში **ი-** გახმოვანებითა და ოდენ **ე-** სუფიქსით, ხოლო პასივში **ე-** გახმოვანებითა და აუსლაუტში **-ენ-ი** დაბოლოებით.

ძირ-ფუძეები „ფიცხ“ და „ფეცხ“ გრამატიკული ფუნქციით დაპირისპირებული ერთი და იმავე ლექსიკური მნიშვნელობის მქონე მორფემებია. თუ გავითვალისწინებთ უღლების პარადიგმებს და სხვადასხვა გრამატიკულ კატეგორიებს, სადაც ეს ძირ-ფუძეები მონაწილეობენ, მივიღებთ სამ და მეტ საფეხურიან გახმოვანებას (-ი-, -ე-, -ა-, -გ-, -ღ-).

მხოლოდ ამ ერთი ზმნური ფუძის მიხედვით შეგვიძლია წარმოვადგინოთ ფორმოებრივად და ფუნქციურად შეპირობებული წარმოქმნილი ზმნების ფართო სპექტრი.

1. **ფიც-ფეც** ძირ-ფუძეები მეორადი წარმოების ზმნურ ფორმებში: **ფიც-ე** „მცირე რაღაცას შუაზე ციცქნის“, **ხ-ა-ფც-ე** „მცირე ნაწილს აცლის“, **ა-ფც-გრ-ე** „ანამცეცებს“, „ერთმანეთისგან აშორებს“, **ა-ფგრც-ინ-ე** „აკოწიწებს მცირე ნაწილებისაგან“, **ხ-ე-ფენც-ურ-ე** „ნამცეცებს აცლის“, **ი-ფენც-ურ-ი** „ნამცეცებად იშლება და ა. შ.

2. **ფიც-ფეც** ნაზმნარ სახელებში: **ნა-ფიც-უ** „ნამცეცი“, „ნაწილი“ **ლგ-ფიც** „მოციცქნილი“ **ლგ-ფნც-გრ-ე** „დანაწევრებული, დაშორებული“ **ლგ-ფენც-ურ-ე** „დანამცეცებული“, **მგ-ფც-გრ-ე** „დამნამცეცებელი“, **ნა-ფც-გრ** „დანამცეცები“ და ა. შ.

ზემოთაღნიშნულ ფორმებში სხვადასხვა მაწარმოებელი ელემენტებით გართულებული ფუძეები ძირითადად გრამატიკული ფუნქციით უპირისპირდება ერთმანეთს, თუმცა გვაქვს მნიშვნელობის ნიუანსირების რამდენიმე შემთხვევა.

5. ხ ა ხ ი ა შ ვ ი ლ ი (თბილისი)

ყურ- ძირისა (ყეურება „ესმის“) და მასთან დაკავშირებულ ლექსიკურ ერთეულთა სემანტიკური ცვლილებისათვის

ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით, **ყურ-** არის: „1. ადამიანისა და ცხოველის სმენის ორგანო.... 2. რაიმეს (ჩვეულებრივ, ჭურჭლის) ხელის მოსაკიდებელი ნაწილი, – სახელური.... 3. ლეზნის ერთი ნახევარი, კაკლის გულის მეოთხედი. 4. რაიმე კუთხოვანი საგნის კუთხე, წვერი. სუფრის ყური. – მოსახვევის ყური. – ლეჩაქის ყური... 5. **ყურს გამოყოფს (მზე, მთვარე)** ამოსვლას იწყებს (მზე, მთვარე), პატარა ნაწილი გამოჩნდება ამომავალი (მზისა, მთვარისა), – ამოიწვერება... 5. რთული ფუძის მეორე შემადგენელი ნაწილი. გულისყური. თვალყური (ქეგლ VII, 1962).

არნოლდ ჩიქობავა **ყურ-** ძირის შედარებითი განხილვისას წერდა: „ჭან. **ყუჯ-**: აწმყ.: უ-**ყუჯ-**ამ-ს მოსმენა, слышать, выслушать.. მეგრ. [ყუჯ-], ქართ. ყურ-: უ-ყურ-ებ-ს смотреть... ნასახელარი ზმნაა, სათანადო სახელის ფუძეა: **ყუჯ-**, ქართ. ყურ-.. განსხვავება მნიშვნელობაშია; უ-**ყუჯ-**ამ-ს – უსმენს, სიტყვა-სიტყვით „უ-ყურ-ებ-ს“... ეს უკანასკნელი ქართულში ამჟამად თვალის ფუნქციაზე მიუთითებს და არა ყურისაზე: გარე სამყაროს მოვლენებში გარკვევისათვის ყურის საქმიანობაც მნიშვნელოვანია და თვალისაც, და ერთი მეორესთან მჭიდროდაა დაკავშირებული. ერთის მეორით შეცვლა ორდინალური სემასიოლოგიური პროცესია“ (ჩიქობავა IV, 2008: 349). ამის დასტურია ისიც, რომ ქართულში შემეცნების, გაძლიერებული ყურადღების აღსანიშნავად თვალი და ყური ხშირად ერთად იხმარება: **♦ ასი თვალი და ასი ყური გამოიხა, ♦ თვალ-ყურის დევნება, ♦ თვალ-ყურის ჭერა, ♦ თვალ-ყურის გდება, ♦ თვალ-ყურის მიპყრობა...** ამასვე ემოწმება ენაში არსებული ანდაზებიც: **სოფელს დიდი თვალი და ყური აქვსო; ავ თვალს კარგს ნურას აჩვენებ და ავ ყურს კარგს ნურას ეტყვიო...** საინტერესოა ისიც, რომ **დაყრუება „დადუმების“** მნიშვნელობასაც იძენს: **დაყრუებული 1.** ყრუდ ქცეული.. **2.** გადატ. სიჩუმით მოცული, დადუმებული... // გაყრუებული (მნიშ. 2), უკაცური... (ქეგლ VII, 1962) [შდრ. **ყრუ-მუნჯი**]. ეს ცვლილებაც უნივერსალური მოვლენაა, ისევე, როგორც სმენის აღნიშვნელ ლექსიკურ ერთეულთა მხედველობის აღნიშვნელით შეცვლა.

სულხან-საბას განმარტებით, **ყურება** არის „**ყურთ მიპყრობა**“; **ყურადღება (ყურად იღეთ)** ყურში შესმენა (სულხან-საბა II, 1993). დღეს კი, როგორც ქეგლშია განმარტებული: **ყურება** – „სახელი უ ყ უ რ ე ბ ს, ი ყ უ რ ე ბ ა ზმნათა მოქმედებისა, – რისამე თვალით დანახვა, [შე]ხედვა, ცქერა... **3-ყურობ-ს 1.** იხ. უყურებს... // გადატ. უვლის... **2.** კუთხ.(იმერ., გურ.) ესმის¹, უსმენს „ (ქეგლ VII, 1962). შდრ. ხევსურული: „**ხ-ყურებ-ს** უვლის, ყურადღებას აქცევს... **ყურობ-ს** ისმენს...“ (ალ. ჭინჭარაული 2005). **აყურებ-ს** „ყურს უგდებს...“ [მაგრამ: **ა-3-ყურებ-ს** „შეჰყურებს, შესცქერის“]; **აყურადებ-ს** „ყურს უგდებს, სმენადაა ქცეული...“ (ქეგლ I, 2008). **ეყურებ-ა** „(მხოლოდ ნაკვთთა აწმყოს წყებაში) ყურით აღიქვამს, – ესმის... // ესმის (რისამე შინაარსი), ერკვევა (რამეში), – გაეგება...“ (ქეგლ III, 1953) და ა. შ.

როგორც ვნახეთ, **ყურ-** ძირიდან ნაწარმოები (მასთან უშუალოდ დაკავშირებული) **ეყურება, აყურებს, აყურადებს** ნასახელარი ზმნებიც გვაქვს და გადატანითი მნიშვნელობით წარმოქმნილი **უყურებს, შეჰყურებს** („უცქერის, შესცქერის“) ზმნებიც.

ყურ- ძირიდან მრავალი ახალი ლექსიკური ერთეულია ნაწარმოებში, მაგ.: **სამყურა** „ბალახოვანი მცენარე... აქვს თავაკად შეკრებილი ყვავილები და სამფოთოლაკიანი ფოთოლი“, **ყბაყურა** „ყბა-ყურის ჯირკვლების ძლიერი ინფექციური დაავადება“, **ყურმილი** „ტელეფონის მილი“... **ყრუ** „1. ადამიანი, რომელსაც სმენა არა აქვს, ყურში არ ესმის.... 2. გადატ. მივარდნილი, ჩამორჩენილი, გაუნაღებელი (სოფელი, ქვეყანა...)... // მივარდნილი, უკაცრიელი (ადგილი)... // ბარბარ. მიგდებული, გამოცარიელებული... 3. გადატ. დაბალი, გაურკვეველი (ხმა...).... **ყრუდ** ზმნს. ხმადაბლა, ძლივს გასაგონად... **ყრუ თანხმოვანი** ფონეტიკ. თანხმოვანი, რომლის წარმოთქმაში არ მონაწილეობენ სახმო სიმები. მაგ. პ, ფ, ტ, თ (საპირისპ. მქდერი) (ქეგლ VII, 1962).

ასევე, **ყურ-**ს უკავშირდება არაერთი ხატოვანი სიტყვა-თქმა, ანდაზა. მაგ.: გამოთქმებში **ყურ-** ფუძემ გადატანით შემდეგი მნიშვნელობები შეიძინა: **ყურმახვილი** „მახვილი ყურის პატრონი, კარგი სმენის მქონე“, **ყურმძიმე** „ვისაც გაგონილი არ აწუხებს არ აშფოთებს“, **ყურებჩამოყრილი** „დაღონებული, გულგატეხილი“, **ყრუჩუნა** 1. იგივეა, რაც ყრუ... 2. გადატ. გამოჩერჩეტებული, გამოთაყვანებული... **ყრუ ტყე** „უღრანი ტყე“, **ყრუ სოფელი** „მივარდნილი, უკაცური“... **ყურმოკრული** „შემთხვევით გაგონილი“, **ყურითმოთრეული** „ძალითმოყვანილი, მოგონილი, უსაფუძვლო“... **გულისყური** „ყურადღება, ინტერესი“, **ყურადღება** [შდრ.: ძვ. **ყურად-ღება** „გაგონება, შესმენა“, **ყურად ხუმა** „სმენა, ყურისა მოყოფა, გაგონება“, **ყურისა მოყოფა** „ყურის დაგდება“; საპირისპიროდ: **ყურისა დაყოფა** „ყურის დახშვა, დაყრუება“], **ყურადღებით** „გულდასმით, დაკვირვებით“, **უგულისყურო** „უყურადღებო“... ეტიმოლოგიურად, ასევე, **ყურ-** ძირს უკავშირდება: **კურდღელი** [<ყურგრძელი], **ყურშა** [<ყურშავი]; **ყურა**, **ყურედი** „ყურებიანი“; **ყურე** [ესე არს წარზიდული რამე ადგილი ხმელეთით ზღვასა შინა... ყურედითქმის კუთხესავით რამე განზიდული, კუთხე...“ (საბა)], **მზის ყურე** „მყუდრო და მზიანი ადგილი სახლის გვერდზე“... **ყურყუმალი**, **ყურყუმალა** „თავდაღმა წყალში ჩასვლა“ (საბა) **ყვრიმალი** [“<ყურისმალ; საბა: **ყურიმალი** „ყურის გარშემო“, შდრ. ხევს. **ყურის ფარდა** „ყვრიმალი“]...

სემანტიკის თვალსაზრისით საყურადღებოა **ყურ-** (ე-ყურ-ებ-ა „ესმის“) ძირთან დაკავშირებული ხატოვანი სიტყვა-თქმანი:

◊ **ყურს მიაპყრობს** ყურს ათხოვებს. „მომიპყრენით **საჩინონი ეგე** სასმენელნი თქუენნი და უფროისლა **საცნობელნი ეგე ყურნი გულისა და გონებისა** თქუენისანი განჰმარტენით სმენად და მასპინძელ-ექმენით სიტყუათა ამათ ჩემთა...“ (იოანე საბანისძე, აბოს წამება).

◊ **ყურს ათხოვებს** ყურს დაუგდებს, მოუსმენს, ანგარიშს გაუწევს.

◊ **ყურს დაუგდებს, მიუგდებს** ყურს მიაპყრობს, ყურს ათხოვებს, – მოუსმენს.

◊ **ყურში ჩაწვეთებს** ჩუმად, შემპარავად ჩააგონებს, ჩაასმენს.

◊ **ყურს არ დაუჯერებს** გაგონილი სარწმუნოდ არ ეჩვენება; მეტად გაოცებულია მონასმენით.

◊ **ყურს აუწევს** დასჯის.

◊ **ყურით მოთრეული** ძალითმოყვანილი, მოგონილი, უსაფუძელო.

◊ **ყურის ძირში** იქვე, ძალიან ახლოს (შდრ. მკ. **ყურის ძირი** „ბიბილო“).

◊ **ყურის მეზობელი** ახლო მეზობელი.

◊ **ყურები (ყურთასმენა) მიაქვს** მეტისმეტი ხმაურით რაიმეს გაგონების, მოსმენის საშუალებას მოსპობს.

◊ **ყურს სჭრის** მოსასმენად არ ესიამოვნება, ცუდად ეჩვენება სმენას.

◊ **ყური მოატყუებს** ყალბად გაიგონებს, ყალბად მოესმება.

◊ **ერთ ყურში შეუშვებს და მეორიდან გაუშვებს** ნათქვამს ყურადღებას არ მიაქცევს, ანგარიშს არ გაუწევს, არად ჩააგდებს.

◊ **ყურებამდეა საქმეში ჩაფლული** ძალიან ბევრი საქმე აქვს.

◊ **ყურებამდეა შეყვარებული** ძალიან, უზომოდ არის შეყვარებული.

◊ **ყურებს ჩამოყრის დაღონდება, დანაღვლიანდება.**

◊ **ყურზე სძინავს** უდარდელად, უზრუნველადაა და ა. შ.

ანდაზები, ისევე როგორც ხატოვანი სიტყვა-თქმები, ერთგვარად გამოხატავს ხალხის ცნობიერებას, აზროვნებას:

- ღმერთმა ადამიანს მისცა ორი ყური და ერთი პირი, რომ ბევრი მოისმინოს და ცოტა ილაპარაკოსო

- ყურმა თქვა: ბევრი ამბავი რომ მესმის, იმიტომ არ ვიზრდებიო

- თუ კაცს არ უნდა კაცის ნათქვამი გაიგონოს, ყურზე ნაბადს აიფარებსო

- მექოთნეს საითაც უნდა, ქოთანს ყურს იქით გაუკეთებსო ...

ფუძისეულ და აფიქსისეულ მორფემათა ურთიერთობისათვის მეგრულ სახელში

ფუძისეულ და აფიქსისეულ მორფემათა ურთიერთობა სხვადა-სხვაგვარია ქართველურ ენებში. თუ ქართულში სახელის ფუძეზე სუფიქსის დართვამ შეიძლება რედუქცია (კუმშვა-კვეცა) გამოიწვიოს, მეგრულ-ლაზურში ხმოვნით დაწყებული ბრუნვის ნიშანი სახელის ფუძეს არ ცვლის.

რაც შეეხება ხმოვნით დაწყებულ სიტყვაწარმოებით აფიქსს, მისი დართვისას მეგრული სახელის ფუძეში ხდება გარკვეული ცვლილებები – ა და ე ხმოვნების მოკვეცა, **ო → უ** პროცესი (მაგ., გვიმარა „გვიმრა“ – გვიმარონი „გვიმრნარი“; ჭითა „წითელი“ – მაჭითაა > მაჭითა „ამნაირი წითელი“, ზორო „სულელი“ – ზორუობა „სისულელე“); ხდება -ია დაბოლოების მოკვეცა (მაგ., გვარი ფაცაცია – ლეფაცაცე „ფაცაციებით დასახლებული ადგილი“).

დერივაციული სუფიქსის გარდა, შეიძლება პრეფიქსმაც მოახდინოს ფუძეზე გავლენა (მაგ., **ოთხი → *მაოთხა > || მაანთხა || მანთხა** „მეოთხე“, **ოხორი „სახლი“ – *ნოოხორი → ნოხორი „ნასახლარი“**).

პრეფიქსურ-სუფიქსური წარმოებისას შეიძლება სახელის ფუძეში რედუქცია მოხდეს (მაგ., **სუმი „სამი“ – მასუმა || მასმა „მესამე“, ფური „ცუდი“ – *უფურაში > უფრაში „უარესი“**).

მრავლობითის -ეფ სუფიქსის დართვა თანხმოვანფუძიან სახელებში რაიმე ცვლილებას არ იწვევს, ხმოვანფუძიან სახელებში კი გარკვეულ ცვლილებასთან გვაქვს საქმე (შდრ. **ნინა „ენა“ – ნინეფი „ენები“, მინჯე „პატრონი“ – *მინჯეფი > || მინჯელეფი || მინჯეფი „პატრონები“**).

სახელის ძირეულ და აფიქსურ მორფემათა გასაყარზე მიმდინარე მორფონოლოგიური პროცესები განხილული გვექნა 1996 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომებში; ამ პუბლიკაციებისა და მათ შემდეგ გამოქვეყნებულ ნაშრომთა გათვალისწინებით, მოხსენებაში ერთგვარად შეჯამდება მიღებული შედეგები.

ორთოგრაფიულად მცდარად მიჩნეული ფორმაწარმოების რამდენიმე კერძო შემთხვევის ახსნისათვის თანამედროვე ქართულში

თანამედროვე ქართული ენის ორთოგრაფიულ ლექსიკონში მცდარ ფორმაწარმოებადაა მიჩნეული რამდენიმე კერძო შემთხვევა, მაშინ, როდესაც საქმე დიაქრონიულად განვითარებულ სწორ ენობრივ ცვლილებასთან გვაქვს. ამის თვალსაჩინო მაგალითებია:

1. **მოგებიანი // მომგები (ობლიგაცია)** [და არა **მომგებიანი**]

ასევე:

წაგებიანი // წამგები [და არა **წამგებიანი**]

ივარაუდება, რომ „**მომგებიან**“ / „**წამგებიან**“ ფორმებში „მ“ სასუბიექტო მიმღეობის აღმნიშვნელი პრეფიქსი არასწორადაა გამოყენებული. რეალურად კი საქმე უფუნქციო, ფონეტიკურად განვითარებულ „მ“-სთან გვაქვს, რომელიც ზევრ სხვა ფორმაშიც შემდგომ განვითარდა დიაქრონიულად და ეს უკანასკნელები კი უკვე სწორ ვარიანტებადაა მიჩნეული (**მ-ტრედი, მ-ჭადი** და სხვა...);

2. არსებითად იგივე ვითარება გვაქვს შემდეგ შემთხვევებშიც:

[მომდიმარე, მომდიმარი კი არა] მოდიმარი

აქაც „მ“ ბგერა ფონეტიკურადაა განვითარებული – და რაც მთავარია – დამკვიდრებული ზემოაღნიშნულ ფორმებში;

3. ორთოგრაფიულ ლექსიკონში ასევე არასწორი წარმოების ნიმუშებადაა მიჩნეული **ტიპიური, ფაქტიური** ფორმები. სუფიქსად **-ურ** არის ნავარაუდები, აქედან გამომდინარე, **-ი** ხმოვანი ამ სახელებში ზედმეტად მიიჩნევა. რეალურად კი აქ **-იურ** სუფიქსი გვაქვს (შდრ.: **ციური, მზიური** წარმოება) და აქედან გამომდინარე, **ტიპიური, ფაქტიური** – რეალურად სწორი ფორმებია;

4. ამოსავალ ფუძედ მცდარ „**აბსოლიტ**“ ძირს ვარაუდობენ „**აბსოლიტურ**“ ფორმაში, მაშინ, როდესაც რეალურადაც შემდეგ მოხდა დისიმილაციური ცვლა თანხმოვნისა (**აბსოლუტური > აბსოლიტური**). ასეთი დისიმილაციური ცვლილებები კი სხვა შემთხვევებში დიაქრონიულად სწორ პროცესადაა შეფასებული...

ნასახელარი ზმნები ლაზურში

ქართველური ენებისთვისა და მათი დიალექტებისთვის დამახასიათებელ ზმნურ ფორმათა სიმრავლესა და მრავალფეროვნებას ხელს უწყობს ისიც, რომ ხშირია სახელის ძირისა თუ ფუძისგან ზმნათა წარმოება. ქართველური ენა-დიალექტების მსგავსად ნასახელარი ზმნები ლაზურშიც მრავლადაა.

ლაზურში ნასახელარ ზმნათა სტრუქტურული ანალიზი გვიჩვენებს, რომ:

1. ისინი მიიღება როგორც საკუთრივ ქართველური წარმოშობის, ასევე ნასესხები სახელებისგან;
2. ძირითადად ზნურ ძირებად გვხვდება არსებითი სახელისა და ზედსართავის ფუძეები;
3. აქტივის ფორმები ჭარბობს პასივისას;
4. დაირთავენ ზმნისწინთა მწირ რაოდენობას;
5. მათი უმეტესობა ვერ აწარმოებს დრო-კილოთა ყველა ნაკვთს. ბევრ მათგანს არ გააჩნია ყველა ზმნური კატეგორია.

Структура двусложных именных основ с анлаутным гласным в лакском языке

1. Структура именных основ в лакском языке была объектом внимания лаковедов (С. М. Хайдаков, Г. Т. Бурчуладзе, И. Х. Абдуллаев). Подробно рассмотрена лишь структура односложных основ всех типов, а двусложные и многосложные основы и их основные модели до сего времени не подверглись специальному анализу. Для всестороннего изучения структуры именных основ должны быть проанализированы все их типы (модели) с привлечением всего лексического материала. Рассматривая особенности этих моделей с учетом различных особенностей, непременно следует обратить внимание и на особенности анлаута – количественное соотношение слов с начальными гласными и согласными, выяснить условия, обусловившие их соотношение.

2. В лакском языке количество непроизводных, производных в этимологическом плане и заимствованных именных основ доходит до 2800. Среди них преобладают двусложные (ок. 1500), односложных и трехсложных имеется примерно по 600 основ. Из этих 1500 двусложных основ около 200 имеют гласный анлаут. Они реализованы в виде следующих фоно-силлабических моделей: VCV, VCCV, VCCVC. VCVC. Преобладают основы типа VCCVC, VCVC, а другие встречаются реже. Основы типа VCVC почти все имеют иноязычное происхождение, являются заимствованиями. Среди исконных более распространены основы типа VCV, VCCV.

3. Преобладающей среди двусложных именных основ с начальным гласным выступает модель VCCVC – количество таких основ доходит до 80. Использование согласных – как шумных, так и сонантов – не обусловлено, ср. *аслан* «лев», *инсан* «человек», *угъраш* «негодяй» и др. Большинство таких основ – заимствования: ориентализмы и русизмы: *авкъат* «мощь», *авлахъ* «степь», *айран* «айран», *азгил* «мушмула», *аьнттик* «аптека», *урдил* «орден», *усттул* «стол» и др.

Исконных всего около 15 основ, Среди них: сложные (*ух-цар* «нижний квартал»), междометные (*улмай* детск. «поцелуй», *ухъвай* «вздых облегчения»), производные (*авккун* «кривой, косой» < (б)иккин «искриться»; *ивссун* «одежда покойного» < (б)иссун «обмытъ»). В некоторых основах гласный анлаут объясняется утерей префиксального классного показателя (*авккун*, *ивссун*, *ух* (ср. *бух-* / *дух-* «низ», *дух-лякъа* «пах», букв. «низ живота»)).

4. Основ типа VCVC насчитывается чуть более 50. Почти все основы этой модели имеют иноязычное происхождение и относятся к традиционным ориентализмам: *ахир* «конец», *адав* «совесть», *аьзав* «мучение», *ишан* «знак» (арабизмы); *айаз* «холод», *ужагъ* «очаг», *оьрус* «русские» (тюркизмы); *азар* «болезнь», *умуд* «надежда» (иранизмы) и др.

Собственно лакских основ данной модели всего несколько и они по образованию являются сложными или производными: *оьбигъ* «тяжесть» (*оь-* «злой», *бигъ-* «легкий»); *оьхьин* «скарь» (*оь-* «злой», *хьин-* «добрый»). В ряду этих основ следует отметить и собирательное имя *аьрал* «войско» (с афф. -л), которое образовано от заимствованной основы *аьра-* («война»), ср. тур. *чери*, груз. *джари*, дарг. *х1урь(ба)* «войско».

5. Количество двусложных именных основ типа VCCV доходит до сорока, делятся на две почти одинаковые по количеству группы: исконные и заимствованные. Заимствованные относятся к ориентализмам; *агьлу* «родня», *аьрза* «жалоба», *ишти* «понедельник», *ахтта* «мсерин», *оьрму* «жизнь», *угьри* «воровство»; ср. и древний индоевропеизм в дагестанских языках: лак. *арцу*, авар. *г1арац*, дарг. *арц...* «серебро».

Среди исконных различные по образованию основы. В ряде основ конечный гласный является деривационным элементом, ср. *оьнт1/а* // *оьнт1/лу* «ложбина» (ср. *кунц1/а* // *кунц1/лу* «болото», *кьанс/и* // *кьанс/лу* «хряц»). Деривационными являются и конечные гласные в основах *оьнц1/у* «сопли» (ср. *п1яц1/у* «выделения из глаз»), *оьнкъ/у* «чад». Основа *уртту* «травы» содержит сросшийся формант множественности и первичную основу *ур-* (утерян начальный согласный, ср. дарг. *кьар id*). В основах *урц1и* «корыто» и *урина* < *урхьа* «кувшин» произошла метатеза, а сами основы напоминают даргинские имена типа *урк1и* «сердце» (ср. авар. *рак1*, лак. *дак1...*), *уцц* «бык» (ср. лак. *ницц*); *урхьу* «морс» (ср. лак. *хьхьирц*). Название *ухцц* «нижний квартал» образовано от основы *ух-* (< *б/ух-*) «низ; пень» посредством суф. -щи, используемого в топонимии. Модель VCCV для лакского языка не была характерной, основы представляются модифицированными.

6. Основы типа VCV встречаются в более тридцати основах, которые в большинстве своем относятся к исконным, а меньшая часть – к заимствованиям. В последних отмечаются тюркизмы (*агьу* «злость», *ара* «промежуток», *уту* «утюг» и др.) и арабизмы (*ава* «халат». *аьна* «память; прощение»).

Исконные представлены подражательными, производными и инфантилизированными словами: *агьн* «рыдание», *исн* детск. «сыр») (от *нис* «сыр»), *али* «попона», *аьму* «поднос», *ису* «сова; межа», *ула* «доска», *уссу* «брат», *эт1а* «карлик», *эччу* «гребень» (птицы) и др. Гласный анлаут у

таких основ возник в результате утери начального согласного: *уссу* «брат» (< **вуссу*, ср. авар. *вацц*, анд. *воцци*, удин. *вичи*, чеч. *ваина*). Фарингализованные восходят к сочетанию *gl*+гласный: *апа* «память» < *гла* *па* < *глафву*.

Модель типа *VCV* восходит к *CVCV*, в которой корневая морфема выступала в виде *CVC-*, а финальный гласный является деривационным элементом: *CVC/V* > *CVCV* > *VCV*.

В нескольких основах (типа *VSCSV* и *VCVSC*) имеем производные и заимствованные лексемы: *аьнк1/лу* «ёж»; *оьнт1/лу* (ср. и *оьнт1/а* «ложбина»). Выделяется деривационный суф. *-лу*, а также анлаутный фарингализованный гласный, идущий от сочетания межхрящевое спиранта [*ɾ1*]+гласный. Основы *идавс* «пророк» (из скиф.) и *урун(г)* «праща» (из тюрк.) – заимствованные.

7. В целом примерно из 200 двусложных именных основ с начальным гласным большинство (около 150 лексем) относятся к заимствованиям, а исконные (около 50 лексем) исторически производные и модифицированные: начальный гласный вторичен – утерян классный показатель, а фарингализованные восходят к [*ɾ1*]+*V* или возникли в результате умлаутизации-фарингализации чистого гласного (ср. *аптека* > *аьпттик1*). В целом гласный анлаут не характерен и для других основ. Наличие такого анлаута у глаголов (ок. 70 основ) в формах 1 грамматического класса вторичное явление – результат утери классного показателя *в-* (ср. *ачин*, но *бачин*, *дачин* «идти»).

А. Н. Абрегов, Р. А. Эльдарова (Майкоп)

Этимология некоторых лексем, выражающих лингвокультурное пространство «человек – природа» в адыгейском языке

Адыги (черкесы) являются автохтонным населением Северо-Западного Кавказа, проживают на данной территории в течение тысячелетий, постоянно связаны с природой, что позволило основательно ознакомиться с флорой и фауной указанного региона. Обитая в лесной, лесостепной и степной зонах, адыгские племена получили глубокие знания в области растительного и животного мира, поэтому в адыгейском языке

есть обширный пласт лексики, выражающий лингвокультурное пространство «человек – природа». Следует подчеркнуть, что издревле адыги занимались садоводством, земледелием, пчеловодством. Приобретенные фундаментальные знания и большой жизненный опыт получили соответствующую вербализацию в адыгейском языке.

Прежде чем анализировать фитонимы – названия растений в адыгейском языке, напомним, что в лингвистической науке утвердилась мысль о том, что в агглютинативных языках морфологическая структура слов прозрачна: между морфемами сохраняются четкие границы, поэтому значительных фонетических изменений не происходит (В. Н. Перетрухин 1972: 281). Ведь Л. Г. Лопатинский неслучайно писал, что слова в адыгских языках «так легко разбиваются по составным частям, как цветок по лепесткам». Тем не менее, в процессе длительного исторического развития языка все же происходит фонетическое «изнашивание» слова, разрушающее морфологическое строение слов. Поэтому в ряде случаев только этимологический анализ позволяет определить исходную структуру слова. Так, в адыгейском языке *мыстхэ* «вяз, карагач» в настоящее время представляет собой слово с непроемной основой, хотя исторически оно являлось сложным словом. По нашему мнению, наименование этого дерева звучало так **мыстыпхэ*, где *мысты* – отрицательная форма несоформленного причастия от глагола *мысты-н* «не гореть», а *пхэ* «дерево, древесина, дрова». Свое название вяз получил из-за особенностей сырой древесины: она поначалу плохо горит, потому что из нее течет жидкость. Разрушение морфологической структуры слова произошло после выпадения гласного *ы* в середине слова, вызвавшего скопление согласных *стпхэ*, что нехарактерно для адыгских языков. В связи с этим вследствие диерезы выпал губной согласный *п*. Слово **мыстыпхэ* буквально означало «негоращее дерево».

В адыгейском языке просо имеет три названия: *мэцы* «просо (на корню)», *гъажэ* «просо (в зерне)» и устаревшее *фы*, сохранившееся в живой речи в составе производных слов и словосочетаний: *фыгу* «пшено», *фыкэ* «новое просо» и др. Считаем, что, *гъажэ* можно возвести к глаголу *гъэжэ-н* «варить». Тогда это слово буквально должно означать «то, что варится», «то, из чего варится каша» А. К. Шагиров придерживается другого мнения. Он пишет: «По всей вероятности, из *гъэ* «год» и основы глагола *вэл/жэуэл* «пахать» в субстантивном значении «годовое пахание», «годовое возделывание земель», исходя из кабардино-черкесского значения «хлеба (в зерне, на корню)», «урожай зерновых». По всей вероятности, предлагается чрезвычайно сложный смысловой сдвиг: «годовое пахание» > «урожай зерновых» > «просо». Материал адыгских языков как раз не о су-

жении, а о расширении значения. Например, *фынхъхъ* «колос проса» > «колос (вообще)», каб.-черк. *хъэдзэ* «зерно ячменя» > «зерно (вообще)».

Следовательно, происхождение фитонимов, выражающих лингвокультурное пространство «человек – природа», свидетельствует о том, что адыги тонко разбирались в местной флоре, в процессе номинации которой проявили свою наблюдательность и использовали вскаки накопленный богатый жизненный опыт.

З. М. Алиева, А. Г. Гаджибегова (Махачкала)

Корень глагола чамалинского языка

1. Как известно, в корне содержится основная часть значения того или иного глагола.

В чамалинском языке выделяются корни с инициальным согласным звуком (составляет большинство глагольных основ) и корни с инициальным гласным звуком (встречаются значительно меньше), которые имеют различную фонетическую слоговую структуру: ГС: *аи-а* «мять, вымешивать (тесто)», *икъ-ла* «сказать», *бл-а* «кушать», *уилъ-ла* «принять шутку за правду»; СГ: *ба-гъ-ла* «заострять, затачивать, чинить», *ба-лъ-ла* «заостряться» (данная структура используется при образовании глаголов переходного и непереходного типов); СГС: *б* *л-а* «приходить», *мун-а* «уходить», *балл-а* «звать», (в этих примерах инициальные согласные выступают в качестве классных показателей), *ххән-а* «косить»; СГСС / СГССГ: *гъайлъ-ла/гъайлъ*)-*ла* «свертываться (о жидкости)», *гъайгъ-ла/гъайгъ*)-*ла* «доводить до свертывания (о молоке)», *гъавх-ла/гъавху*)-*ла* «быть падким (до еды)», *савль-ла/савльу*)-*ла* «похолодать», *савгъ-ла/савгъу*)-*ла* «охлаждать, остужать»; и др.

По количеству представленных корневых основ самым многочисленным является структурный тип СГС, который встречается более 110 раз, далее ГС – 5, СГСС – 9, СГ – 6.

Для анализа было взято более 130 простых глагольных корней.

В сложных словах (композиатах) насчитывается два-три корня (инфиитив – исходная форма цитирования).

2. Гласные а, е, и, о, у и в некоторых случаях долгие и назализованные варианты выступают в качестве гласного корня и классных показателей в корне. По частотности функционирования в глагольных корнях чамалинского языка гласные можно расположить в следующей последовательности: ā – 69, а – 1, ē – 14,) – 32, и – 1, ̄ – 11, о – 1, у – 1, ū – 21, ūn – 1, ɔ – 1 и т. д.

3. В качестве согласных корня или корневых элементов встречаются практически все консонанты, в том числе и лабиализованные. В качестве корневых согласных в большей части встречаются шумные согласные. По частотности функционирования в глагольных корнях чамалинского языка согласные можно расположить в следующей последовательности: х̣ (10), к̣ (9), г̣ (8), г̣ (8), ч̣ (8), c̣ḷc̣ḷ (7), хх (6), б (5), с (5), сс (5), х (5), л̣л̣л̣ (4), л̣л̣л̣ (4), г̣л̣ (3), з (3), к̣л̣ (3), к̣ (3), л̣ (3), т (3), т̣л̣ (3), ц (3), ш (3), в (2), г (2), д (2), м (2), н (2), р (2), ч (2), дж (1), н (1), ц̣л̣ (1).

4. Глагольный корень в чамалинском языке может состоять из двух и более согласных в сочетании с гласными. В многоконсонантных корнях основа или заимствована, или носит звукоподражательный и редуцированный характер.

С. Х. А н ч е к (Майкоп)

Место и функциональная роль отрицания в глагольных композитах адыгейского языка

1. Для выражения отрицания в адыгейском языке используются суффиксальный (-эл) и префиксальный (мы-) средства.

2. Основы глаголов в адыгейском языке делятся на простые, производные и сложные. По способам образования сложные глаголы можно распределить на группы: 1) композиты, образованные путем инкорпорации (включения одной основы в другую); 2) композиты, образованные путем сложения корней; 3) композиты, образованные путем редупликации (или повторения) корней; 4) лексико-морфологические образования. Наиболее древними образованиями считаются сложные глаголы, сформировавшиеся в результате сложения основ и редупликации.

3. Наиболее распространенные словообразовательные модели – это композиты, образованные при помощи антонимичных компонирующих основ (Б. М. Берсиров). Антонимичные значения в компонентах сложного глагола создаются повторением одного и того же корня, но в разных по

утвердительности формах (положительно-отрицательных) (Г. В. Рогава): *емык/у-ек/угъээн* «подходит или не подходит»; *уфай-уфэмьелн* «хочешь ты или не хочешь». Если первая часть в таких сложных глаголах стоит в положительной форме, то вторая часть содержит отрицательный аффикс, и наоборот.

4. Удвоения с отрицательной частицей *мы-* занимают значительное место в лексике адыгейского языка. Его включение в основу глагольного композита придает значение неуверенности, сомнения в том, что действие будет закончено. Особенностью данного типа является то, что каждая основа, входящая в состав сложного глагола, самостоятельно оформляется с помощью личных аффиксов: *сло-сымыломн* «говорю я или не говорю», *уикх-умыкханъоу* «будто ешь или не ешь». Данные сложные глаголы, как правило, являются инфинитивными и используют аффикс *мы-*, который может находиться либо в первой части, либо во второй части композита. Подобные сложные глаголы имеют нулевую нейтральную семантику, находящуюся между положительным и отрицательным.

5. Между тем в сложных глаголах, образованных путем соединения разных глагольных основ с использованием в обеих частях отрицательного аффикса *мы-*, усиливается отрицательное значение: *мышъо-мышлзу* «бесчинство», *мышъэ-мышлнэ* «пренебрежение».

6. Составными частями композитов могут стать и антонимичные имена существительные. Отрицательный суффикс *-эн* ставится в конце именной композиции, но распространяется на обе части: *Акъылыржъыгъэ-клагъэн* (Гуц.) «Ум определяют не по старости и не по молодости» (Посл.).

7. Компонентами композитов могут стать также разнокоренные слова, имеющие антонимические значения. При этом и первая, и вторая части могут быть оформлены отрицательными аффиксами, как суффиксом *-эн*, так и приставкой *мы-*. Например: *сышхъэн-сытъакъон* [*сышхъэн-сытъакуэн*] «я – ни голова, ни ноги» (сущ.), *мычыжъэ-мыблагъэхэр* «не далекие и не близкие» (прил.), *мытсау-мышадэу* «не живой и не мертвый» (нареч.), *зэрэмынсэу-мылажъэм* «что не работает и не трудится» (гл.), *силошхъу-мышъоу* «и веря, и не веря» (деепр.).

8. Сложные глаголы могут быть образованы посредством соединения именной и глагольной основ. При образовании префиксального отрицания приставка *мы-* может стоять в начале композита или занимать интерпозицию: *амыпхыгъэллы* < *амыпхыгъэ* + *ллы* «не связанный другими мужчина», *унгъомышл* < *унагъо* + *мышлэ* «не создавший семью».

9. Отрицательный суффикс *-эн* в композитах обычно занимает постпозицию: *шлыжъыгъоушлон* [*шлыжъыгъоушлэн*] < *шлыжъы* + *гъоушлон* [*шлыжъы* + *гъоушлэн*] «не легко чинить».

10. В сложных глаголах с префиксом отрицания обычно сильнее представлена характеристичность, слабее – процессная семантика, с суффиксом отрицания – сильнее представлен процесс, действие.

К вопросу структуры и реконструкции глагольных основ в аварско-андийско-дидойских языках*

1. Из специальной литературы известно, что в иберийско-кавказских языках архаический тип глагольной (геср. имелшюй) основы (геср. корня) на синхронном уровне существенно отличается от тех канонических моделей, которые исторически существовали в исследуемых языках (Н. С. Трубецкой, А. С. Чикобава, Т. Е. Гудава, Ш. И. Микаилов ...). По мнению исследователей, исходная корневая морфема может осложняться наращением соответствующих детерминантов, слиянием или редупликацией простых корней, стечением отдельных согласных и возникновением разных комплексов, сращением классификаторов с основой и т. п.

По нашей дефиниции, исходной основой называется устойчивый сегмент глагола, имеющий лексическое значение и грамматическую функцию. На эту основу опирается вся система спрягаемых форм в рамках одной парадигмы, в ней устранены показатели класса (геср. числа), наклона, времени и темы. Наряду с этим, в отличие от такой простой основы, для отдельных систем (серий) или подсистем характерна сложная (геср. производная) основа, которая перманентно изменяется и имеет двойкий (а. прямолинейный, б. замещенный) принцип образования (Б. А. Джорбенадзе).

В исследуемых языках механизм формирования основ в основном прямолинейный, который можно показать с учетом данных аварского языка: исход. осн. qoʃ- > наст. общ. qoʃ-ul-a > qoʃula-ro (отриц.), абс. qoʃula-go...

2. Как известно, в аварско-андийско-дидойских языках глаголы по грамматическим классам подразделяются на две группы: а) глаголы с префиксальными классными экспонентами и б) глаголы без них. Кроме того, условно можно выделить малочисленную группу глаголов, у которых корневая морфема утеряна и ее функцию выполняют соответствующие аффиксы, напр.: ав. Ø-in-e (< *'-in-e < *ba'-in-e), ср. андал. 'en-d-e, кар. bo-'a'-l'a (*<bo-'w-a'-l'a) «уйти», «отправиться»; анд. Ø-id-u < gar. ž-id-u (< *g-id-u, ср. ахв. g-ur-ul'a „id.“), дид. ro-Ø-d-a, гин. gu-w-a/gu-Ø-g-a, хварш. lu-Ø-a, гуиз. gu-w-a/gu-Ø-a «делать» и др.

* Доклад выполнен в рамках проекта фундаментальных исследований («Сравнительная грамматика нахских и дагестанских языков» – № 31/45), который осуществляется при финансовой поддержке национального научного фонда им. Шота Руставели.

Высказана точка зрения, согласно которой функционирование классификаторов обусловлено фонетически, и они исчезают после выпадения соединительного гласного (И. И. Церцвадзе; А. Е. Алексеев). Общеизвестно, что исчезновение грамматических классов вызвано как морфонологическими причинами, так и развитием абстрактного мышления – общей тенденцией нарушения классных показателей и влиянием соседних внеклассных языков (А. Мейс, И. А. Джавахишвили, А. С. Чикобава...). В частности, нередко в аварско-андийских языках классификаторы в глаголах (resp. в именах) сохранены, а в дидойских языках они оказались частично или полностью утеряны и наоборот, напр.: ав., чам. *wa-sə* : анд. *wo-si* : ахв. *wa-si*, ср. дид. *e-si-w* : бсж. *i-s* «братъ»; ав. *ɸ-an-a* : анд. *bi-ɸ-i* : год. *hi-ɸ-i*, ср. дид. *bi-ɸ-i-s* : бсж. *be-ɸ-e-jo* «остановился»...

3. Что касается глаголов с классным показателем, специалисты считают, что префиксальные классификаторы относятся к основам (Н. С. Трубецкой, А. С. Чикобава, И. И. Церцвадзе, Т. Е. Гудава...). По нашему наблюдению, классные экспоненты, аналогично личным показателям, не могут войти в структуру глагольных основ, ибо они являются изменяемыми флективными морфемами и имеют статус грамматического маркера. Структуру основы создают корень (resp. простая основа) и детерминант как ее собственный формант, напр.: ав. *t-* (кор.) > *t-ur-* (осн.) > *tur-iz-e* (< **tur-id-e* «гнать», ахв. *ɫ-* (кор.) > *ɫ-ib* (осн.) > *ɫib-e* «испугаться», дид. *ɸ-* (кор.) > *ɸ-ed-* (осн.) > *ɸed-a* «искать», хварш. *-xw-* (кор.) > *-xw-ad-* (осн.) > *bi-xwad-a* «зарезать»...

Исходя из вышесказанного, исторически у ординарного глагола должна была быть следующая морфологическая структура: классификатор с соединяющим гласным + корень + детерминационный суффикс (resp. формант основы) + тематический показатель + деривационные и релятивные морфемы. Это можно представить в виде следующей формулы: $A_F + R + A_D + A_F$ (resp. A_D). По детерминации, различаются три основных типа основы: а) детерминированная, б) недетерминированная и в) основа с нулевой морфемой.

Реконструируются основные канонические модели структуры глагольных основ: *C*, *CS*, *CVC* (*CVS*, *SVC*, *SVS*). Значительное внимание уделяется основам с исходом на гласные *-CV-*, *-CWV-* структуры. Исходный тип формантов в анлауте, в основном, должен быть выражен формулами *CV-*, *SV-*, а в ауслауте – *-VC*, *-VS*, *-CV*, *-SV*, *-V* структурными аффиксами.

4. С точки зрения структуры на синхронном уровне выделяются следующие виды глагольных основ: а) основы, оканчивающиеся на гласную фонему; б) основы, оканчивающиеся на согласную фонему; в) назализованные основы; г) лабиализованные основы. Что же касается исторической интерпретации в исследуемых языках, то там, по-видимому, имелись три основных типа (а, б, г). Некоторые исследователи считают, что основы, оканчивающиеся на гласную фонему, являются вторичными (П. Е. Гудава). Такое предположение специально рассматривается в докладе.

Х. З. Багирков, Ф. И. Хейшхо (Майкоп)

Структура основы билингвизма в художественном тексте (на материале языка произведений Ю. Чуяко)

Единство художественного мировидения является стратегически обусловленной категорией в художественных текстах писателей адыгского языкового пространства. Нами выдвигается положение о том, что в художественных текстах билингвальной языковой личности (далее БЯЛ) присутствует лингвокультурный компонент, выражающийся посредством «билингвизма», обусловленный адыгоязычным происхождением авторов. Принципиально важно при этом, что наличие или не наличие родного языка не наносит ущерба их художественному творчеству. Язык художественных текстов не единственный и решающий фактор для определения его принадлежности к адыгской, русской, турецкой или арабской лингвокультурной традиции. Художественные тексты адыгского языкового пространства не столь значительны для русской, арабской, турецкой литератур, имеющих многовековые традиции. Тексты необходимы адыгам, так как они помогают в диахроническом аспекте исследовать когнитивные и лингвокультурные характеристики «билингвизма», функционирующие в лингвосознании адыгов, которые не подвергались специальному исследованию.

На современном этапе функционирующий на разных уровнях адыгонациональный билингвизм – реальная когнитивная и лингвокультурная задача. В межкультурном аспекте особую значимость приобретают поиски ответов на вопросы, возникающие при попытке осмыслить и описать БЯЛ. Причины функционирования художественного билингвизма

различны: 1) личные лингвистические и культурологические пристрастия; 2) потребность более широкого самовыражения; 3) вынужденная эмиграция по политическим, экономическим и другим соображениям; 4) форма протеста. Особое внимание уделяется билингвизму с позиции когнитивистики и лингвокультурологии – в аспекте самоидентификации адыгского этноса.

Отобранный эмпирический материал при исследовании своеобразия БЯЛ определен спецификой исследуемых художественных текстов. Нами использованы методы и приемы, накопленные в разных отраслях современного языковедения, как лингвистика текста, лингвокультурология, билингвология, когнитивная лингвистика: наблюдение и описание, идентификация и дифференциация, компонентный, контрастивный и контекстуальный анализ, семиотический метод исследования текста, метод «слово – образ (микрообраз)», что позволяет определить когнитивную и лингвокультурологическую характеристику «билингвем», функционирующих в художественном тексте БЯЛ. Материал извлекается из художественных текстов писателя-билингва адыгского языкового пространства Ю. Г. Чуяко. Фоновая информация основана на национальных пресуппозициях, оживающих в антропологическом тексте БЯЛ. При этом средством передачи картинной национально маркированной идентичности этноса может выступать собственно русское слово. В художественных текстах Ю. Г. Чуяко обожествляет природу, что выражается «билингвальной мифологемой» *Мзытхъ*: «Мзытхъэри – шэклым итхъ, ары зигутъу късшыщтыр – зыцагъэгъушшу къыхжыщтэп зыпарэки» – «Мезитха – бога охоты за меткий выстрел, никогда его не забывали». В адыгском языковом пространстве название Мзытхъ – «Мезитха» образовано на общеадыгской почве из двух корней: мзы «лес» + тхъ «бог», что значит «бог леса (лесов)», но первоначальная функция, заложенная в строснии слова, расширилась: Мзытхъ является также покровителем охоты. Существуют разные мнения по вопросу о том, какого пола Мезитха. Мзытхъ – богиня охоты; Мзытхъ – «богиня лесов»; а «в позднейших суевериях – бог мужского пола, леший»; оно (божество Мезитха) является носителем то женских, то мужских качеств. Мезитха относили к главнейшим языческим божествам черкесов. Черкесы «молили божество это, располагавшее, по их мнению, судьбой зверей... В первых поверьях божество это изображалось едущим на златошетиистой свинье, и при его появлении олени сходились на лугах, и там какие-то девы их доили». «Мезитху поручено богом смотреть за дичью. Он стережет дичь, он и даёт ее. Без разрешения Мезитха охотник ничего не убьет; может убить только то животное, которое Мезитха назначает ему». «Нельзя было стрелять в дичь и животных

белого цвета, так как сам Мезитха представляется «белотелым и белокурым», убийство белого животного было бы равносильно убийству Мезитха». Поэтому перед охотой люди приходили к «священным» деревьям и просили Мезитха выделить им зверей из своего стада. При этом они приносили специальный хох (здравицу) в честь бога охоты и леса. В художественных текстах адыгского языкового пространства Ю. Г. Чуюко функционируют и другие «билингвальные мифологемы»: «Чъыггуацэм – мзым итхъ имэфэкI кызыскIэ – цIэгъо – цIашъоу ар къэсшIэжъы къодый чылэмэ адэсмэ дунаир афэхъужыштыгъэ» – «Наши приходили сюда встарь, чтобы поблагодарить Чиггуаше – богиню лесов за все те плоды, которыми она угощала в лесу» [Ю. Г. Чуюко]. В адыгском языковом пространстве «билингвальная мифологема» Чиггуаше (чъыг «дерево» + гуаше «женщина») – богиня деревьев фигурирует в немногочисленных повествованиях. Но в них эта богиня представлена весьма величественной и прекрасной. В образе Чиггуаше отразился существовавший в адыгской лингвокультуре – культ дерева, который был порожден важной ролью леса в экономике и хозяйственной деятельности. «Священные» деревья служили местом для устройства молений со всевозможными просьбами (удачи в набеge, исцелений от болезней) «Тхагаледж! (Бог земледелия), – громко сказал Хаджескыз, и голос его прозвучал в тишине неожиданно горько...» – «О, Тхъэгъэлдыж лъапI! – ылу иклэрыклэу тэтэжъу Хъаджэскызы кылушлыкыгъ, ыпэрэм фэдэ къабзэу ымакэ джири Iэтыгъэ» [Ю. Цускъо]. В адыгском лингвокультурном сознании Тхагаледж – бог плодородия, урожая. Тхагаледж был одним из самых почитаемых божеств адыгского пантеона. А.Т. Шартанов отмечает, что «все формы обрядности, связанные с выращиванием хлеба, начиная с проведения первой борозды и кончая поеданием сакральных лепешек из зерна нового урожая, непременно сопровождалась восхвалением Тхагаледжа в одических хохах с благодарственным и умиловительным обращением» [А. Т. Шартанов].

В билингвальных художественных текстах Ю. Г. Чуюко функционируют «билингвальные мифологемы» *Псыхъогуаше*, *Къольбаст*: «когда вода войдет в берега, когда станет совсем тепло, мужчины (женщинам этого не дано) будут часто видеть Женщину Воды – Къольбаст. Она расчесывает особым гребнем – синтракъ – свои длинные, до земли волосы. Красота ее лица пугает. «Псыхъогуашэ кызысыщгым ежэ» [Ю. Г. Чуюко] – «Ждет Псыхъогуашэ (Богиня рек) на берегу реки» [2, 384]. Псыхъогуаше (псыхъо «вода» + гуаше «женщина») – речная богиня, известная в адыгском языковом пространстве божество водной стихии является представительницей женского пола. Поверье о Псыхъогуаше было порождено боль-

шой ролью воды в жизни человека и опасностями, связанными с добычей рыбы в реках и морях. Адыги представляли их себе в виде красивых женщин, расчесывающих волосы в полуденный зной на берегу реки или моря. А. Т. Шартанов считает, что «Псегуаш есть не что иное, как Псыхьогуаше, – его образ воплощается в обряде «Ханце – гуаше», к которому прибегают адыги во время засухи». По замечанию А. Т. Шартанова, обливание друг друга водой «не забава, а один из важных моментов аграрного культа вызывания дождя».

Следует отметить, что билингвемы выполняют интеркультурную функцию между двумя лингвокультурами. Тексты БЯЛ адыгского языкового пространства служат адекватным средством трансляции языковой картины мира, которая фиксирует и актуализирует понятийное, эмоциональное и лингвокультурологическое содержание объектов мировидения в диахронии и синхронии в социуме.

И. Г. Багирова, Ю. А. Ландер (Москва)

Именная инкорпорация в адыгейском языке

Абхазо-адыгские языки традиционно характеризуются как полисинтетические (см., например, (М. А. Кумахов), но на первый взгляд не обнаруживают черту, которая нередко принимается как определяющая полисинтетизм, – инкорпорацию имени в глагол. Некоторые авторы находят рудименты этого процесса в отдельных корнях. Кроме того, отдельные обозначения частей тела иногда инкорпорируются в глагол в составе комплексов актантной деривации, как в *къы-з-жэ-дэ-быба-гъ* DIR-1SG.IO-POT-LOC-лететь-PST 'он ко мне залетел в рот'. Впрочем, все такие примеры далеки от классической продуктивной инкорпорации имени в глагол вроде той, что наблюдается, например, в чукотско-камчатских или ирокезских языках. На адыгейском материале мы покажем, однако, что инкорпорация имени в глагол может постулироваться здесь и как синхронное явление.

Прежде всего, заметим, что в адыгейском языке имена активно участвуют в основосложении в составе так называемого именного комплекса – в первую очередь, в сочетании с прилагательными и другими именами (ср. *ишхъа-ц-лужъу-р* голова-волос-густой-ABS ‘густые волосы головы’), нередко результат такого основосложения описывается как композит. В литературном адыгейском лексические части именного комплекса сами образуют единую основу (например, они выступают вместе в образованных от именных комплексов каузативах: *у-э-гъэ-к/элэ-ц/ык/у-лушы-ццт* 2SG.ABS-1SG.ERG-CAUS-парень-маленький-умный-FUT ‘я тебя сделаю умным мальчиком’), хотя в диалектах и в близкородственном кабардино-черкесском языке наблюдается очевидная деморфологизация комплекса. Поскольку синтаксическое противопоставление имен и глаголов в адыгейском языке является крайне слабым [Lander, Testelet 2006], именной комплекс может выступать как в функции актанта, так и в функции сказуемого (ср. *у-тц/ы.ус-пхъаиш* 2SG.ABS-обманщик-жесткий ‘Ты умелый обманщик’).

Как отмечает, например, А. Н. Абрегов, в части композитов, образующих именной комплекс, в качестве вершинной части выступает глагольный корень; ср. приведенное выше имя *тц/ы-ус* ложь-сочинять ‘обманщик’, а также, например, *к/эпсэ-ры-к/у* веревка-TRANS-идти ‘канатоходец’. Такие композиты, как правило, описывают либо объекты (одушевленные или неодушевленные), для которых ситуация, описываемая сочетанием глагола и имени, является типичной функцией или хабитуальным действием, или сами эти функции и хабитуальные действия; ср. *сэдэ-хэ-дэ* милостыня-LOC-бросать ‘попрошайка, попрошайничество’. Они также объединяются с выражениями вроде *нэ-ишхъуантл* глаз-синий в контекстах вроде *тигъэи-нэ-ишхъуантл* девушка-глаз-синий ‘синеглазая девушка’ или *у-нэ-ишхъуантл* 2SG.ABS-глаз-синий ‘Ты синеглазая’.

Хотя указанные композиты обычно описываются как средство именного словообразования, с типологической точки зрения они могут быть описаны как результат инкорпорации имени в глагол или прилагательное. Это становится очевидно в предложениях, где эти композиты выступают как сказуемое, – такие предложения параллельны классическим примерам инкорпорации имени в глагол: *у-ахъи-гъэ-к/од* 2SG.ABS-деньги-CAUS-исчезать ‘ты постоянно тратишь деньги’.

При этом ни особое хабитуальное значение, ни даже именные свойства не противоречат такой трактовке. Хабитуальная семантика свойственна инкорпоративным комплексам в некоторых языках и явно коррелирует с общей пониженной семантической транзитивностью этих комплексов. Если исходить из того, что противопоставление между именами и глаголами не обязательно быть четким, дискретным и отсутствие четкой локализованности во времени описываемых ситуации или качества скорее приближает выражение к именному полюсу шкалы «имя – глагол», появление у комплексов вроде описываемых здесь именных свойств не удивительно. Таким образом, строго говоря, эти именные свойства не противоречат характеристике этих комплексов, как возникающих в результате инкорпорации имени в глагол.

Адыгейские инкорпоративные комплексы либо представляют собой фиксированные и уже известные носителю сочетания основ, либо воспринимаются как словотворчество. Такая ограниченность именной инкорпорации, однако, наблюдается и в языках, обычно признающихся инкорпорирующими. Несмотря на эту ограниченность, носители легко допускают возможность построения инкорпоративных комплексов с заимствованиями (е. г., *Телефон-гъэ-Клод мы Калэ-р* телефон-CAUS-исчезать этот парень-ABS 'Этот парень постоянно теряет телефоны'). Это указывает на то, что инкорпорация синхронно остается действующей моделью.

Итак, хотя инкорпорация имени в глагол в адыгейском языке не является особенно развитой (и соответствует первому, наименее продуктивному, этапу развития инкорпорации, нельзя утверждать, что она в этом языке отсутствует вовсе. Маскировка этого процесса под именное словообразование вполне объясняется, если принять во внимание более общие типологические соображения.

Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ (проект № 15-06-07434а).

Понятие основы и морфологический анализ адыгейской словоформы

Адыгейский язык известен исключительной сложностью словоформы, которая может включать значительное число аффиксов. Прототипическую адыгейскую словоформу можно описать как последовательность нескольких морфологических зон: ЗОНА АКТАНТНОЙ СТРУКТУРЫ (А) – ПРЕДОСНОВНАЯ ЗОНА (В) – КЛАЗУАТИВ (С) – КОРЕНЬ/КОРНИ+ ПРОПОЗИЦИОНАЛЬНЫЕ ОПЕРАТОРЫ (D) – ОКОНЧАНИЯ (E). Ср., например, адвербиальную форму $[\emptyset\text{-}l\text{-}a]_A\text{-}[my]_B\text{-}[g\ddot{e}z]_C\text{-}[sy]_D\text{-}[x\text{-}\ddot{e}u]_E$ [3PL.IO-LOC-3PL.ERG]_A-[NEG]_B-[CAUS]_C-[сидеть]_D-[PL-ADV]_E ‘им не позволили там быть’

Зона А содержит выражение актантной структуры – личные префиксы абсолютного и эргативного участников, а также не прямых объектов, роль которых уточняется дополнительными префиксами актантной деривации (аппликативами), такими как локативный преверб *ly-* в приведенной словоформе; ср. также $[c\text{-}\emptyset\text{-}e\text{-}j\ddot{e}ju]_A\text{-}g\ddot{e}z\text{-}l\ddot{e}z\text{-}l\ddot{e}z\text{-}l\ddot{e}z\text{-}ba$ [1SG.ABS-3SG.IO-DAT-2PL.ERG]_A-CAUS-просить-PST-EMP ‘разве вы меня не заставили просить у него?!’. Зоны В и Е включают, в первую очередь, префиксы и суффиксы динамичности, префиксы и суффиксы отрицания, показатели синтаксического подчинения; ср. $u\text{-}[my]_B\text{-}u\text{-}l\ddot{e}z\text{-}[p\text{-}m\ddot{e}]_E$ 3SG. ERG-[NEG]_B-знать-[DYN-COND]_E ‘если он этого не знает’ Эти зоны объединяются и морфонологически: в них не происходит чередования гласных */e/~/a/* (см. о нем [Smeets 1983; Аркадьев, Тестелец 2009]). Зона С предназначена для выражения каузативизации, в том числе множественной: $p\text{-}a\text{-}p\text{-}u\text{-}[g\ddot{e}z\text{-}g\ddot{e}z]_C\text{-}u\text{-}l\ddot{e}z\text{-}g\ddot{e}$ LOC-3PL.IO-DAT-3SG.ERG-[CAUS-CAUS]_E-вставить-PST ‘он повелел им поставить его туда’ Зона D включает один или несколько корней, а также разного рода суффиксы, как правило, уточняющие аспектальные, временные и модальные характеристики пропозиции; ср. $u\text{-}k\ddot{e}z\text{-}z\text{-}[g\ddot{e}o\text{-}ty\text{-}j\ddot{e}j\text{-}u\text{-}m]_D$ 2SG.ABS-DIR-1SG.ERG [находить-RE-FUT]_D ‘я тебя снова найду’.

Как соотносится с этой схемой понятие основы? Хотя нередко это понятие берется как уже данное и очевидное, в литературе по адыгским языкам под основой словоформы подразумеваются совершенно разные и не сопоставимые единицы.

В работах М.А. Кумахова, в соответствии с традицией описания «языков средневропейского стандарта», основа предстает в виде части словоформы, получающейся за вычетом из словоформы явно словоизме-

нительных элементов. При этом классификация морфем как словоизменительных или словообразовательных не учитывает их формальные свойства и основывается исключительно на их семантике (и в частности, на сопоставимости с грамматическими категориями европейских языков – к словоизменению при этом относятся, в частности, показатели лица и числа, времени и некоторые другие). В результате М. А. Кумахову пришлось постулировать возможность неканонического явления – прерывистых основ, внутри которых могут вклиниваться словоизменительные аффиксы. Между тем, в современных описаниях полисинтетических языков, аналогичных адыгскому, отмечается, что их морфология не поддается однозначной классификации на словоизменение и словообразование; в частности, в них наблюдаются морфемы, отличающиеся исключительной продуктивностью (свойство словоизменения), но не образующие очевидные парадигмы (свойство словообразования). Не случайно, что и описания адыгских языков, исходящие из противопоставления словоизменения и словообразования, расходятся в классификации некоторых показателей как словоизменительных или словообразовательных -- это касается, в частности, показателей актантной деривации и, в частности, локативных прелербов, которые, например, в трудах З. И. Керашевой трактуются как совмещающие словообразовательную и грамматическую (словоизменительную?) функции.

Полярный М. А. Кумахову подход принят в некоторых работах, в которых основа выделяется на основе формальных свойств (в первую очередь, допустимости чередования /с/~/а/) и фактически включает зону D, иногда объединяемую с зоной C. Очевидное отклонение от традиционного представления здесь связано с тем, что в зоне D, как правило, выражаются и временные и модальные значения, во многих описаниях причисляемые к словоизменительным и не ассоциирующиеся с понятием основы. С другой стороны, этот подход соответствует представлениям о том, что типичное словоизменение связано с выражением синтаксически значимой информации – именно аффиксы, определяющие такую сочетаемость, и выносятся за пределы основы.

Наконец, как указывает М. А. Кумахов, существует определение основы, тесно связанное с противопоставлением словоизменения и словообразования, но основанное на том, что основа характеризуется семантическим единством и представляет собой название объекта, действия или качества. Естественно, подобное понимание на практике является слишком размытым, но именно оно обычно определяет включение той или иной последовательности морфем в словарь. Впрочем, словари адыгейского

языка отличаются некоторым волюнтаризмом в том, что в них включается, а что нет: основные принципы, способствующие включению последовательности морфем в словарь, связаны с такими параметрами, как частотность последовательности, ее некомпозициональность (нельзя вывести ее значение из значений ее частей, как, например, в случае *фэ-гуи!о-ВЕН*-радоваться 'поздравить'), связанность корня (нельзя употребить его без сопутствующих морфем, если только они не являются очевидно словоизменительными), переводимость одним словом в условиях двуязычности словарей. Из этого списка, по крайней мере, частотность и некомпозициональность действительно могут (хотя и не обязаны) отражать лексикализацию сочетания морфем. При этом, однако, в полисинтетическом языке зачастую лексикализуются или, по крайней мере, фиксируются в составе устойчивых сочетаний морфем показатели, которые при европоориентированном подходе должны трактоваться как словоизменительные; например, рефлексивные и реципрокальные показатели, парадигматически соотносимые с личными префиксами, как в *зэ-!э-фы-РЕС.Ю-ЛОС*-гнать- 'разносить (обувь)'.

В рамках формализованного анализа адыгейской морфологии, направленного на возможность автоматического распознавания частей слова в тексте и дальнейшего ручного поиска по сочетаниям морфем, все описанные выше интерпретации понятия основы являются существенными. С одной стороны, мы исходим из уже имеющихся словарей адыгейского языка, основывающихся на семантическом понимании основы – в таком случае возможность поиска словоформ, объединяемых семантически выделяемой основой, является принципиальной как раз в силу частотности и некомпозициональности. С другой стороны, автоматическое распознавание частей слова требует учета информации о формальных свойствах морфем, ограничениях на их расположение, рекурсивного вложения морфологических составляющих, что делает особо полезной формальную концепцию основы. Наконец, разрабатываемый нами поиск по корпусу текстов должен иметь возможность абстрагироваться от категорий, наиболее близких к европейской концепции словоизменения. Это придает смысл и исходному пониманию основы как несловоизменительной части слова, хотя в силу особенностей полисинтетической морфологии, на наш взгляд, неправильно сводить такие основы исключительно к образованию новых лексем.

Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ (проект № 15-06-07434а).

Сокращения

ABS – абсолютивная серия личных префиксов; ADV – адвербиалис; BEN – бенефактив ‘для’; CAUS – каузатив; COND – кондиционал ‘если’; DAT – дативный проверб; DIR – директив ‘сюда’; DYN – показатель динамичности; EMP – показатель эмпазы; ERG – эргативная серия личных префиксов; FUT – будущее время; IO – серия личных префиксов непрямого объекта; LOC – локативный проверб; NEG – отрицание; PL – множественное число; PST – прошедшее время; RE – рефактив (‘снова’) / реверсив (‘назад’); REC – показатель взаимности; SG – единственное число.

Ц. Барамидзе (Тбилиси)

Особенности взаимоотношений сегментных структур корня, основы и слога в табасаранском языке

В табасаранском языке принципы синтагматики фонем определяют сегментную структуру корня, основы и слога. Результаты исследования сегментной структуры корня, основы и слога, а также синтагматика фонем, фонотактические ограничения и допущения представлены в монографии «Фонсматическая структура табасаранского языка» (Ц. Барамидзе). Без таких предварительных исследований не могут быть решены вопросы морфонологии языка.

В настоящей работе выдвигается положение о том, что в табасаранском языке строение корня и основы точно так же, как и слога, определяется синтагматическими принципами фонем. Эти принципы идентичны для всех трех иерархических уровней (корня, основы и слога). Исследование вопроса позволяет прийти к важному выводу, что табасаранский язык относится к числу тех языков, в которых синтагматика фонем и обусловленные этим фонотактические ограничения идентичны в корне слова и на стыке морфем. Это свидетельствует о том, что правила, допустимые или запрещенные в корне слова, допустимы или запрещены на стыке морфем.

Например, если в корне запрещен комплекс гласных, то он будет запрещен и на стыке морфем; если в корне в ауслaute допустим комплекс согласных с сонором, то такой комплекс будет допустим и на стыке морфем и т. д.

В соответствии с фонематическими структурами и фонотактическими принципами мною выделены два типа языков: 1) языки, в которых разграничиваются фонотактические принципы корня и стыка морфем (например, в грузинском языке комплекс гласных недопустим в корне, но на стыке морфем ограничения не существуют) и 2) языки, в которых не разграничиваются фонотактические принципы корня и стыка морфем. Типологически табасаранский язык отнесен мной ко второму типу. На мой взгляд, языки второго типа характеризуются богатым формообразованием, хотя это не должно быть причиной подобной фонотактической идентичности в корне слова и на стыке морфем.

В результате парадигматического анализа фонем табасаранского языка и исследования рядов специфических согласных мной были выявлены закономерности распределения фонем и обусловленные этими закономерностями фонотактические ограничения при образовании морфологических величин, представленных в вышеуказанной монографии.

Исследование отношений сегментных структур корня, основы и слога позволяет прийти к следующим выводам:

1. Согласные специфических рядов (геминированные, лабиализованные, денталабиализованные, фарингализованные) или не принимают участия в древнейшем строении слога или же их участие строго ограничено. Это еще раз подтверждает вторичность специфических согласных.

2. Результаты исследования строения корня табасаранского языка опровергают положение о том, что корень является неразложимой частью – в глагольных корнях с структурой CVC происходит инфикация классного показателя с учетом принципов синтагматики фонем (аналогичное явление наблюдается и в чеченском, в частности при инфикации глагольного корня посредством показателя числа -v, который, возможно, исторически был классным показателем).

3. Исследование фонематической структуры корня и маркеров табасаранского языка позволяет предположить существование древнейших иерархических слоев языка, в частности того этапа в истории языка, когда фонемы выполняли особые функции: если они создавали систему маркирования, то они не участвовали в построении основы, не были засвидетельствованы в корне. Маркерами в основном выступали соноры, а соноры не принимали участия в строении глагольного корня или же встречались ограниченно и, как видно, являлись вторичными.

4. Именные и глагольные корни и основы в истории языка должны были быть недифференцированными.

5. В табасаранском языке корень, основа и слог построены по одному и тому же синтагматическому принципу и отношения между ними позволяют выявить иерархию их строения.

Парадигматический и синтагматический анализ корней и основ табасаранского языка дает основания для изучения исходного положения лезгинских языков с точки зрения системы и структуры корней и основ.

Сложносоставные слова в корневом разнообразии рассказов Х. Ашшнова

Слово есть стержневая многосторонняя, органично слитая и автономно живущая языковая составляющая. Она цементирует не только лексический, но и грамматический уровни. Грамматическая установка любого слова определяется именно тем, какие морфемы его составляют. Морфемой является периодически появляющаяся в ряде слов конструктивная составляющая, обладающая независимым лексико-грамматическим оттенком. Корневые морфемы образуют лексическую основу, аффиксальные (в т. ч. интерфиксы, приставки, суффиксы, постфиксы, окончания) задают слову лексико-грамматическую обусловленность среди других частей речи. Так, к примеру, в словах [адыг], [адыг-ск-ий], [по-адыг-ски] (адыг, адыг-ск-ий, по-адыг-ски) обозначена корневая морфемная единица 'адыг', являющаяся собой словарную основу вышеперечисленных примеров. К тому же здесь активны всевозможные аффиксы (-ск-, -ий, по-, -ски), придающие любому из этих трех слов статус конкретной независимой части речи в языковом комплексе (второму – прилагательное, третьему – наречие). Существует также и градация морфем в зависимости от исполняемой ими функции: образующие слово (корни, приставки, суффиксы, интерфиксы, постфиксы) и образующие форму (окончания). В приведенном примере ко второй группе относимо окончание -ий, к первой группе причисляются три других.

Следовательно, как видно из предыдущего абзаца, базисной морфемой слова выступает **корень**, содержащий его ведущее значение и являющийся единым компонентом основ родственного ряда. В соответствии с числом корней в основе слова принято разграничивать: 1) простые слова, имеющие один корень и преобладающие на лексическом поле; 2) сложные слова, включающие две и более основ, которые, в свою очередь, делятся на пишущиеся через дефис (*красно-голубой*) либо слитно (с соединительной гласной, *паровоз*). К примеру, слово *астрофизика* обнаруживается сложносоставным, поскольку соединяет в себе более одного корня: один из корней – «астро», другой из них – «физика». Два названных корня в слиянии и образуют сложносоставное слово, несущее единый смысл двух корней; причем смысл, не имеющий возможности воплощаться посредством лишь одного из них. Только оба названных корня вкупе порождают

значение «наука на стыке астрономии и физики, изучающая физические процессы в астрономических объектах, таких, как звезды, галактики и т. д.» (определение из Интернет-Википедии).

Причем другое сложносоставное слово «килограмм» способно проявлять идентичность, подменяться лишь начальным из своих корней – корнем «кило-», которое, произнесенное самостоятельно и написанное как «кило», сохраняет тот же смысл, что и полный вариант. В результате, слово «килограмм» даже тогда, когда оно произносится как «кило», предпочитается носителем языка изобразиться в письменном виде как «килограмм». Причем другой корень здесь «грамм» аналогичных вариантов автономности не допускает (если будет сказано «грамм», это ни в коей мере не будет пониматься как «килограмм»).

С течением времени лексическая структура любого языка устойчиво преобразуется. Аналогично и в адыгских: некоторые ряды (как и составляющие их языковые единицы) прекращают использоваться, уходят; иные выступают нововведениями, рождаются и формируют собой языковую лексическую конструкцию. Обогащение лексической составляющей осуществляется всевозможными способами. Таковыми выступают следующие: 1) образование «свежих» слов от уже имеющихся; 2) получение посредством обогащения значений смыслового поля у бытующих единиц, которые, становясь омонимами, продолжают выглядеть по-прежнему, но понимаются иначе (к примеру, часто используемое Х. Ашиновым *тхыль* традиционно имеет значение «книга», но в адыгском оно понимается еще и как «письмо»); 3) обогащение с помощью принятия иных лексических единиц из внешних языковых систем (к примеру, варианты со стр. 3-14 сборника Х. Ашинова «Нэфын» (Майкоп, 1958): *уилозунги* = *твой лозунг*, *агроном-хэм* = *агрономы*, *теориемкӀэ* = *теорией*, *темэ* = *тема*, *столэр* = *стол*, *кином* = *в кино*, *клубыр* = *клуб*, *станцӀэр* = *станция*, *техникумър* = *техникум*, *иадрес* = *ее адрес*, *райценцӀрым* = *райцентр*, *гектаришфы* = *янтъ гектаров*, *севооборотым* = *севооборот*, *исекретари* = *и ее секретарь*, *уиписьмэ* = *твое письмо*, *километрих* = *шесть километров*, *тиколхозы* = *наш колхоз*, *следователмэ е прокурормэ* = *следователя или прокурора*, *правлением* = *в правлении*) либо из диалектического говора собственной языковой системы.

Базисные части слова, коими являются основы, способны объединяться одна с другой посредством минимального сложения, то есть складывания основ, не требующего каких-либо преобразований в их звуковой транскрипции на месте сближения. Подобный метод словосложения обозначается в науке в качестве агглютинативного метода (к примеру, в англ. *postcard* (= *почтовая карта*), *snowball* (= *снежный мяч*, *снубол*) либо *rocking-horse* (= *лошадь-качалка*).

Причем здесь возможно проследить определенную градацию: 1) группы слов, соединяемых «наголо», без каких-либо знаков препинания или букв; 2) группы слов, образуемых сложносоставными с помощью знаков препинания, преимущественно – дефис. В адыгском языке подобные явления, относимые к обеим группам, активно и широко применимы, что мы можем подтвердить далее примерами со стр. 3-14 сборника Х. Ашинова «Нэфын».

I группа: *пчыхъашъхъэ* = *начало вечера* (*пчыхъэ*=вечер, *иъхъэ*=голова); *псычэт* = *утка* (*псы*=вода, *чэт*=курица) (и другие 8 пп. – в статье).

II группа. Сложносоставные слова способны сформироваться посредством слияния самостоятельных сочетаний слов в автономные слова, что происходит по имеющимся в языковой системе моделям синтаксиса, как то: *son-in-law* (законный наследник), *hide-and-seek* (прятки), *mother-of-pearl* (перламутр), *editor-in-chief* (главный редактор). Тем не менее, их немногочисленное количество придаст им нетрадиционный типаж. Применительно к русскому языку основанные на словосочетаниях слова подобного рода можно считать одноразовыми исключениями, типа *сногсшибательный*, *сумасшедший*. Подобная экзотичность данного явления объясняется состоящей из двух морфем конструкции русских языковых компонентов. В данном случае возможна градация, содержащая: во-первых, автономные, независимые друг от друга части слова (1); во-вторых, взаимнодублирующие морфемы, выделяемые нами в примерах (2). Подтверждаем сказанное указанным текстом Х. Ашинова (стр. 3-14): *1. иъхъарытшъуицъорыкъоу* = *свободный бродячий*; *иъхъазыишошъыжъ-бгъэкъигъэтишыныи* = *удручающее, утомляющее самовосхваление* (и другие 8 пп. – в статье); *II. къырикъутэхъу-къырикъыкъоу* = *проливной*; *ишэкъ-ипэкъыкъо* (= его черты лица) (и другие 8 пп. – в статье).

Образующие сложносоставное слово основы способны оказаться слитыми посредством соединительных рабочих частиц -о- либо -е- в русском языке (*пул-е-мет*, *неб-о-свод*), частицы -s- в английском языке, морфем -а-, -н-, -ы- в адыгском языке. Подобные соединительные частицы выступают в роли атрибутики, сопровождающей и оформляющей первый корень сложносоставного слова (к примеру, *sport-s-man* (*спортсмен*), *spokesman* (*говорящий мужчина*), *statesman* (*государственный человек*)). В адыгском языке аналогичные возможности присутствуют и реализуются, что можно отчетливо проследить на лексических единицах со стр. 3-14 сборника Х. Ашинова «Нэфын», образующих градацию из четырех групп, обусловленных соединительными морфемами -а- (1), -ы- (2), -н- (3), -и- (4): 1) *ошъуаицъ*=туча (*ошъу*=град, *ицын*=пухнуть) (и другие 3 группы. – в статье).

Следовательно, лингвистическое рассмотрение категории сложно-составных слов на примере лексики прозы адыгского писателя Хазрета Ашишова позволяет в очередной раз сделать вывод о способности каждого языка (в том числе и адыгского) остро отвечать на любые модификации в социально-культурном образе жизни носителей языка, создавая тем самым обширную лексическую базу, расположенную к словообразованию, способы и приемы которого были рассмотрены в данной статье.

А. Д. Вагапов (Грозный)

Чеченские непроизводные прилагательные в диахроническом плане

Как известно, прилагательные в нахских языках образуются путем адъективации от основ различных частей речи (К. З. Чокаев):

1) от основ генитива существительных (dečig 'дерево, древесина' – dečigan 'деревянный');

2) от основ локатива существительных (māx 'цена' – mēxala 'ценный', mas 'волос' – mēsala 'пушистый', dāq'a 'часть' – dēq'ala 'счастливый', duog 'сердце' – deqala 'обидчивый');

3) от основ мест. п. существительных (čām 'вкус' – čōmieh 'вкусный', bičzam 'симпатия' – bičzameh 'симпатичный', qietam 'сознание' – qietameh 'сознательный');

4) от основ исходн. п. существительных (с'а 'дом' – с'ēга 'домашний', lām 'гора' – lōmaga 'горский', bus 'травя' – bāssaга 'зеленый' от 'травяной цвет');

5) от основ вещ. п. существительных (gam 'мелочь' – gomxa 'мелкий', bēg 'ребенок' – bēgaха 'беременная', dāg 'порез, порча' – dōgaха 'дешевый', žiipa – žiipaха 'младший, из младших', voqqa 'большой, взрослый' – voqqaха 'старший, из старших');

6) от основ причастий (derstana 'жирный' от 'разжиревший', dāržana 'мутный' от 'разлившийся', distana 'опухший', dūzana 'полный' от 'наполненный');

7) от основ наречий (laqa 'вверх' – laqaga высший, верхний, laха 'вниз' – laхага 'нижний, низовой', dēha 'по ту сторону' – dēhaга 'потусторонний, отдаленный'). И.т. д.

Помимо производных прилагательных, в языке существуют также непроизводные прилагательные, происхождение которых с точки зрения современных словообразовательных отношений неясно. Однако исследования показывают, что понятия *непроизводные прилагательные*, как правило, может быть использовано только применительно к синхронии. В диахроническом же плане «непроизводные» прилагательные такие же производные, как и все остальные (речь не идет о заимствованиях). Цель нашего сообщения показать, что многие непроизводные прилагательные современного чеченского языка являются былыми *формами родительного падежа существительных*. Рассмотрим под таким углом зрения некоторые распространенные качественные прилагательные чеченского языка.

Dika 'добротный, хороший'. Исторически от *dikin* (< *dakin*) – формы род. п. основы **dak* 'правая рука, прямая рука; прямая ветвь, ива, верба', ср. чеч. *dak* 'ива, верба, бредина', род. *dokan* < *dak-un*. Чередование флексии род. п. -*in* // -*un*. в чеченских лексемах типичное явление, ср., в частности, чеч. 'ēžan // 'ōžan 'яблочный; яблоневый' (< 'āž-in // 'āž-un < 'až 'яблоко; яблоня').

Развитие значений 'добрый, хороший' от 'правосторонний, праворукий', а 'злой, плохой' от 'левый, кривой' является одной из семантических универсалий, встречающейся в различных языках.

Onda 'сильный, крепкий, твердый'. Восходит к форме **and-un*, исторически являющейся формой род. п. от основы **and* 'голова, череп, лоб', родственной чеч. *anda-vala* 'окрепнуть, возмужать', *anduo* 'крепость, мощь'; адыг. *nał'ä* 'лоб', авар. *nodo*, дарг. *anda* 'лоб', арч. *ont* 'голова', слав. **nađь* 'над, верх', др.-в.-нсм. *andi* 'лоб', гот. *anda-* 'против', др.-ирл. *etan* 'лоб'.

K'ēda 'мягкий'. От нах. **k'ād-i* < **k'ād* 'маленькая мякоть, родинка', родственного чеч. *k'adda* а 'ничто, ничего', *k'ad bocurg* 'пустяк', *k'ēda* 'родинка'. Типологически ср. чеч. *minga* 'родинка, родимое пятно' при рус. *мягкий, мякоть, менее, меньший*, лит. *minkan* 'молоть, крошить'.

Gotta 'узкий, тесный'. От нах. **gatt-un*, в котором **gatt* основа сущ. в значении 'узкое место, теснина, ущелье', а -*un* флексия род. п. Ср. чеч. *gattie*, *gattuo* 'узость, стесненность, узкое место', *sin-gatt-am* 'скука, тоска (стесненность души)', *gat-dan* 'сузить'. Основа представлена также в германских языках: др.-англ. *gaet*, *pl. gatu*, англ. *gate*, др.-норв. *gat* 'отверстие, проход', герм. **gatwōn* < **gat-* 'узкий; теснина, дорога'. Дороги, как известно, пролегали в горах по ущельям.

Bōga 'бурый, желто-красный'. Восходит к форме род. п. *bōg-un* (< *bāg-un*) от несохранившейся в самостоятельном виде основы сущ. **baγ* 'зародыш, эмбрион; желток', которая, в нашем представлении, восстанавли-

ливается из устойчивого выражения *baɾul tōʒa* ‘желтый-прежелтый’, букв. ‘желтее желтка’. Ауслautное *-ul* представляет собой старое окончание сравнительного падежа (современное *-al*), сохранившееся еще в нескольких устойчивых словосочетаниях, выражающих превосходную степень прилагательных, обозначающих цвет, ср. *s'agul-s'ien* ‘красный-прекрасный’ (< ‘краснее огня’), *k'agul 'ārʒa* ‘черный-пречерный’ (< ‘чернее угля’), *ʒugul-k'ajp* ‘белый-преселый’ (< ‘белее молока’). Как все древние основы, она имеет более известный вариант *bigul tōʒa*, который ближе к современному чеч. *bījga* ‘желток’ (< **buogi*).

Mōqa ‘бледный, бледно-желтый, серый’. Современная форма образовалась в результате регрессивной лабиализации от *māq-un*, являющейся генитивом *naχ*. **maq* ‘ячмень’ (ср. чеч. *muq* ‘ячмень’, род. *mēqan* < *māqin*, пл. *mcaʒs* < *maqis*; *mēqa* ‘ржавчина’ < *māqi*, рут. *maqwad* ‘серый’). *Mōqa* буквально означает ‘ячменного цвета, цвета ячменя’. Типологически ср. рус. *рожь, ржаной (цвет), ржа, ржавчина, ржавый*.

'Ārʒa ‘чёрный, тёмный’ < *'arʒin* < **argin* < **arg-* ‘рожь; черная пшеница’. Ср. авар. диал. *opgo* ‘рожь’, и.-е. **reg-* // **rog-* ‘рожь; черная’ (< **arg-* ‘тёмный, чёрный’): рус. *рожь, ржаной*, диал. *аржаной*, курд. *erzin* ‘черные зерна во ржи’, герман. **rog-* ‘рожь’, др.-сак. *roggo*, швед. *råg* ‘рожь’; др.-инд. *gajas* ‘темнота’, *gajani* ‘ночь’ (j = ʒ. Семереньи 1980: 78).

K'ajp ‘белый’ < **k'a-i* < **k'a* ‘пшеница’. Дело в том, что рожь и пшеница во многих языках мира противопоставлены по цвету муки как *черная* и *белая*.

Dajp ‘легкий’. На наш взгляд, ничто иное, как форма род. п. от *duo* ‘пушинка, пушок’.

T'iina ‘влажный, сырой’. От основы **t'uni*⁸ (< *t'un* ‘влага, сырость’ + формант род. п. *-i*⁹), соответствующей фрак. *Dunav* // *Dunai* ‘Дунай’, араб. *duṇja* ‘низ, низина, низовье’, турец. *Dun* ‘Дон’. Вариант основы с лабиальным *w* представлен в чеч. диал. *t'win* ‘влажный, сырой’ (< **dwin* ‘влага, жижa’), груз. *t'win* ‘мозг’ (< ‘размозженный, разжиженный’), праслав. **dwin-* в названии реки *Двина*.

Kōca ‘жидкий’ < *kācup* < **kāc* ‘волна, гребень’. Ср. *kāc* ‘(меховой) ворот, загривок, грива’, *kāčdan* ‘разжижить’, *kāčdala* ‘разжижиться’.

T'ēda¹ ‘мокрый’. От *t'ādin* // *t'āden* – формы род. п. основы **t'ād-* ‘капля, капсель’, сохранившейся в чеч. *t'ādūō* ‘намочить’, *t'adam*, диал. *t'ōda* ‘капля, точка’, *t'ēda*² ‘родинка, веснушка, крапинка’ (< ‘капелька, точка’). Родственно авар. *t'ont'ro*, лак. *t'ant'a*, лезг. *t'et'wal* ‘веснушки’, таб. *t'it* ‘веснушка’; абх. *at'at'a*, адыг. *t'at'ə* ‘мягкий, слабый’. Ср. также и.-е. **tad-* ‘жидкость, таять’: др.-сев. *thidr*, *thidcnn* ‘растаявший’, *thida* ‘таять’ кимр. *tawdd* ‘мочить’, *toddi* ‘таять’ (Маковский 2005: 447).

Šira ‘старый, древний’. Восстанавливаемая форма – širin ‘годовой давности, прошлогодний (урожай)’ < šag-in ‘годовой’ < *šag ‘год’ (ср. чеч. šuo ‘год’, мн. šag-iš, šīb ‘годовое кольцо дерева’). Ср. семантически ст.-слав. *древно* – *древний*, а также этимологию чеч. tiša ‘старый’ (*ниже*).

Tiša ‘старый, попошенный, ветхий’. От tišin < tiešin < tešin < tašin < нах. *taš // *daš // *das ‘дерво, ствол; древесина’, родственного чеч. duos ‘дерво, (строительный) лес, тес’, род. desan (< das-in), dešig // dešig ‘деревина, дрова’, дарг. dus ‘год’, лезг., таб. jis ‘год’, карат. gešin ‘год’, анд. gešia ‘дерво’, gešin ‘год’, годоб. puša ‘дерво, бревно’, geši ‘год’ [СИЛДЯ 182-183].

C’ena ‘новый, чистый, свежий’. Исходная форма c’an-in (> c’enip > c’eni > c’ena) представляет собой форму род. п. суц. *c’an ‘дом (ребенка); (материнское) чрево, матка’ (< *k’an), родственного чеч. c’onga ‘пуп’, c’a ‘дом; матка’, мн. c’icpuoš, авар. *цӀияб* ‘новый’, цахур. *кӀыппа* ‘маленький, младший’, адыг. *кӀэ* ‘новый’, абх. *а-чӀа* ‘новый, молодой’, мегр. *č’e* ‘немного, мало’. Далее сюда же относятся греч. kainos ‘новый’, лат. ge-cens ‘свежий, новый, молодой’, авест. kaipi ‘незамужняя девушка’, др.-инд. kaipinas ‘молодой’, ср.-ирл. con ‘чистый’, ирл. ciniп ‘возникаю’, рус. *кон*, *ис-кони*, *на-чин-ать*, и.-е. *k’en- ‘новый, молодой’ (Гамкрелидзе 1984). Собственно ‘новый’ этимологически означает ‘поворожденный’.

На основании сказанного можно прийти к выводу, что современные чеченские формы belxan ‘рабочий’ (< balx-in), berzan ‘волчий’ (< barz-in), kosan ‘могильный’ и т. д., несомненно являющиеся формами род. п. соответствующих суц.-х, можно было бы писать без конечного носового -п, что способствовало бы их скорейшей лексикализации в качестве полноценных прилагательных.

К. В а м л и н г (Мальмё)

О работе Ханса Фогта *De kaukasiske språk og språkvitenskapen* (Кавказские языки и языкознание)

Наша презентация фокусирована на малоизвестной работе выдающегося норвежского лингвиста и кавказоведа Ханса Фогта (1903-1986). Как видно из мемориального сборника его трудов, вышедшего в 1988 году под редакцией Эвена Ховдхаугена и Фридрика Турдарсона, большая часть трудов Ханса Фогта написана на французском и английском языках. Име-

ются всего лишь несколько его работ, написанных на норвежском языке. Одна такая публикация на норвежском языке, не включенная в мемориальный сборник, касается кавказских языков и языкознания. Поэтому эта работа представляет особый интерес в этом контексте.

Работа *De kaukasiske språk og språkvitenskapen* (Кавказские языки и языкознание) была опубликована в 1973 году Институтом сопоставительных исследований по культуре на материале доклада проф. Х. Фогта в ноябре 1972 г. Данная работа состоит из четырех частей: 1. Кавказские языки и лингвистика, 2. Классификация кавказских языков, 3. Обзорные работы, 4. Труды по кавказским языкам сотрудников Института сопоставительных исследований по культуре Альфа Соммерфельдта и Ханса Фогта.

Работа была опубликована в том же году, когда Х. Фогт вышел на пенсию, оставив должность профессора по общему языкознанию университета Осло (Bergsland 1989). Задачей Х. Фогта было дать обзор изучения кавказских языков на протяжении 50 лет, а также суммировать исследования, проведенные Институтом Осло. В работе приводится оценка Х. Фогта современного состояния кавказоведения. Один из обсуждаемых вопросов – классификация кавказских языков и модель структурных общностей *Sprachbund* и общие кавказские черты, включая оппозицию интранзитив/транзитив. Далее Фогт говорит о важных задачах будущих исследований в этом направлении и вкладе норвежских ученых в кавказоведение.

С. Х. Г а с а н о в а (Махачкала)

Малонисследованный аспект дагестанской топонимики

1. Топонимика дагестанских языков неплохо изучена на лексическом и словообразовательном уровнях. Малоизученным остается функциональный аспект топонимов на материале художественной литературы. В ней названия мест выполняют не только информативно фактологическую функцию, но и историко-культуроведческую. Топонимы как концепты ассоциируются с национальной культурой и картиной мира.

2. Например, *Гуниб* – это не только название горы, но и историческая память народов Дагестана. На ней пленен был имам Шамиль русскими. Гуниб – это трагическое завершение народно-освободительной войны

под его предводительством. Гуниб – это боль и проблема, информация к размышлению мыслящего дагестанца.

Ахульго – это название горы. Оно связано с кровопролитными битвами и гибелью сотен русских воинов и горцев Дагестана.

Ахульго «Тревожная гора» напоминает о крупном поражении Шамиля. Там Шамиль вынужден был отдать старшего сына Джамалугдина русским в аманаты.

Кахаб-Росо «Белое селение» запечатлено в истории дагестанской культуры как нисба великого аварского поэта Махмуда из Кахаб-Росо. Название аула служит псевдонимом поэта.

Аналогична судьба топонима *Яраг*, родины Магомеда Ярагского, наставника дагестанских имамов, идеолога мюридизма и вдохновителя газавата. Такова же историческая роль *Казн-Кумуха*, родины Джамалутдина – учителя Шамиля.

3. В упорядочении и нормализации нуждаются такие микротопонимы, которые составляют сугубую специфику дагестанской топонимии. Место сбора сельских мужчин на досуге имеет свое название на всех дагестанских языках, например, *годекин* (аварское), *гумай* (даргинское), *ким* (лезгинское), *ккурчла* (лакское), *очар/учар* (кумыкское). Аварское *годекин* принято как общедагестанский регионализм. Однако авторы национальных произведений употребляют свое национальное название, видя в этом особое изобразительно-выразительное средство и отражение этнического колорита. Однако такая тенденция ведет к нарушению норм культуры местной русской речи – средства межнационального общения полиэтнического дагестанского народа.

4. Дагестанская национальная топонимия, отраженная в художественной русскоязычной литературе, нуждается в дальнейшем исследовании и устранении существующего разнобоя в транскрипции и транслитерации. Уточнения и конкретизации требуют неточности в обозначении стратегически важных населенных пунктов, например, в романе М. Ибрагимовой «Имам Шамиль» фигурируют названия Гуль-Хосрех и Ашти-Кул. Таких аулов нет и не было, досадно, что Ашти-Кул указывается в книге как название аула Кули. Ашти – это название даргинского аула. В описываемое время (1842г.) не было Ашти-Кулинского наместничества, которое было создано в 1860 г. Еще досаднее, что С. М. Хайдаков называет один из диалектов лакского языка Ашти – Кулинским.

Что же касается искаженного топонима Гуль-Хосрех, то следует уточнить лакскую специфику обозначения близких друг к другу аулов и их обитателей парным этнонимом. Например: Ккул-хъус, Ваччи-Члями, Ури-Мукъар, Клунди-Ччар и т. д.

5. Характерной особенностью дагестанских топонимов, использованных в художественных произведениях, является то, что они, в основном, обозначают и населенный пункт, и его жителей. Например, Гъумучи -- это и «Кумух», и «кумухцы».

Тем не менее, существует вариантная форма с тоноформантом – *алу* со значением «места». Так, для указания на селение Кумух в лакском языке существует образование Гъумучалу.

6. Функциональный аспект дагестанской топонимии следует исследовать в контексте ныне актуального лингвострановедческого анализа художественного текста и всех его дискурсивных смыслов.

У. У. Г а с а н о в а (Махачкала)

Образование сложных глаголов в хайдакском языке

Сложными являются глаголы, представляющие собою цельно-оформленные лексические единицы, состоящие из двух, слившихся в единое целое элементов и характеризующиеся спаянностью и неразложимостью составляющих компонентов. В качестве первого компонента таких сложных глаголов выступают различные по происхождению элементы, в качестве второго компонента этих сращений выступают некоторые простые глаголы.

В образовании сложных глаголов хайдакского языка значительное место занимают вспомогательные глаголы: *бигъара*, *ухъани*, *барара*, *ухъана*, *икъара*. Наиболее продуктивными из них являются *барара*, *бигъара*, *икъара*.

Мотивирующей основой сложных глаголов хайдакского языка выступают разные части речи. Вспомогательный глагол утрачивает лексическое значение. В сложных глаголах словообразовательную функцию вспомогательного глагола можно сравнить с функцией словообразовательного аффикса. Подобно аффиксу, вспомогательный глагол образует от глаголов новые глаголы с различной семантикой.

В процесс образования сложных глаголов хайдакского языка могут быть вовлечены и заимствования из русского языка: *отказбарара* «отка-

зять» (отказ + *барара* «сделать»), *организовать барара* «организовать» (организовать + *барара* «сделать»), *дежурить икIвара* «дежурить» (дежурить + *икIвара* «статься»), *закизбарара* «заказать» (заказ + *барара* «сделать»).

Основное значение сложных глаголов выражается первым компонентом, а второй компонент (глагол) носит вспомогательный характер. Поэтому первый элемент сложного глагола называется основным словом, а второй - вспомогательным глаголом.

Наиболее распространенные модели образования сложных глаголов хайдакского диалекта таковы: а) модель «звукотрадиционное слово + вспомогательный глагол». Образованы морфологическим соединением двух или более основ, структуру которых можно представить в виде данной модели: *вякьбикIвара* «стучать» (*вякь* «стук» + *бикIвара* «сделать»), *зын-збикIвара* «звенеть» (*зынз* «звонок» + *бикIвара* «сделать») и т. д. В таких глаголах чаще всего именной частью являются звукотрадиционные, мимеообразительные слова, существительные, прилагательные, числительные, наречия и сами глаголы. Данный вид сложных глаголов является в хайдакском достаточно продуктивным.

б) модель «имя существительное + вспомогательные глаголы *барара*, *ухъана*, *икIвара*, *бигъара*». В хайдакском языке широко представлены сложные глаголы данной модели. Имена существительные в составе сложного глагола могут быть простыми и сложными. Они в большинстве своем встречаются в форме именительного падежа (*кумек* + *барара* «помогать», *дуцI* + *ухъана* «побежать», *пикри* + *ухъана* «подумать», *сабур* + *барара* «терпеть»).

Основами производных существительных являются исконно хайдакские слова: *базибарара* «танцевать» (от *бази* «танец» + *барара* «сделать»), *мургырангбарара* «озолотить» (от *мургы* «золото» + *ранг* «цвет» + *барара* «сделать»), *букIабарара* «кучковать» (от *букIа* «куча» + *барара* «сделать») и т. д.

Наряду с исконными словами, в именной части выступают и заимствованные слова: *сабурбарара* «терпеть» (от араб. *сабур* «терпение» + *барара* «сделать»), *пикрибарара* «подумать» (от араб. *пикри* «мысль» + *барара* «сделать») и т. д.

Мотивирующей основой сложных глаголов могут выступать разные части речи. В хайдакском языке представлены различные конструкции сложных глаголов, образованных при помощи вспомогательных глаголов на базе других частей речи.

в) Модель «имя прилагательное + вспомогательные глаголы
бигъара, барара, бегъара»

В них выступают в роли основной части краткие или неоформленные имена прилагательные со вспомогательным глаголом – *бигъара*: *ит1инбигъара* «покраснеть» (от *ит1ин* «красный» + *бигъара* «стать»), *иинибигъара* «зазеленеть» (от *ииниш* «зеленый» + *бигъара* «стать»), *хъерхъбигъара* «почерпнуть» (от *хъерхъ* «черный» + *бигъара* «стать») и т. д.

г) Модель «имя числительное + вспомогательные глаголы *барара, бикара, бигъара*»

Сложные глаголы, образованные от количественных числительных, занимают значительно меньший объем по сравнению с моделями образования сложных глаголов в хайдакском языке, что связано с семантикой самих числительных. Словообразовательный потенциал данной модели ограничен, так как в роли мотивирующей основы выступают лишь отдельные краткие числительные: *ч1велбарив* «поделит надвое», *цабигъара* «объединить», *ч1убабгикара* «разломаться на пополам», *царкабарара* «сложить в один слой», *ч1уркабарара* «сложить вдвое» и т. д.

д) Модель «наречие + вспомогательный глагол *бикара*»

Пространственные наречия хайдакского языка могут сочетаться с простыми глаголами и образовывать сложные глаголы: *урккабикара* «оказаться спорным», *иттурабикара* «выйти», *мьагълабикара* «опоздать», *сагълибикара* «встретиться».

е) Модель «существительное + отрицательная форма причастия вспомогательного глагола *-акквар*»: *гъахъриакквар* «бессильный», *муц1уракквар* «безбородый» и т. д.

Сложные глаголы хайдакского языка образуют обширную внутриязыковую систему. Их можно разделить на две группы: *стативные* (не-агентивные) сложные глаголы, и *динамические* (агентивные). *Динамические* сложные глаголы образуются посредством присоединения к именной части глагола *б=ар-ара* "сделать". В качестве второй части динамических глаголов могут функционировать также глаголы *б=уц-ара* "поймать" и т. д. Посредством присоединения к именной части глаголов с непереходным значением образуются *стативные* сложные глаголы, которые организованы в стройную троичную систему, куда входят *семельфактив*, *раритив* и *мультипликатив*.

Как показывает наш материал, примеров сложных глаголов, выражающих *семельфактив*, *раритив* и *мультипликатив* в хайдакском языке можно привести множество. Глаголы совершенного вида передают значение *семельфактива*, глаголы несовершенного вида – *раритива*. *Мультипликатив* передается глаголом *бикъара*, имеющим первоначальное значение "говорить".

Типология строения слова в адыгских языках: выделение основы и корня

Проблемы выделения корня и основы в иберийско-кавказских языках, в том числе и адыгских, трудно решить в отрыве от структуры слова, т. е. без связи с элементами словообразования и словоизменения. Отсюда понятно, что строение слова тесно увязывается с грамматикой, с типологией данных языков. В адыгских языках основа глагола принимает не только аффиксы субъекта и объектов, но и локальные, направительные и иные морфемы. Однако, в адыгских языках порой путают границы между словообразовательными и формообразовательными аффиксами в производных словах.

В специальной литературе наблюдается разный подход к выделению корня и основы. Так, Н. Ф. Яковлев считал чистой основой односложные слова типа *нэ пэ* «глаз», *нэ рэ* «нос». У Г. В. Рогава совершенно другой подход. Он считал: «то, что в этих языках в настоящее время представлено в простом виде, в виде односложных основ типа открытого слога (*нэ* «глаз», *нэ* «нос» и т. д.) является результатом сложного процесса развития, приведшего к утрате основных грамматических категорий и вместе с тем сильного изменения фонетического облика». Другими словами, Г. В. Рогава полагал, что в адыгских языках, как и в других языках иберийско-кавказской семьи языков, односложные основы вышеприведенного типа исторически были осложнены префиксами классных показателей и детерминантивными суффиксами.

Определение основы в адыгских и некоторых кавказских языках осложняется тем, что в них глагольная основа может быть представлена двумя формами, например: – *-с-* и *-сы-* в *цы-с* *žə-s* «сидит», *цы-сы-н* *žə-sə-n* «он будет сидеть». За основу или корень глагольной лексики можно выбрать *-с-* или *-сы-* с гласным исходом. В зависимости от непереходности и переходности глагольного слова мы также можем иметь две разновидности корня одной и той же глагольной лексики – *ихэ-н* *žəx'ə-n* «есть» и *шхы-н* *žəx'ə-n* «поесть».

В именных основах адыгских слов также наблюдается затруднение в выборе основы. Так, в слове *шэц* *šəʃ* «конюшня» / «сарай» в адыгейском языке, при его склонении, появляется гласный элемент *-ы* / *-э*: *шэц-ы-р*, *шэц-ы-м*, *шэц-ы-мкIэ*, *шэц-э-у*.

Если принять за основу слова элемент *ицц* «сарай», то появившийся гласный *ы* / *э* следует отнести к окончанию. Отсюда гласный элемент *э* / *ы* не следует присовокуплять к основе, так как произойдет смешение исторической основы в современном состоянии, т. е. словарная форма аблатива *ицц* останется основой данного слова.

В полисинтетических адыгских языках агглютинативный строй глагольного слова образуется не всегда флексиями. Так, в адыгейском *хэдзэ-и* *х'ăžāp* «бросить во что-либо» и *хэдзы-и* и *х'ăžəp* «выбросить из чего-либо». Отсюда нетрудно прийти к выводу о том, что в этих языках флексия глагольной основы переплывается с агглютинацией на основе чередования гласной основы (*хэдзэ-и* – *хэдзы-и*).

Избегая типологию образования слов в адыгских языках, ориентируясь правилами строения русских слов, языковеды, изучающие иберийско-кавказские языки, частенько впадают в нарушение правил существующих в данных языках, относящих основы, корня, префикса (приставки), суффикса, инфикса и т. д. В итоге основу путают с корнем, префикс с окончанием, суффиксом...

Для доказательства приведем известные факты языка: так, во многих случаях окончания в словах индоевропейских языков в адыгских, и шире в иберийско-кавказских языках выступают в качестве префикса или суффикса с теми же грамматическими функциями. В спряжении русского языка лицо и число выражаются окончанием – я пиш-у, ты пиш-ешь, он пиш-ет; мы пиш-ем, вы пиш-ете, они пиш-ут. Что же касается большинства кавказских языков, то в них лицо и число выражается префиксами, а в некоторых случаях мн. ч. непереходного субъекта и ближайшего объекта – суффиксами (*сэ сэ-тхэ сэ сэ* – *тх'ă* «я пишу», *о о-тхэ о о-тх'ă* «ты пишешь», *ар (ма)-тхэ аг (ма)-тх'ă* «он пишет», *тэ тэ-тхэ тă тă- тх'ă* «мы пишем», *шъо шъо-тхэ сэ, ă сэ, ă-тх'ă* «вы пишете», *ах'-ăг (ма) тх'ă-х* «они пишут»). Общеизвестное определение основы гласит: основа – это «часть изменяемого слова без окончания», а в приведенных адыгских глагольных личных формах отсутствуют окончания. Если учесть, что в основу входят приставка, корень, суффикс, то в приведенных адыгских примерах за основу следует признать целиком словоформы *сăтхэ* *sătx'ă* «пишу» *отхэ* *otx'ă* «пишешь» и т. д. В формах статических глаголов типа *сыццэс* *səžəs* «сиджу», *уццэс* *užəs* «сидишь» и т. д. за основу следует признать данные формы, состоящие из личных префиксов + деривационного местного префикса *ицц-* *žə-* и несвободного (связанного) глагольного корневого элемента *-с-* *-s-* «сидеть». Третье лицо мн. ч. субъекта (непереходного) и ближайшего объекта переходного глагола выражается суффиксом *-х* (*-ых*) *-х* (*эх'*) – *ма-тхэ-х* *ma-tx'ă-х'* вместе с которыми эти формы являются основами.

В именных падежных формах окончаниями выступают падежные флексии: аблатив – мэлы -mǎl'ə «овца», абсолютив – мэл-ы-р mǎl'-ə-g «овца», эргатив – мэл-ы-м mǎl'-ə-m «овца», превратительный п. – мэл-э-у mǎl'-ə-u «овца, которая ...». В примерах основной является мэл mǎl' «овца, которая...»

Если же имена с консонантным исходом – нэлкъ (ы) nǎr'q «берег», мат(э) mat(ǎ) «корзина», то в них основной слова выступают чистые корни данных слов – нэлкъ nǎr'q «берег», мат mat «корзина» без падежных окончаний с этимологическими гласными в форме аблатива (исх. п.) -ы-, -э. В первом случае корень и основа совпадают, т. е. выступают омонимами.

В отдельных адыгских словах могут появляться интерфиксы -ры -гэ – лэз-ры-чъ l'ǎ-gə-č, «коньки»; тематический интерфикс -н- -п- – пхэ-н-кыпхъ рхǎ-п-čərx «веник». Появление в слове интерфикса -ры- со значением орудия является обязательным и поэтому он входит в основу слова. Появление интерфикса -н- в основах адыгских диалектов обязательно, его присутствие или отсутствие в слове не меняет содержания (смысла слова), поэтому он включается в основу слова, а что касается корня, то здесь корневые элементы сложные и соответствуют следующим объяснениям: так в слове пхэ-н-кы-пхъ рхǎ-п-čərx «веник» пхэ «дрова» + čə – корневой элемент со значением, видимо, «чистый» + пхъ «дрова, материал». Интерфикс -н-, как видно, оказывается вне корней, составляющих это слово.

В адыгском литературном языке встречаются слова типа мэ-тлы-р-гьо mǎ-čə-g-γ°ǎ «попеваает», однако в шапсугском диалекте адыгейского языка встречается то же слово без интерфикса -р- мэ-тлы-гьо mǎ-čə-γ°ǎ с тем же значением. Литературный и диалектный варианты одинаково входят в основу слова. Что же касается корня этого слова, то здесь корень – сложный, состоящий из корня тлы čə со значением «мягкий» («стать мягким») (ср. с tɬɛtɬɛn «čǎčǎn» «смягчиться» и второго корневого элемента -гьо- γ°ǎ «пора спелости» (ср. и-гью i-γ° «спелый, пора»).

В заключение хочется подчеркнуть, что вопрос, поставленный на настоящем IV Международном симпозиуме лингвистов-кавказоведов, актуален и его необходимо решить с проблемой словообразования и строения слова во всех языках иберийско-кавказской семьи языков в сравнительно-сопоставительном и типологическом плане с другими языками и историко-сравнительном плане внутри родственных языков.

Проблема основы слова в аварском языке

Проблема основы может рассматриваться в нескольких аспектах, среди которых наиболее существенным оказывается противоположение синхронных и исторических подходов к проблеме. В первом случае нас должно интересовать, насколько адекватно понятие основы позволяет описывать соответствующий фрагмент словоизменения. Рассмотрим в связи с этим, как квалифицировались интересующие нас вопросы на различных этапах научного исследования аварского языка.

В 60-х гг. XVII в. был издан на немецком языке очерк А. Шифнера, издавшего впоследствии и сборник текстов (1873). Шифнеру принадлежит первый опыт деления имен на типы склонения, в основе которого, по его мнению, лежали способы образования родительного падежа. При относительно высоком уровне описания в очерке Шифнера мы находим нередкие примеры неверного морфемного членения (например, выделение показателей родительного падежа *-лълъул* и *-ссул*). Наиболее полным и точным описанием по праву считается исследование П. К. Услара, приступившего к работе над ним после знакомства с трудом А. Шифнера. В отличие от Шифнера, Услар строит классификацию склонений по способу образования эргатива («творительного»), что точнее, по крайней мере, для большей части именного словаря.

В послесоветское время аварским языком достаточно интенсивно занимался Л. И. Жирков, выпустивший в 1924 г. систематизированное изложение грамматики Услара и в 1936 г. «Аварско-русский словарь». По словам автора, «в аварском языке представляет значительные трудности образование множественного числа имен, где мы имеем многообразную внутреннюю флексию. При посредстве внутренней же флексии образуются в некоторых случаях в архаическом склонении активный и родительный падежи».

В связи с рассматриваемой здесь темой обращает внимание замечание Ш. И. Микаилова по поводу исторических судеб классных морфем: «Основы существительных же сохранили их в очень редких случаях». В этой работе мы встречаемся также с многочисленными примерами исторического морфемного членения, производимого на основе сопоставления данных родственных языков и различных аварских диалектов.

Помимо ряда специальных статей, посвященных отдельным вопросам грамматического строя аварского языка, М.-С. Д. Саидов опубликовал, «Аварско-русский словарь». В грамматическом очерке, приложенном к словарю, мы находим интересные сведения по аварскому словоизменению и словообразованию, в том числе и касающихся характерных особенностей именных и глагольных основ.

В монографии А. С. Чикобава и И. И. Церцвадзе «Аварский язык», изданной на грузинском языке, в частности, говорится о совпадении именной основы с именительным падежом: «Обычно основу замещает именительный падеж: имя в этом падеже представлено без надежного показателя, т. е. в виде неоформленной основы (которая может оканчиваться на согласный и гласный)». Рассматривая вопрос о месте эргатива в склонении, авторы указывают на то, что окончания этого падежа имеют различные свойства: если *-сс*, *-лъъ* и *-з* (мл.) формируют основу склоняемого имени в дательном и родительном падежах, то *-цца* ограничивает сферу употребления лишь эргативом.

Значительная работа по изучению литературного аварского языка и его диалектов ведется в Институте языка, литературы и искусства Дагестанского научного центра РАН, где завершена коллективная работа по современному аварскому языку (М. Е. Алексеев, Б. М. Атаев, М. А. Магомедов 2014), в которой понятие именной основы нашло углубленное толкование.

С точки зрения подходов к решению соответствующих проблем, а также исходных теоретических посылок нельзя не отметить диссертацию М. М. Пурмагомедова «Морфологическая структура глагола в аварском языке» [1993], в особенности первую главу этой работы, в которой анализируется глагольная основа.

В специальной монографии Г. И. Мадиевой основа определяется как «часть слова, которая выражает его лексическое значение. Основа выделяется путем вычета формообразующего аффикса или окончания», причем, по словам автора, «основу и окончание выделяют лишь в тех словах аварского языка, которые имеют формы словоизменения (существительные, прилагательные, числительные, местоимения и глаголы)».

Анализируя далее конкретные примеры, Г. И. Мадиева предлагает членить словформу собирательного числительного *к/иго-я-с-ул* «двоих, обоих (род. пад.)» на основу *к/игоя-* и окончания *-с*, *-л*.

На наш взгляд, подобный подход к морфемному членению аварских имен не дает адекватного представления об их строении. Выделение показателей типа *-с* в качестве окончаний активного (эргативного) падежа основывается лишь на соотношении соответствующей падежной формы с именительным, ср.:

Им. *вас* «сын» *баба* «мама» *яс* «дочь» *цер* «поса» *оц* «бык»

Акт. *вас-ас* *баби-ца* *яс-аль* *цара-ца* *оцо-ца* и т. п.

На первый взгляд, морфемы *-ас*, *-аль*, *-ца* в данных примерах совершенно равноправны. Однако рассмотрение падежной парадигмы в целом дает уже иную картину. Ср.:

Род. *вас-ас* *-ул* *баба-л* *яс-аль-ул* *цара-л* *оцо-л*

Дат. *вас-а* *с -е* *баба-е* *яс-аль-е* *цара-е* *оцо-е*

Соответственно, сопоставляя приведенную форму числительного с другими падежными единицами (им. пад. *к/иго-я-в*, эрг. пад. *к/иго-я-с*, дат. пад. *к/иго-я-с-е*) можно заметить повторение в косвенных падежах морфемы *-с*. Если считать ее показателем эргативного падежа, то как объяснить ее наличие в формах родительного, дательного и местных падежей?

Решение данного вопроса, основанное на материале целого ряда дагестанских языков, уже было предложено в специальной литературе. Это решение сводится к тому, что элементы типа *-с* трактуются не как показатели эргативного (активного) падежа, а как форманты косвенной основы, в то время как собственно падежным формантом эргатива считается нулевой показатель: «для эргатива вводится единый аффикс *-Е*, поскольку данная косвенная основа, совпадающая с формой эргатива, остается неизменной во всех других падежах» [Куликов, Алексеев : 1980. С. 214]. Если признать показатели *-ас*, *-аль*, *-аз* (мн.) и *-ца* единицами с разными функциями (первые три образуют косвенную основу и лишь последний является действительным окончанием активного падежа), то придется пересмотреть и классификацию типов склонения, поскольку набор падежных окончаний I и II склонений, различающихся образованием активного падежа (*-ас* и *-аль* соответственно), в этом случае оказывается тождественным – с нулевым окончанием эргатива и в том и в другом случае.

П. А. И б р а г и м о в а (Махачкала)

Арабографическая письменность даргинского языка

История возникновения и распространения среди народов буквенно-звуковой системы письма показывает, что этот процесс происходил не путем создания каждым народом новых и неизвестных другим народам своих собственных систем письма, а путем заимствования бесписьменными или имеющими неразвитые письменные традиции народами у других на-

родов алфавита с последующим приспособлением его к фонетическим особенностям языков заимствованных народов. Распространение среди народов той или иной системы письма было тесно связано с вводимыми среди них новыми религиозными учениями, в частности, в Дагестане с исламом (арабское письмо). Стремление представителей народов Дагестана овладеть арабским языком, было обусловлено тем, что в специфических условиях многонационального Дагестана арабский язык стал языком местной науки и литературы, по существу средневековой латынью. В дореволюционном Дагестане на арабском языке велось обучение учащихся в конфессиональных школах, проводилось богослужение в мечетях, оформлялось делопроизводство в административных учреждениях, осуществлялась официальная и частная переписка, создавались различного содержания и жанра произведения, осуществлялись различные диспуты и т. д. Дагестанские дореволюционные ученые и поэты создавали на арабском языке труды по филологии, философии и другим отраслям средневековой науки, писали художественные произведения, многие из которых были на уровне классической арабской литературы. В. В. Бартольд в 1913 году писал о том, что знание арабского языка в Дагестане более распространено, чем в большинстве мусульманских стран с неарабским населением. В Дагестане имелись люди, владеющие арабским языком и в целом арабоязычной литературой народов Востока. С созданием дагестанскими учёными арабоязычных трудов шёл процесс адаптации алфавита арабского языка к фонетическим особенностям дагестанских языков. Трудно переоценить роль аджамской письменности в развитии национальных языков и литературы. Постепенно зарождалась общедагестанская письменная литература на арабском языке, охватившая собой различные отрасли средневековой науки и произведения художественной литературы. Незнание арабского языка большинством дагестанцев не могло позволить им пользоваться арабской письменностью, поэтому возникла потребность в создании письменности на местных языках. Параллельно с процессом зарождения арабоязычной литературы в творчестве ряда представителей народов Дагестана ясно прослеживаются поиски и попытки приспособления алфавита арабского языка к фонетическим особенностям дагестанских языков, создания местной письменности и расширения общественных функций родных языков. Первые попытки у представителей народов Дагестана писать на родных языках проходили неравномерно, стихийно, звуки дагестанских языков передавались на письме, соблюдая количественные рамки букв алфавита арабского языка. Данный процесс облегчался наличием в фонетическом составе арабского и дагестанских языков значительного количества близкозвучных звуков. В практическом письме все звуки дагестанских языков невозможно передать 28 буквами арабского алфавита, так как

в фонетическом составе каждой из них имеются по 40 и более звуков. Две-три фонемы изображались в письме одной графемой, что создавало трудности при чтении, которое превращалось в разгадывание ребусов. К примеру, в фонетическом составе современного даргинского литературного языка имеются 37 согласных и 7 гласных звуков. Близкий эквивалент в фонетике арабского языка имеют 23 согласных звука: Б – ب, В – و, Г – غ, Гь – ه, Д – د, ДЖ – ج, З – ز, Й – ي, К – ك, Кь – ق, Л – ل, М – م, Н – ن, Р – ر, С – س, Т – ت, Тl – ط, Ф – ف, Х – خ, Хl – ح, Ш – ش, Ъ – ع, а также 3 гласные фонемы – надбуквенные знаки «фатха» и «дамма» и подбуквенный знак «кесра». 14 согласных такие как: Г, ГГ, ДЗ, Ж, Кl, Кь, П, Пl Хь, Хь, Ц, Цl, Ч, Чl. 4 гласных звука даргинского языка – Е, Я, Э, Ю не имеют своего близкого эквивалента в фонетическом составе арабского языка, соответственно, в арабском алфавите отсутствуют буквы для передачи в письме этих звуков.

Первые попытки писать на своем родном языке путем приспособления арабского алфавита к фонетическим особенностям дагестанских языков у народов Дагестана отразились в эпиграфических надписях и старописьменных памятниках. Встречаются отдельные слова, выражения и целые предложения на дагестанских языках, написанные на полях и между строк арабоязычных рукописей в качестве примечаний и комментариев к арабским словам и выражениям. К примеру, среди вакфных рукописей акушинской мечети были найдены произведения видного арабского ученого философа-мистика Мухаммада ал-Газали «Минхадж ал-абидин» («Путь поклоняющихся»), переписанные в Дагестане в 1493, 1497 и 1507 г. Идрисом сыном Ахмада ал-Акуши. На полях рукописи были сделаны записи на даргинском языке арабской графикой, на страницах вписаны выражения и предложения и несколько слов лакского языка, написанные рукою даргинского ученого в качестве переводов и комментариев к арабским словам и выражениям рукописи. Эти записи представляют интерес и тем, что позволяют проследить попытки приспособления арабского алфавита к специфическим звукам даргинского языка.

С фонетической и палеографической стороны даргинские слова памятника интересны тем, что в них сделана попытка обозначить специфические даргинские звуки с помощью дополнительных к арабскому письму знаков. Например, с помощью р с тремя точками сверху переданы звуки ц, цl, дз, арабский дж с тремя точками снизу передает чl, ч и геминаты.

Арабский алфавит был совершенно непригоден для создания на его базе фонетически полноценных алфавитов для народов Дагестана, но в условиях полидиалектности и отсутствия общего народного устного языка (койне) этот фонетически слабо разработанный алфавит, несомненно, иг-

рал положительную роль, способствуя распространению грамотности среди населения. По своему характеру он стал бы общим для всех диалектов, поскольку не обозначал дифференцированно все специфические звуки, присущие отдельным диалектам, как в языке в целом.

Народы Дагестана в XV–XVI вв. не только осознали необходимость письменности на своих родных языках, но у них уже имелись первые, небольшие по объему записи на дагестанских языках. Приспособление арабского алфавита к фонетическим особенностям дагестанских языков привело к формированию в Дагестане аджамской системы письма.

С-Х. С-Э. И р з и е в (Грозный)

Особенности фонетических процессов в структуре односложных глаголов чеченского и ингушского языков при образовании временных форм

Среди фонетических процессов при образовании временных форм в структуре односложных глаголов чеченского и ингушского языков заметное место занимает когнатная ассимиляция. Данный процесс широко представлен при образовании первой и второй групп времён от односложных глаголов в пахских языках и диалектах чеченского языка.

При образовании первой группы времён от односложных глаголов аффикс настоящего времени -у сливается с гласной основы инфинитива *а* как в чеченском, так и в ингушском.

чеч. яз.	инг. яз.
инф. <i>да</i> "делать"	<i>да</i>
наст.вр. <i>дуо</i> ← <i>да+у</i>	<i>ду</i> ← <i>дуо</i> ← <i>да+у</i>
прош. несов. <i>дубра</i> ← <i>да+у-ра</i>	<i>дубра</i> ← <i>да+у-ра</i>
прич. н.вр. <i>дие</i> "← <i>да+е</i> "	<i>ду</i>
дееп. н.вр. <i>диеш</i> ← <i>да+е-ш</i>	<i>диеш</i> ← <i>да+е-ш</i>

В приведенных примерах при образовании причастия и деепричастия настоящего времени *дие*", *диеш* дифтонг *ие* есть результат слияния краткого гласного основы инфинитива *а* с аффиксом -*е*. Однако наблюдаются и случаи, когда при образовании причастия и деепричастия настоящего времени в обоих языках имеет место сужение дифтонга *уо* (*уо*→*у*),

хотя Р. А. Саламова в своей работе «Нохчийн меттан фонетика» предполагает, что вместо *a'* исхода инфинитива прибавляется *y'* [Саламова 1992: 95].

чеч. яз.	инг. яз.
инф. <i>ga'</i> «видеть»	<i>ga</i>
наст.вр. <i>гуо←ga+y гуо</i>	<i>(гу)←ga+y</i>
прош. несов. <i>гуōра←ga+y-ра</i>	<i>гуōра←ga+y-ра</i>
прич. н.вр. <i>гу''←гуо''←ga+y''</i>	<i>гу←гуо←ga+y</i>
дееп. н.вр. <i>гуии←ga+y-и</i>	<i>гуии←ga+y-и</i>

При образовании же первой группы времён от односложных глаголов и в чеченском и в ингушском языках долгий *ā* основы инфинитива сливается с аффиксом настоящего времени *y* и даёт *ow* (*ā+y→ow*):

чеч. яз.	инг. яз.
<i>lā'</i> «терпеть»	<i>lā</i>
наст.вр. <i>лоw←lā+y</i>	<i>лоw←lā+y</i>
прош. несов. <i>лоwра←lā+y-ра</i>	<i>лоwр←lā+y-р</i>
прич. н.вр. <i>лоw''←lā+y''</i>	<i>лоw←lā+y</i>
дееп. н.вр. <i>лоwии←lā+y-и</i>	<i>лоwии←lā+y-и</i>

Но при образовании второй группы времён в обоих языках, как и в диалектах чеченского, аффикс *и* только что прошедшего времени сливается с гласной основы инфинитива *ā* и даёт *ai* (*ā+i→ai*):

чеч. яз.	инг. яз.
инф. <i>mā'</i> «мириться»	<i>mā</i>
т.ч.прош. вр. <i>тай''←mā+i''</i>	
прош.очев. вр. <i>тайра←mā+i-ра</i>	<i>тайр←mā+i-р</i>
прош. неопр. <i>тайна←mā+i-на</i>	<i>тайнад←mā+i-над</i>
давнопрош. <i>тайниёра←mā+i-ниера</i>	<i>тайнадар←mā+i-на-д-ар</i>

В результате контактной ассимиляции в чеченском языке при образовании форм настоящего и форм прошедшего несовершенного времён от односложных глаголов с гласной основы инфинитива *иē* последний под влиянием аффиксального *-y* переходит в *уōь* (*иē+y→уōь*):

инф. <i>диē''</i> «убить, сеять» <i>лиē''</i> «говорить»
наст.вр. <i>дуōь←диē+y луōь←лиē+y</i>
прош. несов. <i>дуōьра←диē+y-ра луōьра←лиē+y-ра</i>

При образовании причастных и деепричастных форм от приведенных глаголов дифтонг *иē* подвергается процессу лабиализации с сужением (*иē+y→йь*). Это связано с тем, что гласный *y*, как отмечает проф. А. Д. Тимаев, в закрытом слогe более устойчив:

инф. <i>лиē''</i> «говорить» <i>тиē''</i> «успокоиться»
прич. н.вр. <i>луь''←лиē+y'' туь''←тиē+y''</i>
дееп. н.вр. <i>луьии←лиē+y-и туйии←тиē+y-и</i>

Соответствующие ингушские формы представляют несколько иную картину:

инф. *лиē* «говорить» наст.вр. *луw*

инф. *тиē* «успокоиться» наст.вр. *туw*

Эти формы в ингушском языке образуются не от основы инфинитива *лиē*, *диē*, *хьиē*, *тиē*, а от более архаичных основ: *лаwa*→*лоw*→*луw*, *даwa*→*доw*→*дуw*, *таwa*→*тоw*→*туw* (под влиянием губно-губного *wa*→*ow*→*uw*).

В чеченском и ингушском языках при образовании второй группы времён от вышеприведенных глаголов аффикс только что прошедшего времени *и* или *и* из состава аффиксов прошедших времён сливается с гласной основы инфинитива *иē* и даёт долгий *ī* (*иē+и*→*ī*), как и в случаях дистанционной ассимиляции, когда *иē-и*→*ī-и*:

чеч. яз.

инф. *хьиē* «месить»

т.ч.прош. вр. *хьī*←*хьиē+и*

прош.очев. вр. *хьīра*←*хьиē+и-ра*

прош. неопр. *хьīна*←*хьиē+и-на*

давнопрош. *хьīниēра*←*хьиē+и-ниēра*

инг. яз.

хьиē

хьīра←*хьиē+и-ра*

хьīнад←*хьиē+и-над*

хьīнадар←*хьиē+и-надар*

В результате выпадения ларингального *ъ* основы инфинитива в структуре некоторых глаголов ингушского языка и связанного с этим процессом стяжение гласных в рассматриваемых языках происходят различные фонетические процессы. Кроме того, чеченский и ингушский языки используют различные аффиксы при образовании первой группы времён:

чеч. яз.

инф. *хаъа* «знать»

наст. вр. *хаъа*←*хаъ-е*

прош. несов. *хаъара*←*хаъ-е-ра*

прич. н.вр. *хуъу*←*хаъ-у*

дееп. н.вр. *хуъуи*←*хаъ-у-и*

инг. яз.

хā←*ха+а*←*хаъа*

хow←*хā+у*

хowра←*хā+у-ра*

хow←*хā+у*

хowи←*хā+у-и*

В ингушском языке при образовании второй группы времён долгий *ā* основы инфинитива сливается с аффиксом прошедшего времени *-и* (*ā+и*→*āй*):

чеч. яз.

инф. *хаъа* «знать»

т.ч.прош. вр. *хьīи*←*хаъ-и*

прош.очев. вр. *хьīира*←*хаъ-и-ра*

прош. неопр. *хьīна*←*хаъ-и-на*

давнопрош. *хьīниēра*←*хаъ-и-ниēра*

инг. яз.

хā←*ха+а*←*хаъа*

хайра←*хā+и-ра*

хайна-д←*хā+и-над*

хайнадар←*хā+и-надар*

В чеченском и ингушском языках имеются глаголы, в структуре ко-

торых при образовании первой группы времени наблюдается выпадение первого слога (показателя грамматического класса с последующим гласным):

чеч. яз.

инф. *д (й, б, в)-ада* «дать»

наст.вр. *луо←ла+у*

прош. несов. *луḡра←ла+у-ра*

прич. н.вр. *лу"←ла+у"*

дееп. н.вр. *луш←ла+у-ш*

инг. яз.

дала

лу←луо←ла+у

луḡра←ла+у-ра

лу←ла+у

луш←ла+у-ш

Л. К е л а у р а д з е (Тбилиси)

О генезисе «беспризнаковых пассивов» и аблаутных глаголов в общекартвельском

Основываясь на последних достижениях в изучении картвельских языков и новейших типологических данных, мы выдвигаем гипотезу о былой лабильности «беспризнаковых пассивов» и соответствующих им переходных аблаутных глаголов (глаголов с чередующимися гласными е/и в основе) в картвельских языках, то есть об их возникновении вследствие лексической бифуркации по признаку транзитивности-интранзитивности исходных лабильных, или переходно-непереходных глаголов.

Д. М. М а г о м е д о в (Махачкала)

Особенности основосложения в аварском языке

В аварском языке при образовании различных частей речи достаточно широко используется основосложение.

В большинстве случаев компонентами сложных слов являются имена существительные в разных падежных формах (производные и непроизводные), совпадающие и не совпадающие по структуре с основой (частью

слова без окончания), усеченные причастия, прилагательные, деепричастия, отглагольные имена, наречия, числительные, совпадающие с корнем и основой. Морфемный анализ частей сложных слов показывает, что в большинстве случаев их первыми компонентами могут быть основы (производные и непроизводные) и падежные формы. А вторыми компонентами выступают морфологически оформленные лексемы (производные и непроизводные основы – полнозначные слова) и неполнозначные основы-усечения полных прилагательных и причастий, которые не являются самостоятельными лексемами. Поэтому назвать процесс образования сложных слов словосложением нельзя: *рахъубахъ* «совок» (для золы) – *рахъу* «зола» + *бахъ* усечение от полного причастия *бахъулеб* «снимающий»; *рагъдагел* «дворовой», «батрак» – *ригъда* «во дворе» + *тел* (от глагола *тезе* «оставить»). Компоненты *-бахъ*, *-тел*, кроме как в составе компози-тов, самостоятельно не употребляются.

Так как при образовании сложных слов не всегда слагаются полнозначные слова, а чаще слагаются основы, и, кроме того, в аварском языке полнозначное слово и основа по структуре совпадают, правильнее будет называть процесс образования сложных слов не словосложением, а основосложением.

Сложное слово по своей семантической природе большей частью выражает только одно понятие. Сложными словами могут стать словосочетания и фразеологические единицы, выражающие одно понятие, способные выступать в качестве номинативного средства, использоваться для обозначения предметов, явлений, процессов, качеств, свойств и т. д.

Переход словосочетания в сложное слово является историческим процессом, связанным с нейтрализацией основных значений компонентов и выработки на их базе качественно нового значения – понятия. Нейтрализация основных значений компонентов не означает их омертвления и превращения в грамматические формы, лишенные внутреннего содержания. Основная особенность сложного слова заключается именно в том, что его компоненты, будучи полноценными лексическими единицами, на базе своих значений способны выразить новое понятие.

Господствующая структура сложных слов в аварском языке – сложные слова, образованные на базе атрибутивных словосочетаний. Атрибутивная связь как вид синтаксической связи выражает высшую ступень спаянности между членами предложения. Для этого типа связи характерно образование таких сочетаний, которые в предложении выступают как цельные единицы, как цельные комплексы.

От типа образования зависит структура сложных слов. Сложные существительные образуются при помощи следующих словообразовательных моделей:

1. «Сущ. в им. п. + Сущ. в им. п.»: *гъялбацI* «лев» (*гъял* «коса» + *бацI* «волк»), *варанихIинчI* «страус» (*варани* «верблюд» + *хIинчI* «птица»), *зIекIмацI* «пряжка» (*зIекI* «колечко» + *мацI* «язык»), *туснахърукъ* «тюрьма» (*туснахъ* «арестант» + *рукъ* «дом») и т. д.

Эта модель является довольно продуктивной и во многих случаях является эквивалентом сочинительным словосочетаниям, ср. *вац-яц* («брат и сестра»), *вакъи-къеч* «лишения» (букв. «голод + жажда»), *зоб-ракъ* «мир, вселенная» (букв. «небо + земля»), *хабар-клал* «беседа» (букв. «весть + рот»), *зIмлу-хIал* «насилие, угнетение» (букв. «насилие, угнетение + сила»).

2. «Сущ. в косв. п. + Сущ. в им. п.»: *гъаки-бер* «колесо» (< *гъаки* «арба [косв. осн.]» + *бер* «глаз»), *зIия-вехъ* «чабан» (< *зIия* «овца [косв. осн.]» + *вехъ* «чабан»), *гъену-гъветI* «груша (дерево)» (< *гъену* «группа [косв. осн.]» + *гъветI* «дерево»), *хари-бакI* «сенокос» (< *хари* «травя [косв. осн.]» + *бакI* «место»), *цIару-бакI* «местоимение» (< *цIар-у* «имя [косв. осн.]» + *бакI* «место») и т. д.

3. «Прил./Нар. + Сущ.»: *хъахIмикки* «белый голубь» (< *хъахI* < *хъахлаб* «белый» + *микки* «голубь»), *тIокIцIар* «прозвище» (< *тIокI* < *тIокIаб* «лишний» + *цIар* «имя»), *хъахIбер* «белок глаза» (< *хъахI* < *хъахлаб* «белый» + *бер* «глаз»), *хъахIмахх* «жестъ» (< *хъахI* < *хъахлаб* «белый» + *махх* «железо»), *хъахIракъ* «белила» (< *хъахI* < *хъахлаб* «белый» + *ракъ* «земля») и т. д.

4. «Числ. + Сущ.»: *лъабокIон* «треугольник» (букв. *лъаб-* < *лъабго* «три» + *окIон* «сторона»), *кIигъумер* «лищемер» (букв. *кIи-* < *кIиго* «три» + *гъумер* «лицо»), *лъабзIин* «клесер» (букв. *лъаб-* < *лъабго* «три» + *зIин* «ухо»), *лъабох* «треножник» (букв. *лъаб-* < *лъабго* «три» + *бах* «нога») и т. д.

5. «Нар. + Сущ.»: *къадекак* «полуденная молитва» (< *къаде* «днем» + *как* «молитва»), *зIодонакIкI* «туман» (< *зIодо* «на земле» + *накIкI* «облако»), *къасиквен* «кужин» (< *къа-* *си* «вечером» + *квен* «еда»), *нахъарукъ* «кладовая» (*нахъа* «сзади» + *рукъ* «дом») и т. д.

6. «Глаг. (прич./десприч.) + Сущ.»: *цIурачед* «пирог с начинкой» (< *цIура-б* «наполненный» + *чед* «слезь»; *тIунуннакIкI* «густой туман» (< *тIунун* - десприч. от *тIунунизе* «окутаться» + *накIкI* «туман») и т. д.

7. «Сущ. + Глаг. (осн.)»: *хинкIбахъ* «шумовка» (< *хинкI* «хинкал» + *бахъ[изе]* «вынимать»); *габурбухъ* «шейный платок» (< *габур* «шея» + *бухъ[ине]* «связывать»), *гордабигъ* «занавеска» (< *горда* лок. пад. от *гордо* «окно» + *бигъ(изе)* «завешивать»), *бухIунхутI* «окуроч» (< *бухIун* деспр. от *бухIизе* «гореть» + *хутI* < *хутIизе* «оставаться»).

8. «Сущ. + Прил. (кратк.)»: *куцквейи* «безобразный, урод» (< *куц* «лицо» + *квейи-* < *квейиаб* «плохой»), *зIакъIуъечI* «безумец» (< *зIакъIу* «ум» + *гъечI-* < *гъечIо* «нет»), *куцберцин* «красавец» (< *куц* «лицо» + *берцин-* < *берцинаб* «красивый») М. И. Магомедов, С. З. Алиханов и т. д.

9. «Сущ. + Посл./Нар.»: *къайи-цадахъ* «компаньон» (букв. «утварь + вместе») и т. д.

Прилагательные образуются при помощи следующих словообразовательных моделей:

1. «Сущ. + Сущ.»: *хъа¹т¹лерен* «тонкокожий» (*хъа¹л* «кора, кожа» + *т¹леренаб* «тонкий»), *цахъах¹лаб* «белозубый» (*ца* «зуб» + *хъах¹лаб* «белый»), *лах¹ч¹леглаб* «черный как сажа» (*лах¹* «сажа» + *ч¹леглаб* «черный») и т. д.

2. «Основа прилаг. + прилаг.»: *бец¹баглаб* «темно-красный» (*бец¹* «темно» + *баглаб* «красный»). В ряде случаев второй компонент таких образований может квалифицироваться как аффиксоид, ср. прилагательные на *-ккараб*, *-къераб*, *-мах¹лаб* и т. п.: *хъах¹л¹ккараб* «синеватый» (*хъах¹л¹* < *хъах¹л¹лаб* «синий» + *ккараб* «подобный»), *хъах¹л¹къераб* «синеватый» (*хъах¹л¹* < *хъах¹л¹лаб* «синий»), *т¹лулак¹къераб* «коричневый» (*т¹лула* – косв. осн. от *т¹л¹* «печень» + *къераб* < *къер* «цвет») и т. д.

3. «Основа числ. + Сущ.»: *ункъбок¹лон-аб* «четырёхугольный» (*ункъ* «четыре» + *бок¹лон* «угол»), *цок¹лат-аб* «единодушный» (*цо* «один» + *к¹лат* «фрот»), *ункъгъат-аб* «четырёхслойный» (*ункъ* «четыре» + *гъат* «слой») и т. д.

М. А. Магомедов (Махачкала)

Грамматический статус некоторых суффиксов косвенной основы имени в аварском языке

Косвенная основа имени в аварском языке образуется при помощи различных суффиксов, при этом происходят различные изменения прямой основы.

Суффикс *-и*. Наблюдаются чередования *е/а*, иногда *о/а* в корне: *х¹ет¹е* «нога» – *х¹ат¹-и*, бече «теленок» – *бач-и*, гъеду «ворона» – *гъад-и*, квен «еда» – *кван-и*, къоно «плита» – *къан-и*, гъоло «черные бобы» – *гъал-и*.

Вместе с тем, суффикс *-и* образует косвенную основу и без изменения корневого гласного: *хъаг* «кастрюля» – *хъаг-и*, *нац¹ц¹* «вошь» *нац¹ц¹-и*, *т¹ох* «крыша» – *т¹ох-и*. Переход ударения на данный суффикс вызывает усечение гласного второго слога слова, иногда с метатезой оказавшихся рядом согласных: *рог¹лоро* «водосток» – *рог¹лр-и*, *х¹ленех¹* «пряность» – *х¹ленх¹-и*, *хъазан* «котел» – *хъазн-и*, *огоб* «рожь» – *абг-и*.

Суффикс -о. Находясь всегда под ударением, ассимилирует корневой гласный и (или) вызывает усечение гласного второго слога: зани “меша”, “надгробная плита” – зоп-о-, бел “лоната” – бол-о-, нус “нож” – нос-о-, лага “часть тела” – лог-о-, ракъа “кость” – рокь-о-, михир “каток” – мохр-о-, микьир “персик” – мохьр-о-, бетлер “голова” – бетлр-о-.

Суффикс -у. Не вызывает изменений корневого вокализма. В двусложных формах всегда находится под ударением. Образует косвенную основу от отглагольных и других имен, как односложных, так и двусложных: нах “масло” – нах-у-, бакъ “солнце” – бакъ-у-, хларщ “грязь” – хларщ-у-, рагъ “война” – рагъ-у-, хлартлн “работа” – хлартлн-у-, махх “железо” – махх-у-, реци “сенокос” – рец-у-, рекън “пахота” – рекъ-у-.

Суффикс -а. Вызывает чередование е/а в корне. Если корень слова имеет другие гласные, то они остаются без изменения. Всегда находится под ударением: цер “лиса” – цар-а-, къед “стена” – къад-а-, кан “лучина” – кан-а-, гъан “мясо” – гъан-а-, гудур “капкан” – гудр-а-.

Суффикс -ду. Как суффикс косвенной основы отмечен у М. Е. Алексеева. Г. И. Мадиева пишет, что суффикс -ду наращивается в родительном и дательном падежах.

По нашему мнению, следует разграничивать те случаи, в которых суффикс -ду в эргативе невозможен, но имеет место в других падежах:

Им.п.	цла “огонь”	би “кровь”
Эрг.п.	цла-ду-цца//цле-цца	би-ду-цца//би-цца
Род.п.	цла-ду-л//	цл-ел би-ду-л// —
Дат.п.	цла-ду-е// —	би-ду-е// —
Лок. I	цла-ду-да//	цле-да — // би-да
Лок. II	цла-ду-хъ// —	би-ду-хъ// —

Им.п.	бо “войско”	ци “медведь”
Эрг.п.	— // бо-цца — //	ци-цца
Род.п.	бо-ду-л//бо-л	ци-ду-л// ци-л
Дат.п.	бо-ду-йе// —	ци-ду-е// —
Лок. I	— //бо-да — //	ци-да
Лок. II	бо-ду-хъ// — — //	ци-хъ

Им.п.	хле “воск”	лъимср “ребёнок”
Эрг.п.	хле-ду-цца// — — //	лъима-цца
Род.п.	хле-ду-л// —	лъима-ду-л// —
Дат.п.	хле-ду-йе// —	лъима-ду-е// —
Лок. I	хле-ду-да// — — //	лъима-да
Лок. II	хле-ду-хъ// —	лъима-ду-хъ//

Другие локативы идентичны локативу II.

Как видно из примеров, суффикс -ду не образует все падежные формы (исключение хIе “воск”). Видимо, его нельзя рассматривать в качестве суффикса косвенной основы, так как с его помощью не образуются определенные формы как основных, так и местных падежей

Суффикс -зу в специальной литературе (Г. И. Мадиева, М. Е. Алексеев и др.) выделяется в качестве суффикса косвенной основы.

А. С. Чикобава, И. И. Церцвадзе выделяют только -з (без согласного), (как впрочем, и -д) в качестве так называемого “вставочного согласного”. Они считают з фонетическим вариантом согласного д, отмечая, что з имеет место в формах родительного и дательного падежей. М. Е. Алексеев, Б. М. Атаев приводят следующие примеры, где зу- выделен в качестве суффикса косвенной основы (“в названиях частей тела”): мацIцI “язык” мацIцIал-зу-, мацIцI “ляжка” – мацIцIал-зу-, гъеж “рука” (от локтя до кисти) – гъажал-зу-, гъуэр “легкое” – гъуэру-зу-, керен “грудь” – каран-зу-, подо “лоб” – падал-зу-, кIал “рот” – кIал-зу-, махIу “пога, берцовая кость” – махIал-зу-, рацIцI “хвост” – рацIцIал-зу-, наку “колени” накал-зу-, нильу “подбородок” – нильал-зу-, кIигъеж “плечо” – кIигъажал-зу-, рухь “рука” – рухьал-зу-, эгъе “пятка” – агъал-зу-, бер “глаз” – бер-зу-, гIин “ухо” – гIин-зу-, кIветI “губа” – кIветIал-зу-, (ср. также тIину “дно” – тIинал-зу-).

По нашему мнению, суффикс -зу не является суффиксом косвенной основы. Он употребляется для образования формы родительного падежа только от имен существительных, обозначающих парные части тела. Основы мацIцIал-зу-, мацIцIал-зу-, падал-зу-, рацIцIал-зу-, рухьал-зу-, агъал-зу-, кIветIал-зу-, тIинал-зу- являются, скорее всего, искусственными образованиями, хотя формы от них и отмечены в “Аварско-русском словаре”.

Суффикс -да. Не присутствует в отдельных падежных формах. При образовании косвенной основы обычно конечный гласный основы или сонорный усекается: гIака “корова” – гIак-да-, росу “село” – рос-да-, гIазу “снег” – гIаз-да-, нису “творог” – нис-да-, рахъу “зола” -- рахъ-да-, чIагIа “буза” – чIагI-да-, тIажу “брюки” -- тIаж-да-, лъльин “вода” – лъльа-да-, щин “желчь” – щин-да-.

Редко суффикс -да образует косвенную основу без изменения формы номинатива: рахъ “молоко” – рахъ-да-, мухъ “плата” -- мухъ-да-.

Суффиксы -ро, -лу. Отмечены в качестве единичных суффиксов косвенной основы у Г. И. Мадиевой и М. Е. Алексеева: моцIцI “луна”, “месяц” – моцIцI-ро-, нух “дорога” – нух-лу- (ошибочно указывается в значении “раз”; в этом значении может использоваться только нух-альль, ср.: цо нухальль “один раз”, цо нухлуца в этом же значении употреблять нельзя).

Данные суффиксы не имеют ограничений использования по падежам. существуют только некоторые семантические ограничения (ср.: тIубараб моцIцIаль «целый месяц» – нельзя тIубараб моцIцIроца и т. д.).

М. И. Магомедов (Махачкала)

Структура производной основы в аварском языке

В аварском языке можно выделить следующие структурные типы производных основ существительных:

1. Односложные основы C(в)V: би «кровь», бо «народ», жа «вино», жо «вещь», кьо «мост», кьо «день», тIа «листва, используемая для дубления шкур», цIа «зуб», цIа «огонь», цIцIва «звезда», цIцIе «коза», чи «человек, мужчина», чу «лошадь», чIва «струна» и др. (около 20 слов). Ср. также на(й) «пчела», си(в) «башня». Выделение последних двух слов в отдельный тип вызвано нестандартным способом образования у них косвенной основы.

2. Односложных основ типа VC сравнительно немного: ас(с) «авторитет», ах «сад», их «весна», ицI «моль», оцI «бык» и др. (около 15 слов).

3. Односложные основы типа C(в)VC. Этот структурный тип можно считать наиболее распространенным в исконной лексике (около 250 слов). Как правило, в большинстве таких основ один согласный является сонорным, другой шумным, причем одинаково встречаются основы как с начальным (а), так и с ауслаутным сонорным (б). Ср.:

а) лагъ «раб», лахI «сажа», магъ «зад, хвост», магI «гвоздь», мах «береза», махI «запах», мацI «язык», магъ «вязанка», микк «дуб», мичIчI «крапива», мечI «луг», моцI «месяц», мугъ «спина», мугъ «зерно», мухъ «линия», пах «масло, жир», пух «дорога», пузI «свидетель», ригъ «дом» и др. (около 60 слов);

б) бер «глаз», гел «половник», гор «круг», гьал «коса», кан «лучина», квар «веревка», кор «общественная печь», куй «баран», кьер «цвет», кIу:т «ключ», лъар «ручей», лъалм «вода», пер «лук», пил «слон», сон «год», хур «поле», хIан «сыр», хIаи «состояние», хIор «озеро», хIур «пыль», хь:т «палатка», цер «лиса», цIцIи «желчь», цIаи «кнут», цIам «соль», цIар «нимя», цIер «стекло», чан «зверь, дичь», чIор «стрела» и др. (около 80 слов).

Реже (учитывая потенциальные комбинаторные возможности) встречается сочетание двух шумных: *бис* «тур», *гохI* «холм», *кветI* «губа», *къватI* «улица», *паж* «шалаш», *сакI* «трут», *мlegь* «цветок», *хIexь* «пень», *хIemI* «нога», *хIучч* «черта», *цIад* «дождь», *цIоб* «милость», *чIemI* «блоха» и т. д. (около 100 слов).

4. Односложные основы типа VRC: *анкь* «неделя» (фактически это основа числительного «семь», претерпевшая семантические видоизменения), *ирс* «наследство» (< араб.) (всего 2 слова).

5. Односложные основы типа C(в)VRC: *гарцI* «кузнечик», *гвeнд* «яма», *гIанкI* «заяц», *гIоркь* «рукоятка», *кIептI* «осленок», *къарз* «долг», *къверкь* «лягушка», *пинкь* «мозоль», *сунтI* «пахотелый табак», *мIанкI* «точка», *мIарс* «таз», *мIинчI* «детеныш, птенец», *хIинчI* «птица», *черх* «тепло» др. (около 50 слов). Двусложные основы типа VCV: *ада* «тетя», *ицIи* «каменный уголь», *ухи* «котелок», *уба* «поцелуй» и др. (около 10 слов).

6. Двусложные основы типа VCCV: *амру* «приказ», *аслу* «основа», *ахта* «мерин», *урба* «урбеч», *ургу* «тюфяк» и т.п. (около 15 слов).

7. Двусложные основы типа C(в)VCV: *гъеду* «ворона», *гъобо* «мельница», *гIака* «корова», *гIазу* «снег», *дару* «лекарство», *жага* «вишня», *ке-то* «кошка», *квицIи* «букет», *къвали* «название съедобной травы», *къвачIи* «кожаный мешок», *лъади* «жена», *мIахIу* «нога», *рагIи* «слово», *мIикъва* «подкова», *чIали* «изгородь», *чIахъу* «двухгодовалая овца», *чIиIужу* «женщина» и др. (около 200 слов). Как видим, этот тип основы также представляет собой наибольшее количество слов.

8. Двусложные основы типа VCVC: *асар* «влиянис», *эмен* «отец», *эбел* «мать», *адаб* «вежливость», *ахир* «конец», *авал* «квартал», *огоб* «рожь», *аман* «пощада».

9. Двусложные основы типа VCCVC: *авлахъ* «равнина», *азбар* «двор», *айгъир* «жеребец», *имбар* «амбар», *аргъан* «гармоника», *аскар* «войско», *ахIмикъ* «глупец», *илбис* «дьявол» и др. (около 20 слов). В этой группе основ представлены только заимствования.

10. Двусложные основы типа C(в)VRC(в)V: *гордо* «окно», *гъваица* «затылок», *гIанса* «посох», *гIорчо* «прямая кишка», *квартIа* «молоток», *квархи* «скребок», *торгIо* «мяч», *ханжу* «мука» и др. (около 70 слов). Ср. также интервокальные комплексы с первым шумным: *дагIба* «спор», *гIаиштIи* «топор», *мусру* «саван», *сихIру* «колдовство» (как видно, эта структура в основном представлена заимствованиями).

11. Двусложные основы типа C(в)VCVC (наиболее распространенный): *гамачI* «камень», *гудур* «капкан», *гъудул* «друг», *гIалим* «уче-

ный», *кьеглер* «ягтенок», *лымер* «ребенок», *мегеж* «борода», *михир* «каторок», *полоп* «пена», *рехъен* «стадо», *чанар* «гонимец» и т. д. (около 180 слов). Как видно, практически во всех основах этого вида представлен, по крайней мере, один сонорный.

12. Двусложные основы типа **C(в)VRCVC**: *баргъич* «перстень», *бертин* «свадьба», *гургур* «индюк», *гъагмагъ* «товарищ, друг», *глондокъ* «ласка», *глорцлен* «мул», *сандук* «сундук», *хвалчен* «сабля», *хханжар* «кинжал» и т. д. (около 70 слов). Ср. также интервокальные комплексы с первым шумным (как правило, в заимствованиях): *глужрукъ* «еж», *гужгат* «бешмет», *сукъмахъ* «тропа», *суклмат* «пир».

Единичными примерами представлены:

13. Двусложные основы типа **CVCVRC**: *пиринчл* «рис», *туманкл* «ружье».

14. Трехсложные основы типа **VCCVCV**: *аздагъо* «дракон», *исхъали* «драп».

15. Трехсложные основы типа **(C)VCVCV**: *габани* «конопля», *гъадаро* «тарелка», *гъанситто* «камин», *гъереси* «ложь», *гларада* «пушка», *люжоро* «кремль» и др. (около 60 слов).

16. Трехсложные основы типа **(C)VCVRCV**, **C(в)VRC(в)VCV**, **(C)VRCVCV**: *гвангвара* «черепа», *гланхвара* «хозяин», *гунзари* «тыква», *ипаркло* «сокол» и др. (около 10 слов).

17. Трехсложные основы типа **(C)VCVVCV**, **CVCVVC**: *анараг* «пришелец», *васият* «завещание», *годеклан* «годекан», *жанавар* «зверь», *малаик* «ангел», *хасият* «характер», *хъалиян* «кальян» и др. (около 26 слов).

18. Трехсложные основы типа **(C)VCCVCVC**: *ахбазан* «абрикос», *гъагмагъир* «скандал», *ихтилат* «веселье», *маймалак* «обезьяна», *мунпаглат* «польза» (около 10 слов).

В других именных частях речи структура основы менее разнообразна.

Концепт «алкогольная зависимость» в аварских паремиях

Паремиологические единицы могут служить не только источником изучения менталитета народа (Б. Г. Шахманова), но и средством отражения особенностей эмоционального и интеллектуального осмысления окружающего мира носителями языка.

Многие паремиологические единицы носят семантически ориентированный характер, выражают национальное самосознание, характеризуют морально-нравственные нормы, утвердившиеся в конкретном языковом и этническом сообществе (А. Н. Магомедова). В этом отношении определенный интерес как в собственно лингвистическом, так и лингвокультурологическом аспектах представляют аварские паремиологические единицы, формирующие концепт «пьянство».

Данные паремиологические единицы, характеризующие пьянство, в лингвистическом и лингвокультурологическом аспектах не рассматривались. Актуальность же их исследования в связи с национально-культурным и гендерным характером совершенно очевидна.

Рассматриваемые единицы прежде всего представляют интерес с точки зрения их лексико-грамматического и лексико-семантического состава, так как эти факторы определяют и формируют соответствующие паремиологические образы.

В аварских паремиях пьянство идентифицируется прежде всего с дуростью, с интеллектуальной недостаточностью, поэтому в их составе употребляются слова типа *ɟladallɟize* «дуреть», *ɟlabdal* «неумный, дурак», *ɟladatɟe* «в голову» и т. д.

Аравдунгьолокье, ɟьекьарабдица, багьараб ɟladatɟe, ɟladallɟarɟadun «Был я в Гологле, выпил я [там], в голову ударило, дурным стал я». *Гьакьлица ɟladallɟulareb бетлер буклунаребила* «От спиртного голова дуреет». *Гьороца цла гьалагьлулеб, гьакьлицаццил гьалагьлулеб* «От ветра огонь разгорается, от спиртного гнев разгорается» (гнев в этом случае идентифицируется с дуростью, буйным поведением пьяного человека).

Следует обратить внимание на употребление в приведенных примерах предикатов-сказуемых в форме причастий, что не характерно для обычных предложений в узусе. Использование причастных форм связано с усилением категоричности обозначаемого. Такие структуры обычно являются единицами изучения экспрессивного синтаксиса.

Часто в характеризующих паремиологических единицах используются глагольные и субстантивные лексемы со значением разрушения, деформации, уничтожения, оценивающие последствия пьянства: *быхъизе* «порвать(ся), лопнуть», *чъазае* «убить, полностью испортиться», *пиппа* «скандал, ссора», *балагъ* «беда, несчастье» и др.:

Китабго балагъалъул бетлер – гъекъел «Виною всему – пьянство» (букв. «Всех *бед* голова – пьянство»). *Гъакълища чехъ бихъулари, бетлер бихъула* «Пьянство не живет *взрывает, а взрывает* голову». *Гъакълища бахтарчи чъазае* «Пьянство мужчину *убивает*» [= портит]. *Глурул хъуй къотланиги, гъекъолдухъанасул рокъоб пиппа лъугъулареб* «Если даже прекращается шум реки, у пьяницы скандал дома *не прекращается*» (паремиологический образ построен на компаративной основе, используется природный код культуры *гъор* «река»).

Компаративность в явной (эксплицированной соответствующими языковыми средствами) или скрытой (имплицитной) форме достаточно характерна для группы характеризующих паремиологических единиц:

Мехтарав чъазае къураб гъакълу гъурулъе рехараб чъиних «*Совет*, данный пьяному человеку, – в реку брошенный *камешек*». *Мехтарасул яхъI букъунареб, хъинкъарасданич букъунареб* «*У пьяного* чести не бывает, *у труса* стыда не бывает». *Хъалакъаб чолгъодхалатаб, гъекъарасул хабар чъамучъаб* «*У худой* лошади хребет длинный, *у пьяницы* разговоры надоедливые». *Гъекъолдухъанасе гъекъзе къурав чи -- гъадлу-низам хъезабизе кумек гъабурав чи* «Пьянице выпить давший человек – испортить порядок помогший человек». *Гъекъолдухъанасул2 бетлер гъечъебиза, чъадаарухъанасул гъумру гъечъебиза* «*У пьяницы* головы нет, *у убийцы* жизни нет».

Как видно из приведенных примеров, наименования сравниваемых объектов могут сопровождаться определительными компонентами, обосновывающими компаративность: *гъурулъе рехараб чъиних* «в реку брошенный камешек» (бессмысленное занятие), *гъадлу-низам хъезабизе кумек гъабурав чи* «человек, помогший испортить порядок (обозначение того, что не следует делать) и др. Обычно в такой функции употребляются причастные конструкции определительно-обосновывающего характера.

Как обозначение логического несоответствия, несовместимости могут быть употреблены контекстуальные антонимы: *мехтарав* «пьяница, пьяный» – *гъакълу* «ум; совет»; *мехтарав* «пьяница, пьяный» – *яхъ* «честь, достоинство»; *мехтарав* – «пьяный» [нет порядка] – *гъадлу-низам* «порядок, дисциплина» и т. д. (А. Н. Магомедова).

Поучительно-назидательный характер паремиологических единиц, вообще, и характеризующих в настоящей статье, в частности, является

причиной употребления императивных форм со значением повелепия (для желательных действий, ситуаций) и запрета (для нежелательных ситуаций):

Гьекъе – х/ехъе, х/ехъоларес гьекъоге «[Тей – выдержи, [кто] не может выдержать – не пей [= не пьет]». Г/емер рал/иги б/ицунге, г/емер лъ/арги борхуге «Много слов не говори [= не болтай много], много бокалов тоже не поднимай». Туцман гьекъезаве, гьудул кванцзаве «Врага спайвай, друга корми». Гьакълил рокъоб чехъги къай, чияррокъоббергикъай «В доме, где пьют, живот закрой [= не пей], в чужом доме глаза тоже закрой».

Рассмотренные паремии свидетельствуют о моральных и физических последствиях. Данные паремии носят как поучительно-назидательный, так и предупредительно-остерегающий характер. Пословицы и поговорки являются источником этнокультурной и лингвистической информации, соответствующих норм морали и нравственности, принятых в данном языковом сообществе.

З. М. Маллаева (Махачкала)

Некоторые особенности морфемной структуры указательных местоимений дагестанских языков

Среди дагестанских языков наиболее прозрачной структурной организацией характеризуются указательные местоимения (УМ) даргинского языка. Фономорфологическая структура УМ даргинского языка предельно проста и представлена односложной основой закрытого типа [ГС]: *ии* «этот (возле 1 лица)»; *и/* «этот/тот (возле 2 лица)»; *ит* «тот (вдали)»; *ик/* «тот (выше)»; *их* «тот (ниже)». Первый компонент во всех местоимениях представлен одним и тем же гласным [и-] и выполняет собственно указательную функцию. Второй компонент представлен согласными, которые репрезентируют локализацию в пространстве: *-и* – рядом с говорящим; *-л* – рядом с адресатом; *-т* – вдали от говорящего; *-к/* – выше говорящего; *-х* – ниже говорящего. Согласный компонент в структуре УМ выполняет функцию разграничения пространственной локализации объекта.

УМ лакского языка представлены односложными основами открытого типа [СГ]: *ва* «этот»; *та* «тот (без конкретизации)»; *му* «тот» на уровне слушающего; *га* «тот (ниже)»; *кла* «тот (выше)». В балхарском и вих-

липском диалектах наблюдается лабиализация корневых согласных в УМ *кIва* «тот (выше)» и *гIва* «тот (ниже)». Согласные элементы в структуре указательных местоимений «выполняют двуделимую функцию: являются корневыми согласными и одновременно выступают в качестве маркеров локализации: *а-* «здесь» (у 1 л.), *м-* «там» (у 2 л.), *т-* «там» (напротив), *кI-* «там» (наверху), *г-* «там» (внизу)» [Абдуллаев 1992: 110]. Гласные элементы не несут семантической нагрузки. УМ современного лакского языка не содержат в своей структуре классного показателя, хотя И.Х. Абдуллаев [2010: 192-193] допускает наличие в структуре УМ в историческом прошлом классного экспонента.

Аналогичная структурная организация представлена в системе УМ агульского языка (по данным керенского диалекта): *ме, ми* «этот», *те, ти* «тот, вдали»; *ге, ги* «тот, ниже», *ле, ли* «тот, выше». Здесь также корневые согласные выражают семантику пространственной локализации, а гласные элементы не несут семантической нагрузки и выполняют только функцию огласовки.

В аварском языке УМ представлены двухкомпонентными [ГС]: *аб* «это (у 1 л.)»; *об* «это\то (у 2 л.)»; и трехкомпонентными структурами [ГСГ]: *гъаб* «это (у 1 л.)»; *гъоб* «это\то (у 2 л.)»; *доб* «то (вдали)»; *лъоб* «то (наверху)»; *гъоб* «то (внизу)». Конечный согласный неизменно представлен перемещим классным показателем. В отличие от большинства дагестанских языков в аварском языке, как в лезгинском языке и во всех андийских языках, гласные элементы структуры корня УМ несут семантическую нагрузку: они выступают в качестве маркеров локализации объекта относительно коммуникантов, но только по горизонтали. Функцию выражения локализации по вертикали берут на себя согласные. В фономорфологической структуре УМ аваро-андийских языков гласный *а* выражает локализацию у 1 лица, гласные *е, о, у* – локализацию у 2 лица; *-д-* – локализацию на одинаковой плоскости с коммуникантами; *-тъ-* (багв. – *-тгъ-*) – локализацию выше коммуникантов. Локализацию ниже коммуникантов выражают *гъ-*, *жа-* (чам.), *га-* (гинд.). Апплаутивный спонд *гъ-* выполняет чисто указательную функцию.

В лезгинском языке УМ, выражающие локализацию по горизонтали, состоят из одной гласной, которые являются корневыми гласными, выражают функцию указания и одновременно выступают в качестве маркеров локализации: *и* «тот» рядом с 1 лицом, *а* «тот» рядом со 2 лицом. Местоимения с вертикальной ориентацией представлены оппозицией: *агъа* «тот, ниже говорящего»; *амIла* «тот, далеко, на одинаковом уровне с говорящим» – *виши* «тот, выше говорящего». Фономорфологическая структура УМ *агъа* и *амIла* довольно прозрачна, гласные элементы не несут смысло-

вой нагрузки, согласные *-g-* и *-m-* являются корневыми согласными и маркерами локализации. Сложнее обстоит дело с УМ *вини*.

В табасаранском языке, как и в большинстве литературных языков Дагестана, представлена пятичленная система УМ: *му* «этот, возле говорящего», *ду**му* «тот, возле слушающего», *ту**му* «тот, далеко», *кку**му* «тот, внизу», *гъу**му* «тот, наверху». Но с точки зрения структурной организации, она отличается от других дагестанских языков. Здесь представлены одно- и двусложные структуры открытого типа [C1] и [CГCГ]. Принцип образования УМ в табасаранском нетипичен для дагестанских языков: местоимение *му* «этот», выражающее локализацию возле говорящего, пресфигирует компоненты, конкретизирующие локализацию объекта относительно коммуникантов по горизонтали (*ду-* и *ту-*) и по вертикали (*кку-* и *гъу-*).

Э. В. Марсумкова, Х. Т. Таов (Нальчик)

Структура основы в адыгских языках

Адыгские языки вызывают лингвистический интерес своим лексическим материалом, который может быть проанализирован малым количеством коротких корней и семантической прозрачностью грамматических морфем. Исследования в области структуры основы этих языках демонстрируют определенные характеристики в диахронном аспекте.

Н. Ф. Яковлев полагает, что односложные основы открытого типа (*нэ* – глаз, *нэ* – нос, *нцэ* – новый, дно, делай и т. д.) первичны и использовались в адыгских языках в период аморфного состояния. Начальные компоненты многосложных слов, по утверждению Н. Ф. Яковлева, обозначали грамматические классы. Однако грузинский языковед Г. В. Рогава находит это положение необоснованным и не применимым к кавказским языкам.

Н. С. Трубецкой отмечает, что в северокавказских языках глагольные корни состоят из одного согласного. Там же, где это правило нарушено, по его утверждению, налицо сращение окаменелого префикса с корневым элементом.

Фолемаические единицы кабардинского языка, характеризующиеся определенными особенностями, голландский ученый Э. Куйперс называет «сегментами», представляющими собой открытый слог с одним, двумя

или тремя консонантами. Самой поразительной характеристикой кабардинской фонетической системы Куйперс считает «отсутствие оппозиции консонант-вокал». Ученый полагает, что сегмент имеет и консонантные и вокалические черты и может появляться в силлабической и несиллабической позициях. Иначе говоря, сегменты он считает полугласными.

Односегментная структура кабардинских морфем, по Куйперсу, должна быть учтена для целей компаративной лингвистики. При этом исследователь допускает возможность восхождения кабардинских корней к единицам различной структуры, однако, по его мнению, даже в современном кабардинском языке имеются непреодолимые аргументы для непризнания многосегментных морфем, и существующие доказательства выступают в подтверждение позиции Яковлева о том, что не поддающиеся структурному анализу многосегментные единицы (за исключением заимствований) некогда были прозрачными (членимыми) сложными словами и восходят к самостоятельным односегментным морфемам. По подсчетам Куйперса, реализация односегментных морфем в кабардинском языке равна 84%. В этом отношении самым близким к кабардинскому языку исследователь считает китайский, где в литературном пекинском количество односложных основ, из которых все являются морфемами, составляет 86%. Таким образом, Куйперс заключает, что в адыгских языках можно увидеть результат односложного языка, который в определенный период своей истории имел тенденцию делать все слоги открытыми, как это имело место во французском, староцерковном славянском и в определенной степени относительно односложном пекинском (китайском) языке.

Куйперс выдвигает позицию о высокой вероятности архаизма кабардинского языка среди северо-западно-кавказских языков в целом. По его мнению, в условиях сравнительной изоляции в кабардинском языке смогли сохраниться древние лингвистические характеристики, которые давно исчезли в других языках. Ученый считает, что фонология кабардинского языка по сравнению с индоевропейскими языками, экспонирует архаические черты и в некотором смысле походит на старейшую стадию, которая может быть реконструирована для языков этой семьи. Архаизм кабардинского языка исследователь видит и в чрезвычайно малом количестве морфем и использовании сложных слов, состоящих из них, для выражения простых, ежедневных понятий (*нэс* – слеза, *лэп* – кончик пальца, *шыхъу* – сестра). Подобные лексемы, по утверждению ученого, постепенно потеряли свою прозрачность и после нескольких фонетических упрощений дали начало биконсонантным корням прото-индоевропейского типа, или с многочисленными односегментными префиксами и суффиксами, существующими в северокавказских языках, – триконсонантным кор-

ням современного семитского типа. Кроме того, Куйперс отмечает, что почти все грамматические морфемы языка могут быть связаны с независимыми номинальными, вербальными и непосредственно доказуемыми корнями.

Позиция грузинского лингвиста Г. В. Рогава в данном вопросе основана на его положении о грамматических классах и детерминативных суффиксах, в соответствии с которым в адыгских языках наличествовали категории грамматических классов (класс человека и класс вещей, обозначаемые префиксами) и определительных суффиксов: постепенное отмирание указанных морфологических категорий привело к тому, что аффиксы, которыми они обозначались, оказавшись нефункциональными, потеряли свой статус или же слились с именными и глагольными основами. При этом утрата категорий грамматических классов и детерминации, по предположению лингвиста, в некоторых случаях привела к образованию односложных слов, состоящих из консонанта и вокала, широко используемых в современных адыгских языках. Другими словами, имеющиеся в адыгских языках односложные основы открытого типа ученый считает вторичным явлением – результатом отмирания аффиксов грамматических категорий и детерминативных суффиксов.

Исходя из того, что адыгские языки относятся к младописьменным языкам и, следовательно, отсутствует возможность проследить изменения в языке на основе письменных памятников, Г. В. Рогава считает ценным материалом заимствования из адыгских языков другими языками. На основе анализа заимствованных из адыгских языков слов в сванском языке (*сван. telen* – шило – *адыг. дыды* (← *дыдынэ*) – шило, *сван. tancle* – саранча – *адыг. мацц* ← * *маццлэ* – саранча, *сван. žinay* – ягненок – *адыг.-къэб. игынэ* (*ицынэ* – ягненок, *сван. ицха* – дождь, *адыг.-къэб. унх* – дождь и т. д.) ученый делает вывод о первоначальной многосложной структуре рассматриваемых слов, утративших последний слог в адыгских языках. Г. В. Рогава опирается на подобные примеры заимствований для подтверждения своего положения о первичной многосложности основ в адыгских языках.

По утверждению М. А. Кумахова, в отношении структуры корня адыгские языки не отличаются от других языков: в них встречаются и односложные и многосложные основы. Ученый демонстрирует основные различия между основами. В кабардино-черкесском языке М. А. Кумахов выделяет несколько типов фонетических структур основы слова: 1. согласный – гласный э (*нэ* – глаз, *лэ* – рука, *ццлэ* – новый); 2. согласный – гласный ы (*зуы* – сердце, *жыы* – восток, старый, *ццлы* – земля, делай); 3. согласный – согласный – гласный э (*ццхэ* – голова, *тцэ* – шея, *нхэ* – дере-

во); 4. согласный – согласный – гласный *ы* (*псы* – вода, *блы* – семь, *пкыы* – основа, стержень); 5. согласный – гласный *ы* – согласный – гласный *э* (*дыгъэ* – солнце, *уынэ* – дом, *мыцэ* – медведь); 6. согласный – гласный *э* – согласный – гласный *э* (*хьэццэ* – гость, *лэнэ* – стол, *лэцэ* – оружие); 7. согласный – гласный *а* – согласный – гласный *э* (*махуэ* – день, *дахэ* – красивый, *хуабэ* – теплый); 8. согласный – гласный *э* – согласный (*цэху* – тайна, *лэцц* – сильный, *джэгу* – игра); 9. согласный – гласный *ы* – согласный (*цыху* – человек, *фыз* – женщина, *мыл* – лед) и другие. Языковед отмечает, что подобное разнообразие типов основы наблюдается лишь в синхронном плане. Согласно Кумахову, в односложных открытых основах 3-го и 4-го типов имеется стечение согласных, являющееся результатом редукции гласного в первом слоге исходных двусложных открытых основ. Однако исторически непроеизводными ученый считает именно односложные основы, представляющие собой комбинацию согласного и гласного (*э* или *ы*) звуков.

Одной из особенностей структуры основы в адыгских языках является способность единичных морфем, обозначаемых на письме одним символом, заключать в себе определенное лексическое значение, которое может варьироваться в зависимости от прибавления к ним деривационных аффиксов, придающих лишь различные смысловые оттенки к основному значению слова. К примеру, глагольные корни, обозначаемые на письме одним знаком, не используются самостоятельно, хотя и несут основную смысловую нагрузку: *с* имеет несколько самостоятельных (в некоторых случаях и близких) значений: 1) сидеть (*тесын* – сидеть на поверхности чего-либо, *гуэсын* – сидеть сбоку (у бока чего-либо)), *и унэ исыжц* – находится (сидит) дома); 2) плавать (*есын* – плавать, *эпрысыкын* – переплыть); 3) гореть (*исын* – сгореть, *сэхыжын* – сгореть дотла, разрушиться, *мафлэс* – пожар) и т.д.; *т*: *луэхур анхуэдэу цытц* – так обстоит дело – обстоит – стоит – есть; *кьэклуатэ* (двигайся сюда, чтобы ты изменил местоположение (место, где стоишь, находишься) ближе ко мне, встань сюда), *кьэтиц* (отсутствует, находится (стоит) не здесь), *пэгуным итц* (находится (стоит) внутри ведра), *илъэс ецанэр итц* – идет (стоит) третий год (срав. *илъэсыр иклмэ* – когда пройдет (выйдет, истечет) и т. д.

На основе анализа адыговедческой литературы, а также руководствуясь современным лингвистическим материалом рассматриваемых языков, можно предположить, что исходными в адыгских языках были односложные основы (консонант и вокал). Следовательно, избыточные в современных адыгских языках лексические единицы со сложной структурой, получены посредством добавления к односложным словам различных аффиксов, воздействующих на структуру слова и расширяющих его лексическое значение.

Моноконсонантность корня рутульского глагола

Общепринятым в иберийско-кавказском языкознании является мнение А. С. Чикобава о моноконсонантности корня глагола.

Словообразование в дагестанских языках характеризуется "нанизыванием" одного аффикса на другой, причем аффиксов может быть несколько: это могут быть показатели класса, числа, падежа, центробежности/центростремительности, версии, аспекта, времени, наклонения, преверб и т. д. И если иметь в виду, что классов в рутульском языке четыре, падежей – семнадцать, времен – более двадцати, наклонений – более десяти, то становится понятной проблема идентификации аффиксов.

В связи с агглютинативностью становится проблематичным выделение корня, тем более, если он состоит из одного согласного звука. Однако в рутульском языке имеется способ, позволяющий четко обозначить состав корня, – это отрицательная форма повелительного наклонения (у некоторых авторов выделяемая как запретительное наклонение) с семантикой типа *не делай, не бери, не садись* и т. д.

Проанализируем морфемный состав рутульского глагола *гыъас* "сделать". В глаголе *гыъас* начальный элемент *гы-* является превербом, обнаруживающимся при анализе глагола с другими превербами:

лаъас "бросить на ориентир", *каъас* "бросать в жидкий состав ориентира", *хаъас* "бросать в положение около в соприкосновении с ориентиром", *хъаъас* "бросать за ориентир", *гаъас* "бросать под ориентир", *ъаъас* "бросать внутрь ориентира", *саъас* "бросать сверху вниз на ориентир".

Конечный элемент *-с* является суффиксом инфинитива, сравните: *леиус* "взять", *агас* "найти", *гузас* "нахмуриться", *сукъус* "сесть", *йениес* "плакать", *к/уф кыхы/с* "целовать" (букв. притронуться кловом) и т. д.

Гласный *-а-*, следующий после превербного элемента *гы-*, и второй гласный *-а-*, предваряющий суффикс инфинитива *-с*, не входят ни в состав преверба, ни в состав суффикса инфинитива, что доказывается их отсутствием в тех же глаголах при изменении формы многократного аспекта на форму однократного аспекта с теми же превербами и показателем инфинитива: *кийес* "бросить в жидкий состав", *хийес* "лежать около ориентира; бросить в положение около ориентира", *гийес* "бросить под ориентир", *ъийес* "бросить внутрь ориентира" и т. д. Последние примеры показывают, что гласные в анализируемом глаголе не входят в состав преверба и суффикса инфинитива.

В таком случае остается элемент слова *-аъа-*, который также можно разложить на составляющие его морфемы при образовании отрицательной формы повелительного наклонения: *маъ 'не делай'*, где элемент *-м* является древним аффиксом отрицания и при образовании данной формы отсекается элемент *-а-*, следующий за согласным *-ъ*. Но при этом предшествующий гласный *-а-* сохраняется и в отрицательной форме повелительного наклонения от этого глагола. В таком случае остаются два варианта решения проблемы: или корень анализируемого глагола *гъаъас* является *-аъ*, но тогда нарушается принцип моноконсонантности корня, или предшествующий гласный должен отсекаться, и тогда подтверждается принцип моноконсонантности.

Приведем примеры других простых глаголов, чтобы понаблюдать за предшествующей согласному элементу гласной:

1. *хитлес* 'составить, сочинить' – *химели-м!* 'не составляй, не сочиняй',
2. *леиус* 'взять' – *ла!ма!бу-и* 'не бери',
3. *сиръэс* 'двигнуться, пошевелиться' – *симели-ъ* 'не двигайся, не шевелись',
4. *гъухъус* 'сказать, попросить' – *мару-хъ* 'не проси, не говори',
5. *сахас* 'спать' – *самалы-х* 'не спи',
6. *сукъус* 'сесть, сидеть' – *сумабу-къ* 'не сиди, не садись',
7. *сикъис* 'положить, отложить, спрятать' – *симери-хъ* 'не клади, не откладывая, не прячь',
8. *самас* 'оставить' – *самалы-т* 'не оставляй',
9. *гузас* 'нахмуриться' – *гумабу-з* 'не хмурься, не сердись',
10. *хъирхъус* 'погнаться' – *хъимебу-хъ* 'не гонись',
11. *кеэръэс* 'выбрать' – *кемерпри-ъ* 'не выбирай',
12. *гутас* 'установиться, смотреть не отрываясь' – *гумабу-м!* 'не смотри',
13. *лариес* 'обвиниться' – *ламары-и* 'не обвиняйся',
14. *ийкъис* 'умереть, убить' – *мийи-къ* 'не умирай',
15. *сийтес* 'биться оземь, бить оземь' – *симийе-т* 'не бойся оземь, не бей оземь',
16. *судас* 'трясти, трусить' – *сумабу-д* 'не трясина, не труси' и т. д.

В рутульском глаголе корневой элемент действительно состоит из одного согласного, который при образовании отрицательной формы императива обходит все морфемы и занимает крайнюю правую позицию в глаголе.

Система структурных типов основы и корня в даргинском языке

Проведенный специальный научный анализ показывает, что даргинский язык имеет очень богатую, сложную и специфическую систему структурных типов основы и корня слова.

Отмечаются следующие типы структуры основы и корня слова.

Прежде всего следует отметить, что в составе лексики даргинского языка определенное место занимают слова, представляющие собой чистый корень. Подобных слов больше всего в системе существительных (ср.: *бек* «волк», *дис* «нож», *вацла* «лес» и т. д.). Их очень мало в системе других частей речи. В составе числительных отмечено только одно подобное исконное слово (ср.: *ца* «один»).

В составе прилагательных подобными словами можно считать только краткие формы прилагательных (ср.: *цIуб дяx/и*, букв. «бел снег», *ах-дубура*, букв. «высока гора» и т. д.).

А в составе глагола чистыми основами являются формы желательного наклонения (ср.: *вак* «чтобы ты или он пришел», *бат* «чтобы ты или он оставил» и т. д.).

Слова, которые по структуре можно считать чистыми основами или корнями, хотя и очень редко, отмечаются и в системе местоимений, наречий и других частей речи (ср.: *ит* «пот», *иш* «этот»; *даг* «вчера», *жагIял* «завтра» и т. д.).

По своей структуре в даргинском языке отмечаются следующие типы структуры основы:

1. Корень + суффикс, ср.:

далай+чи «певец» (←*далай* «песня» + *чи* – суф.); *жага+си* «красивый» (←*жага* – корень + *си* – суф.прилаг.); *жага+ли* «красиво» (←*жага* – корень + *ли* – суф.нареч.) и т. д.

2. Приставка + корень, ср.:

че+у «прозвище» (←*че* – приставка со знач. «наверху» + *у* – корень со значением «имя» и т. д.;

3. Корень + суффикс + суффикс, ср.:

гIякьлу+кар+деи «сумственность» (←*гIякьлу* «сум», «знания» – корень + *кар* – суф. + *деи* – суф.) и т. д.;

4. Приставка + приставка + корень, ср.:

бет+сад+к-[ес] «пересправить» (←*бет* «туда» + *сад* «сюда» + *к-[ес]* «привести») и т. д.;

5. Приставка + морфема-частица *xIe-*, выражающая значение отрицания действия или приставка + морфема-частица *ma-*, выражающая значение запрета действия, которые дислоцируются только между приставкой и основой первичных глаголов, ср.:

чеб+белкI-[ес] «переписать» *ичеб+хIe+белкI-[ес]* «не переписать»,
чеб+ma+лукI-[ад] «не переписывай» и т. д.

Особый интерес представляют структурные типы основы и корня непроизводных, первичных, глаголов даргинского языка. Как известно, по свосму образованию глаголы современного даргинского языка делятся на два вида: первичные (непроизводные) и производные. Первичными считаются глаголы, в которых не отмечаются словообразовательные морфемы. По нашим наблюдениям, таких глаголов в даргинском языке оказалось примерно 220, а производных – около 3000. У всех первичных глаголов в качестве корня выступает только один согласный, который за исключением нескольких случаев сопровождается либо классным показателем с гласным, либо тематическим гласным или сопроводительным согласным. Учитывая все это, в даргинском языке в системе первичных глаголов выделяются несколько своеобразных типов корня и основы.

Во-первых, отмечается несколько глаголов, в которых выделяется только корень, состоящий из одного согласного. В форме инфинитива они выглядят следующим образом, ср.: *х-[ес]* «принести», *к-[ес]* «привести». *г-[ес]* «дать» и т. д.

В качестве корня первичных глаголов выступают 27 согласных. Не выступают следующие согласные: сонорные *л, м, н, р*, а также *й, ф, в, п*. В результате многие первичные глаголы имеют омонимичные корни. Так, например, согласный *къ* является корнем в 16 первичных глаголах современного даргинского языка.

Основы первичных глаголов образуют целую систему структурных типов, если иметь в виду гласные и согласные звуки, сопровождающие корень.

Отмечаются следующие типы структуры основы первичных глаголов:

1. Классный показатель + сопровождающий гласный + корень, ср.:

б (кл.пок.) + *а* (сопр.гл.) + *т* (корень)- [*ес*] → *бат-* [*ес*] «оставить»;

2. Классный показатель + сопровождающие гласный и согласный + корень, ср.:

б (кл.пок.) + *е* (сопр.гл.) + *л* (сопр.согл.) + *кI* (корень)- [*ес*] → *белкI-* [*ес*] «написать»;

3. Сопровождающие согласный и гласный + корень, ср.:
л (сопр.согл.) + у (сопр.гл.) + к1 (корень)- [сс]→ *лук1*-[сс] «писать»;
4. Сопровождающий гласный + корень, ср.:
п (сопр.гл.) + гь (корень)- [ес]→ *игь*-[ес] «бросить»;

В структуре основы первичных глаголов не отмечаются суффиксы, так как в даргинском языке при помощи суффиксов новые глаголы не образуются, если не иметь в виду, когда от любого глагола при помощи морфемы *-ахъ-*, которая располагается после корня, образуются глагольные словоформы со значением «заставить совершить или не совершить действие», ср.: *бетк1ес* «написать» и *бетк1+ахъ+ес* «заставить написать» или *х1ебетк1+ахъ+ес* «заставить не написать» и т. д.

Особую структуру основы имеет в даргинском языке атрибутизированные и адвербиализованные падежные формы, в которых выделяется корень, падежные окончания и суффиксы, ср.: *вац1а+ли+зи+ б+си*, букв. «влесушный» т. е. «то, что находится в лесу» и *вац1а+ли+зи+ б+ли*, букв. «будучи в лесу» т. е. «находясь в лесу» и т. д.

Как видно, подобные формы образуются путем присоединения к падежной форме эссива *вац1а* и суффиксов прилагательного *-си* или наречия *-ли*, ср.: *вац1а* и *лизиб* «в лесу» + *-си* «которая в лесу» или *вац1а* и *лизиб* «в лесу» + *-ли* «будучи в лесу» и т. д.

Сопровождающие гласные или согласные, отмечаемые в составе структуры первичных глаголов даргинского языка, выполняют различные грамматические функции: показывают категории класса, числа, лица и вида. Например, ср.:

- а) *ват-* [ес] – I кл., *рат-* [ес] – II кл., *бат-* [ес] – III кл., «оставить»;
- б) *ват-* [сс] / *рат-* [ес] / *бат-* [ес] – I, II, III кл. ед.ч. – *бат-* [ес] – I, II кл. мн.ч. – *дат-* [ес] – III кл. мн. ч. – «оставить»;
- в) *дат-* [ес] – I, II лицо мн. ч. (напр.: нуша / х1уша *датес* «нас / вас оставить») – *батес* – III лицо мн.ч. (напр.: итди *батес* «их оставить»);
- г) *батес* (сов. вид) «оставить» – *балтес* (несов. вид) «оставлять»;
- бетк1ес* (сов. вид) «прочитать» – *буч1ес* (несов. вид) «читать».

Имена числительные в чеченском языке: исконная система и современные тенденции

Имя числительное в языковедческой литературе не является однозначно интерпретируемой частью речи. Выделение его в отдельную часть речи во многом зависит от строя рассматриваемых языков и от степени их исследованности, хотя признается, что понятие счетности является свойством, внутренне присущим лексической структуре всех человеческих языков.

Вопрос о разрядах имен числительных в чеченском языке освещается неоднозначно. Обзор классификаций разрядов имен числительных в чеченском языке свидетельствует, во-первых, о количественных расхождениях, во-вторых, о некоторых терминологических несоответствиях, в-третьих, о разных основаниях (подходах) к выделению разрядов.

Двадцатеричная система счета в чеченском языке, по сравнению с десятиричной системой счета в русском языке, на котором осуществляется обучение в образовательной системе Чеченской Республики, менее привычна для подрастающего, да и среднего поколений чеченского населения. Наблюдается процесс вкрапления в чеченскую речь русских имен числительных (чаще при использовании составных числительных).

Ситуация с именами числительными в чеченском языке, характеризующимся двадцатеричной системой счета, еще более осложнена системой счета денег (традицией считать деньги не рублями, а «туманами», т. е. десятками рублей).

В речи чеченского населения наблюдается достаточно выраженная тенденция перехода с чеченской двадцатеричной системы счета на русскую десятиричную и с чеченской денежной традиции счета «туманами» на русскую рублевую систему счета денег.

Понятие типа словообразования в языках различных структур

Как известно, слова могут состоять как из одной, так и из двух и более простых морфем; этими морфемами могут быть как корневая, или, точнее, «основная» морфема, так и аффиксальные морфемы, образующие производные слова. Причем число их является конечным, т. е. ограниченным для каждого отдельно взятого языка. Так, число морфем словосложения в нахских языках ограничивается двумя, но встречаются и такие, которые состоят из трех и четырех; ср. *цлне-ца-йоккху-рг* «ласка» (*цлне* «имя», *ца* – отрицательная частица «не», *йоккху-рг* «извлекающий»: 3 морфемы словосложения); в германских языках, особенно в немецком, и в скандинавских языках количество компонентов может достигать трех и даже четырех; ср. шв. *halso-virds-namnd* комиссия по санитарному надзору; нем. *Neu-bau-gebiet* район новостроек; в русском языке сложные слова могут состоять из трех морфем и соединительной морфемы *-о-*, например, *вод-о-провод-чик*.

Таким образом, содержание первого критерия при типологическом сравнении элементов и свойств языков – это состав (структура) новообразования, т. е. число компонентов (морфем или основ), его составляющих.

Присоединяясь к корневой морфеме, аффиксальные морфемы при образовании производного слова могут не вызывать каких-либо изменений на месте присоединения аффиксальных морфем, в так называемом морфемном шве; ср. чеч. *пондар* + *ча* «гармонист», основа *пондар*, суффикс *-ча*, русск. *дружба* (основа *друг*), англ. *friend* + *ship* = *friendship*, шв. *van* + *skap* = *vanskap*, нем. *Freundschaft*. В этом случае возможно говорить о простом примыкании аффиксальной морфемы к корневой. При словосложении мы также можем наблюдать явление простого примыкания дополняющей морфемы к основной; чеч. *дега+баам* «обида», шв. *flyg* «самолет» + *fält* «поле» = *flygfält* «лётное поле»; дат. *rund* «радио» + *kaste* «бросать, метать» = *rendkaste* «передать по радио»; англ. *house* + *work* = *housework* «работа по дому».

Наиболее последовательно этот прием представлен в языках агглютинативного строя, например, в чеченском; ср. *буц* «травя» + *аре* «поле» = *буц-аре* «степь», *туьха-берам* «соль-соус», инг. *тух-берхIа*; в тюркских [Аганин 1959, с. 20-26]: турецк. *ак* «белый» + *yivar* «шарик» = *aluvur* «бе-

лый кровавой шарик»; ал «красный + уивар «шарик» = алуивар «красный кровавой шарик». Не чужд этот прием и германским языкам, где он широко распространен как прием словообразования.

Новые слова в нахских, как и в германских языках, могут быть образованы с помощью постановки одного из компонентов в одной из возможных для данного языка падежных форм.

Наиболее распространенной в этом случае в нахских и германских языках оказалась форма родительного падежа, характеризуемого морфемами: в нахских языках – назальными *a*°, *e*°, *i*°, *yo*° (*y*°) и др. или (неназальные) *a*, *e*, *i*, *ab*, *uv* в ингушском и др.: ср. чеч. *пена+май-ри* «отчим», букв. «матери муж», инг. *пaньнамар* (то же), *блaьргaцлoцкaм* «ресница», инг. *блaьргaцлoцкaм*; в германских *-s*, *-o*, *-a*; ср. шв. *moder + s + mal* = *modersmal* «родной язык», *kvinne + o + arbete* = *kvinnoarbete* «женский труд»; исл. *viking + a + skip* = *vikingaskip* «корабль викингов».

Однако на протяжении истории развития языков в связи с утратой падежных форм в ряде этих языков, например, в германских, перечисленные падежные морфемы *-s*, *-o*, *-a* переосмысливались, их функции резко изменились, и в настоящее время их обычно рассматривают как особые соединительные морфемы, включающиеся между двумя компонентами сложного слова. В русском языке также широко распространен прием использования соединительных морфем при образовании сложных слов; ср. *сад + o + вод*, *стал + e + вар* и т. д. В нахских языках таких морфем, выступающих в роли соединительных элементов, нет, соединение лексических единиц в композиты происходит там, где в этом появляется необходимость, с помощью формы одного из соединяемых компонентов, как правило – первого.

С основосложением в нахских языках и русском языке соотносимы, но не совпадают соответствующие композиты, например, в немецком языке, где обычно различают 1) полносложные соединения; 2) неполносложные соединения, 3) сдвиги.

Полносложными соединениями в немецком считаются существительные, представляющие собой простое сложение основ, при котором компоненты композита полностью сохраняют свой звуковой состав или подвергаются какому-либо фонетическому изменению.

Все сказанное относительно особенностей словообразования дает возможность сделать следующий вывод: под типом словообразования следует понимать такую устойчивую совокупность взаимообусловленных признаков, которые удовлетворяют рассмотренным выше критериям:

1) наличие определенного конечного числа компонентов (морфем или основ), составляющих новообразованное слово;

2) положение основной и дополняющей морфем (в препозиции или постпозиции одна к другой);

3) вид синтаксической связи, в отношениях которой находятся компоненты новообразования – предикативная, атрибутивная, объектная.

Эти общие критерии дают нам достаточно твердые научные основы для выделения в системе словообразования двух классов новообразований – производных слов (дериватов) и сложных слов (комполит).

В приложении к подсистеме словопроизводства изложенные выше типологические критерии реализуются в зависимости от числа и состава компонентов, которые способна присоединять корневая морфема. Как показывают наблюдения над конкретным материалом, представляется возможным говорить об одно-, двух- и трехкомпонентных словах. Необходимо подчеркнуть, что подавляющее большинство так называемых знаменательных слов – существительных, прилагательных, а также местоимений и служебных слов в нахских языках, так же как и в германских языках, являются одноморфемными; ср. чеч. *къа* «грех», *шю* «год», англ. *house, man, town*; шв., норв., дат. *has, man* (дат. *mand*), *stad* и т. д.

В классе производных слов примером реализации способа соединения компонентов, т. е. аффиксов с корневой морфемой, служит простое примыкание, которое можно охарактеризовать как типичную агглютинацию, широко распространенную в нахских и тюркских языках (ср. чеч. *апа+р=апар* «разговор; сплетня», тюр. *dost-luk*); сопоставим с англ. *friendship*, шв. *van-skap*, нем. *Freundschaft*. В нахских и германских языках, как и в тюркских, морфемные швы очень четки и производное слово легко распадается на свои компоненты. Совершенно иное наблюдается в русском языке, где вследствие различных фонетических преобразований морфемные швы выделяются с трудом (явление фузии); ср. русск. *слуг-а*, но *служба*, а не *слуг + ба*, *служебный*, а не *служеб-ный*, *сват-ать*, но *свадьба*, *просить*, но *прошение* и т. д.

Из сказанного следует, что типологически значимым надо признать монопрефиксально-суффиксальный подтип, т. е. $p + R + s$, обладающий массовостью и отражающий основную типологию подсистемы словопроизводства в разнотрунтурных языках – индоевропейских, германских, славянских, кавказских (отсутствие этого типа в нахских языках не означает, что его нет и в других кавказских языках: в кабардино-черкесском языке, например, он отмечается многими исследователями).

**Структура основы и этимология числительного
бӀӕ//бӀӕаь//баӀа «сто» в чеченском языке.**

Основа числительного сто в чеченском языке и его диалектах представлена различными вариантами, что является результатом закономерных фонетических процессов.

Числительное бӀӕ – из разряда простых числительных в противоположность сложным (от цхӕйтта «одиннадцать» – цхӕ-итт цхӕ «один» + итт «десять», включая берхӀитта «восемнадцать» – бархӀ «восемь» + итт «десять», а также шовзткӕ «сорок» – шозза «дважды» + ткӕ «двадцать», десткӕ «восемьдесят» – деаза «четырежды» + ткӕ «двадцать». Срав. бацб. пхаузткӕ «сто» – пхауз «пятью» (←пхи «пять» + ткӕ «двадцать») и составным ткӕ итт «тридцать» – двадцать+десять, эзар исс бӀӕ вовзткӕ цаӀ «тысяча девятьсот сорок один».

Первичная основа числительного бӀӕ уязвляется с бахь «верхушка», «вершина», «пик» [Вагапов 2011: 166].

Последовательность фонетических процессов в структуре бахь→баӀ→баӀь→бсӀ→бӀс маловероятна, убедительнее: бахь→бхӕ→бхӕ-с→бӀӕ. В диалектах чеченского языка: баӀа←bale, где I (') развился на месте твердого приступа ('), образовавшегося на месте выпадения хь. Срав. бацб. дахь послелог «по направлению», чеч. дӀа←дхӕ←дахь.

Числительное бӀӕ//баӀа «сто» исторически восходит к бӀуо←бӀо «войско», «рать», «полчище» (о→уо в результате дополнительной артикуляции). Срав. бацб. бухь←бахь «война», «драка»; переход гласной а→у результат контактной ассимиляции под влиянием предшествующего губного согласного [Тимаев 2012: 21-22], а не результат наращивания у (баӀа→бау→бӀуо) [Вагапов 2011: 168].

Числительное бӀӕ «сто» (←бӀуо←бхӕ←бахь) типологически сравнимо с древнерусским тма «десять тысяч».

Структура именных основ в хаттском и абхазо-адыгских языках

Данное исследование представляет собой попытку показать генетическое родство хаттского и абхазо-адыгских языков и дать словообразовательный анализ некоторых слов, в том числе тех, которые не поддаются переводу с помощью хаттско-хеттской билингвы.

Основным методом исследования послужил сравнительно-исторический метод, который уже давно прекрасно оправдал себя.

По данным А. В. Дыбо и Г. С. Старостина со ссылкой на стословный список Сводеша, например, для 90% лексических единиц английского языка могут быть найдены соответствия в праязыке, при этом треть из них употребляется с тем же значением, что и в праязыке. Сюда можно отнести такие единицы как части тела (*eye, ear, nose, tongue, foot*, и т. д.), числительные (*one, two*), явления природы (*sun, star*), местоимения, глаголы.

По словам Яна Брауна, выявившего значительное количество общих элементов в корнесловах хаттского и абхазо-адыгских языков, хаттский при дальнейшем углублении его изучении может сыграть для абхазо-адыгских языков роль санскрита.

В задачу нашего исследования входило сопоставление хаттских лексических единиц с их эквивалентами в современных абхазо-адыгских языках. При этом мы исходили из предпосылки, что, несмотря на выпадение лексических единиц из словарного состава в ходе развития языка, их следы могли сохраниться в сложных или производных словах. Хаттские слова даются в латинице, их абхазо-адыгские соответствия в кириллице. Материалом исследования послужили тексты билингв, содержащиеся в трудах Э. Форрера, А. Камменхубер и Г. С. Шустера.

При отборе слов для сопоставления во внимание принимались закономерные звуковые соответствия гласных и согласных в абхазо-адыгских языках по звонкости – глухости, мягкости – твердости и т. п. (А. П. Тихонова, 2014).

Хаттские слова или компоненты слов и их абхазо-адыгские соответствия считались нами родственными, если совпадало их графическое написание и значение, взятое из хаттско-хеттской билингвы. При совпадении написания и отсутствии перевода значение хаттского слова или его компонентов восстанавливалось из абхазо-адыгских языков.

При словообразовательном анализе хаттских лексических единиц путем сопоставления их с соответствующим материалом адыгских и других родственных им языков мы исходили из следующих принципов:

(1) словообразовательный аффикс выделялся только в случае его повторяемости с одним и тем же значением в нескольких контекстах;

(2) допускалась возможность омонимии словообразовательных и грамматических аффиксов.

Результаты исследования подтвердили точку зрения М. А. Кумахова о невозможности постулирования только одной модели структурного оформления корневой морфемы для праязыкового состояния.

В хаттском языке употребляются следующие типы корневых морфем, имеющих соответствия в абхазо-адыгских языках:

(1) односложные корневые морфемы открытого типа CV: хатт. *ma* «яблоко» – адыгейск., каб. *my* «кислица, плод дикой яблони»; хатт. *ʒi* «добро, изобилие» – адыгейск. *uʃy* «добро»; хатт. *ku* «душа» – каб. *ku* «сердце, душа»; хатт. *ha* «ячмень» – адыгейск., каб. *hə* «ячмень»;

(2) двусложные корневые морфемы открытого типа CVCV: хатт. *na-pa* «фасад здания» – абаз. адыгейск. *napə* «лицо»; хатт. *pala* «подобный», каб. *palə* «приравненный к ч.-л., подобный».

(3) односложные корневые морфемы закрытого типа CVC: хатт. *teʃtit* «стоит, находится на ч.-л.» – адыгейск., каб. *tem* – стоит, находится на поверхности; хатт. *piŋ* «дитя, ребенок, сын» – каб. *byŋ* «дитя, семья».

Формирование корневых морфем закрытого типа в хаттском языке, как и в современном адыгейском, шло за счет сдвига ударения на предшествующий слог и утраты конечного гласного, отсюда наличие в хаттском двух вариантов слов: хатт. *tumil* < *tumili* «дождь». Сравните: адыгейск. *мылы* «лед» – каб. *мыл* «лед».

(4) корневая морфема типа CCV встречается крайне редко: *katti-ʒhari* «верховный царь». Сравните с адыгским словом *иҭхьап* «верхушка».

(5) корневая морфема типа VCV (хатт. *aʒʒi* адыгейск. – *lauly* «сладкий») может начинаться с неслоговых гласных [u] [j], которые употребляются в комплексе с основными гласными: хатт. *uaŋa* «небо=бог» – каб. *yaʃə* [waʃə] «небо», хатт. *ja* «имеет» – адыгейск. *ul* «имеет».

Из способов именного словообразования в хаттском широкое распространение получило словосложение корневых имен.

Хаттское слово бог-правитель *Tabarna* содержит следующие именные корни: *ta* «отец», *bar* «большой», *na* «око», дословно «око большого отца», т. е. того, кто все видит. Сравните с адыгейскими корнями: *ты* «отец», *бэ* «много», *бэрэ* «долго», *из* «глаз».

Особое место в хаттском языке занимают сложные слова с глагольными корнями типа *han-uas(i)-il* «трон»: буквально *ha* «господин», *-n* – наращение (эпентеза) *uas(i)* «небо», *il* «стоит, находится». Сравните с абхазо-адыгскими корнями: абх. *ax/xa* «князь», адыгейск. *uasho* «небо», адыгейск., каб. *ит* «стоит, находится».

В современных адыгских языках есть сложные слова, построенные по этой же модели: адыгейск. *лъэмыджтес* «сторож моста» состоит из *лъэмыдж* «мост» и *тес* «сидит на», т. е. тот, кто сидит на мосту. Аналогичный пример *иъхъалытес* «мельник»: *иъхъалы* «мельница», *тес* «сидит на», т. е. тот, кто находится на мельнице.

В хаттском языке можно выделить полуаффиксы (морфемы, частично сохранившие лексическое значение):

(1) *-š* со значением деятеля, эквивалентный адыгскому суффиксу *-ul(э)* образованного от глагола *шлэн* (делать ч-л., знать ч-л.), как в слове *пхъа-улэ* «плотник, столяр» от слова *пхъэ* «дерево». Например, хатт. *huzzaš* «кузнец», дословно «знающий железо»;

(2) *-ha/h* со значением показателя естественно-родового (полового) различия: хатт. *takkeha* «швица»; *kattah* < *kattaha* «царица». Сравните: абх. *апха*, убух. *пха* адыгейск. *пхъу*, «дочь»; абх. *апхупха* «свояченица», адыгейск. *пачъыхъэлхъу* «царевна»;

(3) *-el/-il* показатель мужского пола встречается также в форме *-li* и соотносится с адыгским *лы* «мужчина». Употребляется в названиях должностей, занимаемых мужчинами: *haggazuel* «чашник» (мужчина, наливающий пиво); *šahhtaril* «цирюльник». Сравните с адыгейским словообразовательным компонентом *лы* и *лI*: *тыцылы* «невольник, раб», *зсолI* «боец».

(4) суффикс *-el/il(i)*, отглагольного происхождения (сравни с адыг. илъ «лежит, находится»), омонимичный вышесписанному, со значением «вместилище», например, хатт. *uel/hul* «дом, жилье, где живет человек» от корня *и* «человек», *ua-zari-el* «овчарня» производное от *ua-zar* «овцы». Сравните с адыгейск.: *цы-лъ* «корзина для хранения шерсти» (от *цы* «шерсть»), *цыгу-лъ* «солонка» (от *цыгу* «соль»).

Как показал анализ хаттских лексических единиц и их абхазо-адыгских соответствий, перед нами родственные языки, и для восстановления понятийно-логической структуры древних слов возможно обращение к современным языкам. В результате такового анализа был предложен перевод ряда хаттских слов, считавшихся непереводаемыми.

Структурные типы глаголов с основой на гласный в аварском языке

Для выделения основы глагола в аварском языке традиционно применяется морфонологический принцип, главным критерием для которого является различение основ по конечному звуку. В зависимости от характера конечного звука Т. Е. Гудава выделяет в аварском языке четыре типа основы глагола: 1) основы, оканчивающиеся на согласный звук; 2) основы, оканчивающиеся на гласный звук; 3) лабиализованные основы; 4) назализованные основы. Первые два типа основ считаются исконными, и они характерны для преобладающего большинства глаголов.

Основы, оканчивающиеся на гласный звук, и назализованные основы носят производный характер. Основа на гласный в аварском языке получена в результате редуцирования *й*.

Учет окончания имеет также первостепенное значение для выделения типов спряжения. В глаголах I спряжения представлены два типа основы: на согласный и на гласный. В глаголах II спряжения представлен, в основном, первый тип основы.

Глагольная основа в аварском языке может оканчиваться на следующие гласные: 1) *-а-*; 2) *-о-*; 3) *-у-*.

Основы с ауслаутом *-а-* представлены двумя структурными типами: [СГ] и [СГСГ]. Более распространенным является структурный тип [СГ], который включает в себя более 60 глаголов без классного показателя, например: *шва-зе* «ссыпать», *хъва-зе* «трогать», *къа-зе* «закрывать(ся)», *ч/ва-зе* «кубивать», *лъа-зе* «знать», *хъва-зе* «писать» и т. д. Корневой согласный здесь представлен часто лабиализованным *хъв*, *ч/в* и др.

Структурный тип [СГСГ] представлен ограниченным количеством глаголов с классным показателем, например: *бакъва-зе* «(вы)сохнуть», *беч/а-зе* «завя(ну)ть» и др.

Основы с ауслаутом *-о-* представлены только одним структурным типом – [СГСГ], который включает девять глаголов: *соро-зе* «дрожать», *ц/ц/лоро-зе* «остывать», «замерзнуть», *къоло-зе* «оседлать», *гъоро-зе* «опухнуть», *понц/ц/ло-зе* «надуть», *собо-зе* «онеметь», *тало-зе* «оголеть», *хъордо-зе* «шарывать», *хохо-зе* «портиться». В данной группе представлены глаголы, характеризующиеся следующими особенностями: 1) корень име-

ет в ауслауте гласный -о-; 2) ударение всегда падает на второй слог; 3) не представлены глаголы с классными показателями.

Самой малочисленной является группа глаголов с основой на гласный -у-, сюда входят всего семь глаголов. Все эти глаголы двусложные, основа представлена структурой [СГ]: *ну-зе* "дуть", *ну-зе* "плюнуть", *ччу-зе* "макать", *хху-зе* "игать", *ссу-зе* "(раз)резать", *цццу-зе* "цедить", "процеживать", *ру-зе* "напирать". У четырех глаголов из семи корневые согласные представлены геминатами.

Характерной особенностью глаголов с основой на гласный является то, что эти глаголы не различают форм настоящего и будущего времени, например: *ч/ва-ла* "убивает" и "убьет"; *къа-ла* "закрывает" и "закроет"; *со-ро-ла* «дрожит» и «будет дрожать»; *къоло-ла* «седлает» и «оседлает»; *гьо-ро-ла* «опухает» и «опухнет»; *ну-ла* «дует» и «подует»; *ту-ла* «плюет» и «плюнет» и т. д.

А. И. Х а л и д о в (Грозный)

«Чередования» при образовании отадъективных глаголов с суффиксами *да^H*, *дала^H* в чеченском языке

Принимая упрек в том, что «в недавно изданной «Грамматике чеченского языка» этот вопрос..., рассмотрен не в полной мере» (А. Д. Вагапов. К вопросу о чередовании гласных в основах производных глаголов. // «Вестник АН ЧР». №2 (27), 2015, с. 64), мы сочли возможным и необходимым разъяснить критикуемый абзац «Грамматики» и тем самым снять с себя подозрение в незнании элементарных вопросов историко-сравнительной фонетики чеченского языка.

Начнем с критикуемого фрагмента в словообразовательном разделе «Грамматики», где мы написали следующее: «...наблюдаемые при образовании глаголов с суф. *-дан (-дала)* перегласовки представляют интерес для фонетики, так как являются противоположными тем, которые выявлены в фонетике чеченского языка. Так, *дуьра – дурда^H*, *дуькъа – дукъда^H*, *лаьржа – лаьржда^H* дают депалатализацию, *гъма – гъмда^H* – делабиализацию. Таким фонетическим изменениям в чеченской фонетике до сих пор не уделяется должное внимание» [Грамматика чеченского языка. В трех томах.

Том I. Автор проекта и научный редактор А. И. Халидов. – Грозный, 2013, с. 714]. Видно, что здесь ничего не утверждается, обращается внимание на то, что такие пары слов в чеченском языке, коих можно насчитать сотни, представляют интерес для фонетики, и имеется в виду, без акцентирования на этом внимания, что они могут быть объектом исследования и исторической фонетики.

Действительно, с точки зрения исторической в приведенных мною парах «основа прилагательного + производный глагол да» «левая колонка» не должна считаться исторически производящей основой, производящими являются реконструируемые исходные основы.

Вместе с тем, не все так прозрачно, как представляется оппоненту. Если распространять такую закономерность на все без исключения производные глаголы этого типа, необходимо убедиться в том, что *все* они образованы в тот период, когда сами прилагательные имели в своем составе только первичные гласные, т. е. процесс образования соответствующих глаголов завершился в не определенном нами далеком прошлом и впоследствии никаких новых образований не было.

В частности, в чеченском языке встречаются образования с основами прилагательных, не совсем вписывающимися в выстроенную А. Д. Вагаповым систему. Например, прилагательное *сийна* у А. Д. Вагапова в «Этимологическом словаре» представлено так: *сийна* < *сиена* < *сайни* < *сани* < *са* «свят». По «логике» А. Д. Вагапова, считающего, что рассматриваемые глаголы образовались исключительно от первичных основ, должно было быть *сандан*. Точно так же *гилла* < *гилели* < *геллели* < *галайли* < *галаи* должно было дать *галадан*, но мы имеем *гилелдан*. Основа прилагательного в составе глагола *киечдан* у А. Д. Вагапова в словаре «*кийча* < *кийка* «*кичка, хохол*» с указанием родственности *киечдала*, но почему-то при слиянии с *дан* получилось *киечдан*, т. е., по логике А. Д. Вагапова, исходная основа должна была быть указанная им самим *киеч*, а не *кийч*//*кийк*. Невозможность возвести этот глагол к основе *кийч*//*кийк* выпудила его в словарной статье *киечдан* написать: «сложение основ *киеч*- (готовый) и *дан* (делать). Но ведь здесь очевиден переход долгого и в дифтонг *ие*, сама возможность которого А. Д. Вагаповым отрицается (конечно, большинством исследователей *ие* относится к числу первичных гласных, хотя Д. С. Имнайшвили считает, например, что «вторичного происхождения и дифтонги *је* (jē), *јо* (jō) [Имнайшвили Д. С. Историко-сравнительный анализ фонетики нахских языков. – Тбилиси, 1977, стр. 170], но в этимологии А. Д. Вагапова его нет в исходной основе, он появляется через несколько ступеней фонетических изменений и не является в приведенных словах исходным. Тем не менее, конечно, в историко-словообразовательном и фонетическом

отношениями производящими основами для этой группы глаголов не могут быть современные основы *сийна*, *гийна*, *кийна*, они соотносятся с рассматриваемыми глаголами только в синхронно-словообразовательном отношении. В таком контексте можно рассматривать также приводимый у А. Д. Вагапова пример образования соответствующих глаголов от первичных основ – *клубн* – *кловдан*. Прилагательное *клубн* А. Д. Вагатовым и в статье, и в «этимологическом словаре» возводится к *клавн* (род. п. от *клау*), который должен был дать *клавдан*, а не *кловдан* (самих рассматриваемых глаголов в словаре нет). Согласно выстроенной самим А. Д. Вагатовым системе, достаточно убедительной, но не безупречной, «промежуточный вариант» между первичными основами и тем, что мы имеем сейчас, в принципе оказывается возможным. Другой вопрос – откуда у А. Д. Вагапова вообще взялось *кловдан*: «сделать острым на вкус» у А. Г. Мациева – *клубдан*, «стать острым на вкус» – *клубдана*, *кловдан* и *кловдана* в словаре А. Г. Мациева нет, но известно, что они означают соответственно «сделать прогорклым» и «стать прогорклым» (не обязательно «горьким»), а это не то же, что «сделать горьким» или «стать горьким».

Необходимо, наверное, выяснить время и «механизм» появления «в левой колонке» А. Д. Вагапова основ с гласными, не соответствующими гласным в «правой колонке»: почему при *биехда**, *дукъда**, *ишелда**, *цланада** мы имеем *будъха*, *дукъха*, *ишйла*, *цлена*, а не *биёха*, *дукъа*, *ишйла*, *цлана*. То, что *биёхи**, *дукъи**, *ишйли**, *цлани** превратились в результате закономерных фонетических изменений (регрессивно-дистанционной ассимиляции) под воздействием закорневого гласного переднего ряда *и** в *будъха*, *дукъха*, *ишйла*, *цлена*, не вызывает сомнений, но в имеющейся литературе по фонетике и словообразованию чеченского языка (Ю. Д. Дешериев, К. З. Чокасв, Д. С. Имнайшвили, А. Д. Тимасв и др.) мы не находим исследований, в которых этот процесс системно прослеживался бы, особенно в связи с образованием глаголов от основ прилагательных. Такое невнимание к явлению, в любом случае связанному с фонетикой и дающему очень много примеров несоответствий «соотносимых» основ прилагательных и глаголов, можно, наверное, объяснить тем, что ученые, исследовавшие вопросы исторической фонетики, не считали соотношенность слов типа *цлена* – *цланада**, *ишйса* – *ишда**, *кёна* – *кянда** объектом исторической фонетики из-за синхронности «левой колонки», а «синхронисты», в свою очередь, воздерживались от углубления в исторический анализ, без которого объяснить такое соотношение в современном языке невозможно.

В обсуждаемом месте «Грамматики» я имел в виду не исторические изменения гласных в корне, а чередования, проявляющиеся в современном чеченском языке. Чередование – это «факт различия звуков, занимающих одно и то же место в звуковой оболочке одной и той же морфемы в разных

случаях ее употребления» [О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1969, с. 513], и это не обязательно перегласовка, понимаемая как инфлексия с грамматической ролью, это может быть именно только то, что имеется в виду в приведенном определении. Но при этом неизбежен вопрос: если *уь-у, е-а, ис-а, оу-уо* и др. в *дурьа – дурда**, *мела – малда**, *мьерза – марзда**, *довха – дуохда** не чередования, то что это? И другой вопрос – как эти чередования объяснить. Вот здесь свое объяснение («производящая основа, как правило, подвергается изменению – происходит перегласовка гласных корня») считаю неудачным, следовало ограничиться определением этого явления как чередования гласных, природа которого в нахском языкознании не прояснена ни в исторической, ни в синхронной фонетике.

С тем, что «глаголы с суффиксоидами *да*», *дала*, *да́ккха*, *дуо́ла* и т. д. в чеченском языке образованы не от современных форм качественных прилагательных с «перегласовкой», а от старых – с первичными гласными корня, при деривации подвергающимися не качественным, а лишь незначительным количественным изменениям и «при образовании глаголов данного типа никаких фонетических процессов, обратных тем, которые выявлены в фонетике чеченского языка не происходит», таким образом, можно согласиться, но при определенных условиях. То, что «долгота гласных в нахских языках в начале была нефонематичной» [Имнайшвили Д. С. Историко-сравнительный анализ фонетики нахских языков. Тбилиси, 1977, стр. 170], еще не означает, что замена долгого на полудолгий или краткий гласный – «незначительное фонетическое изменение», особенно если учесть, что это изменение носило закономерный регулярный характер: Как показывает сам А. Д. Вагапов, исторически долгий гласный в основе прилагательных при образовании от них глаголов заменялся на полудолгий, редко на краткий: *би́еху – би́ехда**, *ви́еду – ви́едда**, *кьне́жху – кьне́жда**, *гъ́мху – гъ́мда**, *да́йру – да́йда**, *къ́чу – къ́чда**, *ма́жху – ма́жда**, *ма́кху – ма́кхда**, *а́зу – а́зда**, *пхъ́ру – пхъ́рда**, *шъ́гу – шъ́гда**, *гъ́и́ели – гъ́и́елда**, *ди́ени – ди́енда**, *ки́ечи – ки́ечда**, *си́ени – си́енда**, *хи́ери – хи́ерда**, *ши́ели – ши́елда**, *да́си – да́сда**, *да́хи – да́хда**, *къ́ани – къ́анда** // *къ́анда**, *ма́ди – ма́дда**. Сокращения долготы могло не быть, если гласный в прилагательном был долгим пазализованным дифтонгом, в этом случае дифтонг мог быть заменен на непазализованный долгий монофтонг: *кь́и́ен – кь́и́нда**, *цъ́и́ен – цъ́и́нда**. Действительно, никаких изменений не происходило, если в основе прилагательного гласный был полудолгий или краткий: в этом случае: *а́рти – а́ртида**, *къ́а́хъи – къ́а́хъда**, *ла́ржи – ла́ржда**, *къ́ару – къ́арда**, *ла́ху – ла́хда**, *лахдала*; *лахдаккха*, *анду – андадала**, *стамму – стамда**, *ира – ирда**, *жи́ми – жи́мда**. После прсобразования звукового состава исходных основ прилагательных эта закономерность не нарушилась. В результате произошедшей перегласовки в зависимости от конечного глас-

ного в прилагательных долгие первичные гласные были заменены на тоже долгие вторичные, долгий дифтонг *пе* на долгий монофтонг *и*: *будьха* – *бихда*“, *къужа* – *къежда*“, *гъма* – *гъмда*“, *дѣца* – *дѣцда*“, *кѣча* – *кѣчда*“, *мѣжа* – *мѣжда*“, *мѣкха* – *мѣкхда*“, *ѣза* – *ѣзда*“, *пхѣра* – *пхѣрда*“, *иѣга* – *иѣгда*“, *дѣса* – *дѣсда*“, *дѣха* – *дѣхда*“, *къѣна* – *къѣнда*“ // *къанда*“, *мѣда* – *мѣдда*“. В тех случаях, когда в исходной основе долгий гласный – дифтонг, он заменен долгим монофтонгом: *гъиѣла* – *гъиелда*“, *дъиѣна* – *дъиенда*“, *къиѣча* – *къиечда*“, *сиѣна* – *сиенда*“, *хъиѣра* – *хъиерда*“, *иѣиѣла* – *иѣиелда*“.

Полной уверенности в своей исключительной правоте, таким образом, не может быть ни у автора соответствующего раздела в «Грамматике» А. И. Халидова, ни у А. Д. Вагапова в его критике обсужденного места в этом разделе. Но само привлечение моим оппонентом внимания к вопросу, имеющему выход в исторические фонетику и словообразование чеченского языка, окажется, несомненно, полезным, и, наверное, наши исследователи сумеют найти способ объяснить нашим учащимся и студентам эти, безусловно, не историко-фонетические «чередования» в *современном* чеченском языке.

При этом вряд ли следует быть очень уверенными в том, что слияние основ *всех* прилагательных с глаголами произошло в тот период, когда гласные в этих основах были только первичные. Формирование класса имен прилагательных – такой же длительный и сложный процесс, как и формирование классов, слов других частей речи – существительных, глаголов и т. д.

М. Ш. Х а л и л о в, П. М. Б е к т е м и р о в а (Махачкала)

Глагольный корень в бежтинском языке

Как известно, корень – морфема, несущая лексическое значение слова, иными словами в корне содержится основная часть значения того или иного глагола. В бежтинском языке корни глагола начинаются с согласного и гласного звуков и имеют различную фонетическую слоговую структуру: СГ, СГС, СГСС, СГСГ и др. Из них наиболее распространенными являются СГС и ГС. В сложных словах (композиатах) насчитывается два, а иногда и три корня (в качестве исходной формы цитирования глагола взят инфинитив).

Выделяются корни с инициальным согласным звуком (данный тип корней составляет большинство глагольных основ бежтинского языка) и корни с инициальным гласным звуком. Второй тип глагольных корней значительно меньше, чем корни с начальным согласным.

Отмечено определенное количество глаголов, корень которых состоит из одного согласного. Возможность выделения моноконсонантного корня подтверждает соответствующий материал из близкородственных цезских (дидойских) языков.

Гласные *е, и, о, у, а* и в некоторых случаях умлаутизированные и назализованные варианты выступают в качестве гласного корня. Гласные *о, и, у* могут также выступать в качестве классных показателей в корне (в классных глаголах). Для анализа было взято более 350 простых глагольных корней. По частотности функционирования в глагольных корнях бежтинского языка гласные можно расположить в следующей последовательности. Ср.:

оральные (простые) гласные: *и* (85), *а* (53), *о* (46), *у* (34), *е* (12); умлаутизированные гласные: *аь* (45), *оь* (23), *уь* (19); назализованные гласные: *ии* (10), *ан* (7), *ен* (7), *оп* (6), *ун* (2); умлаутизированно-назализованные гласные: *аьн* (6), *уьн* (3), *оьн* (2); долгие гласные: *й* (3), *ӯ* (1).

По количеству представленных корневых основ самым многочисленным является структурный тип СГС, который в глаголах бежтинского языка встречается более 200 раз, далее ГС – 81, СГСС – 16, СГ – 9.

А в качестве согласных корня или корневых элементов встречаются практически все консонанты. В качестве корневых согласных, как правило, в большей части встречаются шумные согласные. По частотности функционирования в глагольных корнях бежтинского языка согласные можно расположить в следующей последовательности, ср.: *гь*, *з*, *л* (10); *с*, *х* (9); *гь*, *м*, *т*, *ц* (7); *й*, *ль*, *лI*, *тI*, *цI* (6); *к*, *кь*, *кь*, *ш* (5); *кI*, *хь* (4); *з*, *ц* (3); *г*, *д*, *н*, *ц*, *ч*, *чI*, *ъ* (3); *б*, *в*, *п* (2); *р* (1).

Глагольный корень в бежтинском языке может состоять из двух и более согласных в сочетании с гласными. В многоконсонантных корнях основа либо заимствована, либо носит звукоподражательный или редуцированный характер.

На современном этапе развития языка в составе глагольной словоформы можно выделить *корень* как главную морфему и следующие служебные морфемы: *префикс* (классный показатель), *инфикс* (классный показатель; аффиксы), *суффикс*. В ряде слов встречаются также окаменевшие морфемы, которые условно можно назвать *суффиксондами*. Семантическое значение корня, следовательно, распределено между его элементами.

Паронимическая аттракция «бытия», или рассказы о терминах прономинального текста

*«Молитесь же так:
Отче наш, сущий на небесах!
Да святится имя твое!»*
[Ев.от Матфея 6:9]

За последние десятилетия теория художественного перевода обосновала концепцию литературной коммуникации, определила свое представление о типологии терминов семиотической оппозиции. Именно термины семиотической оппозиции определяют конъюнктуру литературного контакта и признают диспозицию красноречия с традиционными средствами речевой выразительности. Признавая типологическую общность речевой выразительности, межъязыковой эквивалент текста «Библии» маркирует явление поэтического синтаксиса и комбинирует содержание фрагментов «от а до я». Иными словами, личные и деепричастные формы в тюркско-кавказском контакте признают диспозицию стилистических фигур «бытия»:

иллокутивное содержание	показатель иллокутивной функции	значение иллокутивной функции
$a < I$. имеет;	2. суффикс эргатива;	3. десигнатор лейксиса
$u < I$. есть;	2. суффикс эргатива;	3. десигнатор дейксиса
$\varepsilon < I$. имеется;	2. формант обращения;	3. десигнатор дейксиса
$y < I$. являться;	2. формант вокатива;	3. десигнатор дейксиса
$\varepsilon - y < I$. быть в движении;	2. входящий;	3. десигнатор лейксиса
$a - y < I$. быть отделенным;	2. введенный;	3. десигнатор дейксиса
$a - i < I$. имелся;	2. до тех пор;	3. десигнатор лейксиса
$a - d - u < I$. имся;	2. явиться зримо;	3. десигнатор дейксиса
$a - i - u < I$. имеющийся;	2. просимое;	3. десигнатор дейксиса
$a - i - u - b$ «I. нечто, что существует;	2. скромность;	3. десигнатор лейксиса
$a - i - u - p < I$. некто владеющий;	2. чувственный;	3. десигнатор дейксиса
$a - l - u - p < I$. тот, кто есть наверху;	2. верный;	3. десигнатор дейксиса
$u - d < I$. является;	2. действительно;	3. десигнатор дейксиса
$\varepsilon - l < I$. быть на чем-либо;	2. дыхание;	3. десигнатор дейксиса

Исходная классификация фрагментов Каспия использует модель омонимии и воспроизводит парадигму паронимии: [группа №1 → контекстуальный дейксис с формантами =р/=б субъекта[объекта] «говорящий имеет представление о достоверности объективного высказывания»; [группа №2 → лексический дейксис с сонантом =л/=д «субъект±лицо»] «говорящий эксплицирует достоверность высказывания с общефактической информацией; [группа №3 → семантический дейксис с сонантом =й «лицо±личность»] «говорящий воплощает представление субъективного высказывания».

пропозициональное со- держание	суждение	функция предиката
<i>а-я<1</i> . ты существуешь?!	2. происходить из;	3. десигнатор дейксиса >
<i>а-ъ<1</i> . есть внутри;	2. отделенный;	3. десигнатор дейксиса >
<i>а-за<1</i> . я есть;	2. Женское имя;	3. десигнатор дейксиса >
<i>а-ва<1</i> . ты есть;	2. персонифицированная сила;	3. десигнатор дейксиса >
<i>а-ва-ки<1</i> . ты ведь суще- ствуешь здесь;	2. некто единый;	3. десигнатор дейксиса >
<i>а-й-за<1</i> . я был там;	2. Женское имя;	3. десигнатор дейксиса >
<i>а-й-в-а<1</i> . ты был там;	2. изначальный;	3. десигнатор дейксиса >
<i>а-й-н-а<1</i> . был ли ты там?!	2. Женское имя;	3. десигнатор дейксиса >
<i>а-в (о-в)<1</i> . быть в согла- сии;	2. желать;	3. десигнатор дейксиса >
<i>а-дар<1</i> . не существует;	2. знак доказательства;	3. десигнатор дейксиса >
<i>дар<1</i> . не быть в согла- сии;	2. стесненный;	3. десигнатор дейксиса >
<i>а-ш<1</i> . если есть;	2. быть из числа;	3. десигнатор дейксиса >
<i>а-ш-ра<1</i> . даже если есть;	2. быть невидимым;	3. десигнатор дейксиса >
<i>а-л<1</i> . есть некто наверху;	2. Злой дух; 3. Цвет алый;	3. десигнатор дейксиса >
<i>а-ли<1</i> . находящийся на- верху;	2. Мужское имя;	3. десигнатор дейксиса >
<i>а-л-а<1</i> . имеется на;	2. направлять;	3. десигнатор дейксиса >
<i>а-хъа<1</i> . быть под откры- тым небом;	2. существуем;	3. десигнатор дейксиса >
<i>съ-а-йи<1</i> . некто, кто су- ществовал прежде;	2. предтеча;	3. десигнатор дейксиса >
<i>хъ-а-йи<1</i> . некто, кто су- ществовал до;	2. постоянный;	3. десигнатор дейксиса >
<i>хъ-а-йи<1</i> . некто, кто су- ществует после;	2. своевременный;	3. десигнатор дейксиса >

<i>ер-и-и-а</i> <1. некто, кто существует вместо;	2. посланник;	3. десигнатор дейксиса >
<i>а-р-и</i> <1. стало быть есть;	2. на будущее;	3. десигнатор дейксиса >
<i>а-ки</i> <1. есть же;	2. в конце концов;	3. десигнатор дейксиса >
<i>а-эк-и</i> <1. есть же наверху;	2. бесконечный;	3. десигнатор дейксиса >
<i>а-ма</i> <1. все еще имеется;	2. вечный;	3. десигнатор дейксиса >
<i>к-а-к-и</i> <1. есть же на вертикал. поверх.;	2. порочный;	3. десигнатор дейксиса >
<i>к-а-й</i> <1. был на вертикал. поверх.;	2. единственный;	3. десигнатор дейксиса >
<i>к-а-у</i> <1. быть на вертикал. поверх.;	2. ритуальный;	3. десигнатор дейксиса >
<i>к-а</i> <1. появиться на вертикал. поверх.;	2. навсегда;	3. десигнатор дейксиса >
<i>к-и-и</i> <1. быть в действии;	2. принадлежащий;	3. десигнатор дейксиса >
<i>гъ-ай</i> <1. имелся прежде;	2. звать к себе;	3. десигнатор дейксиса >
<i>гъа-иши</i> <1. если что-нибудь случится;	2. эвфемизм;	3. десигнатор дейксиса >

Здесь следует обратить внимание на то, что первая модель описывает метафору «вид+акционс-арт», вторая – распространяет класс мифологического содержания, а третья – описывает тип интонирования паронимов:

<i>дейксис</i>	<i>анафора</i>
<i>а-ж-а-з-а</i> < я существую сейчас>	<i>а-ж-а-й-з-а</i> < я был там>
<i>а-ж-а-в-а</i> < ты существуешь сейчас>	<i>а-й-д-а</i> <ведь есть тут>
<i>а-и-а</i> <есть ли ты здесь?!>	<i>а-й-к-а</i> <имеется ли>
<i>гъ-а-хи</i> <случилось>	<i>шу-й</i> <бывает там>
<i>а(и)-м-и</i> <остается еще>	<i>хъ-у-й</i> <пусть будет>
<i>шу-г-у</i> <будет>	<i>ким-и-й</i> <не достающийся>

Итак, межтекстовые операции актуализируют не только лексико-семантическое поле паронимии, но и воспроизводят аблаутное чередование тюркско-кавказского компонента. Специфика персводческих операций, определяющая конъюнктуру коммуникативного намерения в пределах Каспия, оказывается в области неотторжимых конструкций «Библии» →*«пространство времени» и «время пространство». Мы не можем объяснить взаимосвязь пространственно-временных фрагментов и агглютинативного источника, но межтекстовый рисунок молитвы «Отче наш» выделяет интонацию предложений в пределах Каспия. По этой причине проще

остановиться на анализе фрагментов молитвы «Отче наш»: если же фрагмент молитвы усматривает специфику перевода в русском источнике, то аблаутное чередование актуализирует перифраз тюркско-лезгинских операций $*a > u \uparrow *a > y$. Для типизации фрагментов молитвы «Отче наш» уникальное издание Иоганна Шильтбергера комбинирует множество образцов тюркско-кавказского компонента, зафиксированных в «Кратком обзоре всемирной филологии» (1380-1440 гг.).

Р. Г. Эльдарова (Махачкала)

Отражение тендерно-гендерных отношений в лакской грамматике

Выражение тендерно-гендерных отношений в лакском языке средствами грамматики представляет интерес не только для лингвистики, но и с позиций этнопсихологии, этнокультуры, развития человеческого общества и т. д. В лакском языке, в его грамматике, а именно в распределении имён по грамматическим классам, в склонении имён, формообразовании сохранился, по нашему мнению, наиболее архаичный взгляд на лицо. личность, homo sapiens, когда к этой категории относились только мужчины.

Наиболее последовательно противопоставление личность/не-личность в дагестанских языках проводится на уровне лексической семантики: названия людей отвечают на вопрос «кто?», а все прочие имена, в том числе и названия живых существ, отвечают на вопрос «что?»

Тот факт, что в современных дагестанских языках лицо/не-лицо различается только онтологически, в основном в вопросительном местоимении, не может быть доказательством того, что положение вещей изначально было таковым: у нас нет письменных свидетельств самих языков достаточно далёкого периода их функционирования. Поэтому данные грамматического строя, который менее подвержен инновациям по сравнению с лезгикой, отражающей восприятие человеком окружающего мира, могут оказаться более надёжными, чем гипотезы, существующие в традиционном языкознании.

Ниже представлены основные случаи противопоставления «мужчина – всё остальное» на уровне грамматики.

1. Распределение существительных по грамматическим классам.

По логическим, семасиологическим основаниям только 1 класс чётко противопоставлен всем другим именам: сюда входят названия мужчин и приравненных к ним концептов ирреального мира, например, *зал* «бог», *малаик* «ангел» и др. (но *жин* «джин», *цййт'ан* «чёрт», *ибليس* «дьявол» относятся к 3-ему классу, классу бур).

2. Тендерпо-гендерные отношения в местоимениях. К основным разрядам местоимений, замещающим имена существительные, относятся личные, лично-возвратные и указательные местоимения.

В значении местоимений III лица употребляются указательные местоимения *ва* «тот, около меня», *лу* «тот, около тебя», *та* «тот, вдали от коммуникантов», *га* «тот, ниже коммуникантов», *кла* «тот, выше коммуникантов». У этих местоимений в косвенных падежах противопоставлены класс «мужчина» (интерфикс *-на-*) и класс «не-мужчина» (интерфикс *-ни-*): Гсн. *га-на-л* («мужчина») – *га-ни-л* («не-мужчина»).

Во мн. числе в склонении указательных местоимений противопоставляется «личность» (интерфикс *-нна-*) – «не-личность» (*-нну-*): *гай-нна-л* («люди») – *гай-нну-л* («не-люди»). Однако в диалектах и во мн. числе противопоставлены только «мужчины» и «не-мужчины»: *гайннал* («их, мужчин») – *гайннул /гайтнил* («их не-мужчин»).

По типу указательных местоимений склоняются и другие признаки имен – прилагательные и числительные, когда они употреблены без определяемых слов, абсолютивно. При этом в числительных наблюдаются интерфиксы косвенных основ мн. ч.: *кли-нна-л* (1 кл., «двоих») – *кли-нну-л* («двух»). Прилагательные имеют формы обоих чисел: а) ед. ч. *лахъма* «гот, кто высокий» – *лахъма-на-л*; *лахъмур* «то (та тот предмет), что высокое» – *лахъму-ни-л*; б) мн. ч.: *лахъми* – *лахъми-нна-л* (1 кл.) – *лахъми-нну-л* (2-4 кл.).

В прилагательных этого типа, как и в указательных местоимениях, по нормам литературного языка противопоставлены люди – не-люди: *ч'аравминисантал* «люди, что рядом» – *ч'аравминнал*; *ч'аравми къатри* «дома, что рядом» – *ч'аравминнул* (род. п. при абсолютивном употреблении).

3. Косвенные основы существительных. В лакском языке косвенные основы существительных образуются при помощи большого количества интерфиксов, происхождение которых до конца ещё не выяснено. Однако в части имён наблюдается закреплённость интерфиксов за именами той или иной семантики. Так большинство имён существительных 1 класса образуют косвенные основы при помощи интерфикса *-на-*: *арс* «сын» – *арс-на-л*, *малла* «мулла» – *малла-на-л*, *х'акин* «доктор» – *х'акин-*

на-л и т. д. Определённое количество имён образуют косвенные основы при помощи интерфикса -ни-, причём эти слова по семантике обозначают и женщин (*дуи* (3 кл.) «девушка» – *дуи-ни-л*, *царсса* (2 кл.) «женщина» – *царсса-ни-л*), и названия частей тела (*я* (3 кл.) «глаз» – *я-ни-л*, *ка* (4 кл.) «рука» – *ка-ни-л*), и предметов и понятий разной семантики (*хъу* (4 кл.) «поле» – *хъу-ни-л*, *хъхъу* (4 кл.) «ночь» – *хъхъу-ни-л*). По диалектам слов с косвенными основами с интерфиксом -ни- встречается больше: *ч/и* «ягнёнок» – *ч/и-ни-л*, *хъхъи* «голубь» – *хъхъи-ни-л*, *къатта* «комната, дом» – *къатт-ни-л* и т. д. Здесь мы тоже обнаруживаем следы более древнего противопоставления «мужчина» (-па-) – «не-мужчина» (-ни-).

4. Суффиксы множественности. Среди разнообразия аффиксов множественности можно выделить некоторые суффиксы, которые образуют формы мн. ч. только от имён мужчин. Определённо к таким суффиксам относится прежде всего суффикс -тал: *усттар-тал* «мастера», *ссят-кар-тал* «часовщики», *агроном-тал* «агрономы» и т. д. Но в этой функции употребляются и другие суффиксы (*арс-ру* «сыновья», *уссу-рвал* «братья», *тту-хълу* «отцы» и др.), поэтому этот признак является менее значимым, хотя тоже заслуживает внимания.

ავტორთა საბიუბელი

რ. აბაშია 5	დ. კაკაშვილი 27
ი. აბდულაევი 92	ლ. კელაურაძე 135
ა. აბრეგოვი 94	გ. კვარაცხელია 28
ლ. აზმაიფარაშვილი 6	ლ. კოჭლამაზაშვილი 29
ზ. ალიევა 96	მ. ლაბარტყავა 30
ს. ანჩეკი 97	ი. ლანდერი 104, 107
ა. არაბული 9	რ. ლოლუა 31
ნ. არდოტელი 99	თ. ლომთაძე 34
ი. ბაგიროყოვა 104, 107	მ. ლომია 35
ხ. ბაგიროყოვი 101	ზ. მალაევა 146
ც. ბარამიძე 110	ნ. მამისეიშვილი 37
ფ. ბექთემიროვა 170	ქ. მარგიანი-სუბარი 39
მ. ბიდანოვი 112	ე. მარემუყოვა 148
მ. ბუკია 10	რ. მარლანია 40
თ. ბურჭულაძე 12	ვ. მაღრაძე 41
შ. გაბესკირია 13	ნ. მაჭავარიანი 43
ე. გაზდელიანი 16	ს. მაჰმუდოვა 152
რ. გერსამია 18	ა. მაჰომედოვა 144
ნ. გიშევი 124	დ. მაჰომედოვი 135
გ. გოგოლაშვილი 20	მ. ა. მაჰომედოვი 138
ი. დიბიროვი 127	მ. ი. მაჰომედოვი 141
რ. ა. ელდაროვა 94	დ. მელიქიშვილი 45
რ. ჰ. ელდაროვა 175	კ. მითაგვარია 48
ა. ვაგაპოვი 115	მ. მიქელაძე 50
კ. ვამლინგი 118	გ. მოროზი 107
თ. ვაშაკიძე 21	მ.-ს. მუსაევი 154
რ. ზეჟალაშვილი 23	მ. ოვხადოვი 157
ხ. თაოვი 148	ს. ომიაძე 51
მ. თეთრაძე 24	რ. რამიშვილი 52
ა. თიმაევი 161	ნ. რუხაძე 53
ფ. იბრაჰიმოვა 129	მ. საღლიანი 54
ს.-ჰ. ირეზიევი 132	მ. სულეიზანოვა 158

ნ. სურმავა 58	რ. ჭკადუა 84
მ. სუხიშვილი 61	ა. ხალიდოვი 166
თ. ტეტელოშვილი 64	მ. ხალილოვი 170
ა. ტიხონოვა 162	ნ. ხახიაშვილი 85
თ. უთურგაიძე 66	ფ. ხეიშო 101
რ. ფარეულიძე 67	ც. ჯანჯღავა 89
ლ. ფაჩულია 69	ნ. ჯორბენაძე 90
ნ. ფონიავა 70	მ. ჯღარკავა 91
ნ. ფუტყარაძე 72	მ. ჰაიბულაევა 165
მ. ღლონტი 75	ნ. ჰაიბულაევა 165
ნ. შავრეშიანი 54	ს. ჰასანოვა 119
ვ. შენგელია 77	უ. ჰასანოვა 121
ს. შიხალიევა 172	ა. ჰაჯიბეგოვა 96
ი. ჩანტლაძე 79	ტ. ჰაჯიმურადოვა 165
მ. ჩუხუა 82	

Index of Authors

- R. Abashia 5
I. Abdullaev 92
A. Abregov 94
Z. Alieva 96
S. Anchek 97
A. Arabuli 9
N. Ardoteli 99
L. Azmaiparashvili 6
I. Bagirokova 104, 107
Kh. Bagirokov 101
Ts. Baramidze 110
P. Bektemirova 170
M. Bidanok 112
M. Bukia 10
T. Burchuladze 12
I. Chantladze 79
R. Chkadua 84
M. Chukhua 82
I. Dibirov 127
R. A. Eldarova 94
R. G. Eldarova 175
Sh. Gabeskiria 13
A. Gajibegova 96
T. Gajimuradova 165
S. Gasanova 119
U. Gasanova 121
E. Gazdeliani 16
R. Gersamia 18
M. Ghlonti 75
N. Gishev 124
G. Gogolashvili 20
P. Ibragimova 129
S.-H. Ireziev 132
Ts. Janjgava 89
M. Jgharkava 91
N. Jorbenadze 90
D. Kakashvili 27
L. Kelauridze 135
M. Khaybulaeva 165
N. Khaybulaeva 165
N. Khakhiashvili 85
A. Khalidov 166
M. Khalilov 170
P. Kheishkho 101
L. Kochlamazashvili 29
G. Kvaratskhelia 28
M. Labartkava 30
I. Lander 104, 107
R. Lolua 31
M. Lomia 35
T. Lomtadze 34
N. Machavariani 43
V. Maghradze 41
D. Magomedov 135
M. A. Magomedov 138
M. I. Magomedov 141
A. Magomedova 144
S. Makhmudova 152
Z. Mallaeva 146
N. Mamiseishvili 37
E. Maremukova 148
R. Marghanian 40
K. Margiani-Subari 39
D. Melikishvili 45
M. Mikeladze 50
K. Mitagvaria 48
G. Moroz 107
M. S. Musacv 154
S. Oniadze 51
M. Ovkhadov 157
L. Pachulia 69
R. Pareulidze 67

N. Poniava	70	Kh. Taov	148
N. Putkaradze	72	T. Teteloshvili	64
R. Ramishvili	52	M. Tetradze	24
N. Rukhadze	53	A. Tikhonova	162
M. Saghliani	54	A. Timaev	161
N. Shavreshiani	54	T. Uturgaidze	66
V. Shengelia	77	A. Vagapov	115
S. Shikhalicva	172	K. Vamling	118
M. Sukhishvili	61	T. Vashakidze	21
M. Suleibanova	158	R. Zekalashvili	23
N. Surmava	58		

Указатель авторов

- Р. Абашиа 5
И. Х. Абдуллаев 92
А. Н. Абрегов 92
Л. Азмайпарашивили 6
З. М. Алиева 96
С. Х. Анчек 97
А. Арабули 9
Н. Ардотели 99
Х. З. Багириков 101
И. Г. Багирикова 104, 107
Ц. Барамидзе 110
П. М. Бектемирова 170
М. Биданок 112
М. Букиа 10
Т. Бурчуладзе 12
А. Д. Вагапов 115
К. Вамлинг 118
Т. Вашакидзе 21
Ш. Габескириа 13
А. Г. Гаджибегова 96
Т. Э. Гаджимурадова 165
Б. Газделиани 16
С. Х. Гасанова 119
У. У. Гасанова 121
Р. Герсамиа 18
Н. Т. Гишев 124
М. Глonti 75
Г. Гоголашвили 20
Ц. Джанджгава 89
М. Джгаркава 91
И. А. Дибиров 127
Р. Зекалашвили 23
П. А. Ибрагимова 129
С.-Х. С.-Э. Ирзисев 132
Д. Какашвили 27
Г. Кварацхелиа 28
Л. Келаурадзе 135
Л. Кочламазашвили 29
М. Лабарткава 30
Ю. А. Ландер 104, 107
Р. Лолуа 31
М. лomia 35
Т. Ломтадзе 34
Д. М. Магомедов 135
М. А. Магомедов 138
М. И. Магомедов 141
А. Н. Магомедова 144
В. Маградзе 41
З. М. Маллаева 146
Н. Мамисейшвили 37
Р. Маргания 40
К. Маргиани-Субари 39
Э. В. Маремукова 148
С. М. Махмудова 152
Н. Мачавариани 43
Д. Меликишвили 45
М. Миксладзе 50
К. Митагвариа 48
Г. А. Мороз 107
М.-С. Мусаев 154
М. Р. Овахдов 157
С. Омиадзе 51
Р. Пареулидзе 67
Л. Пачулиа 69
Н. Пониава 70
Н. Путкарадзе 72
Р. Рамишвили 52
Н. Рухадзе 53
М. Саглиани 54
М. У. Сулейбанова 158
Н. Сурмава 58
М. Сухишвили 61

Т. Тетелашвили 64
Х. Т. Таов 148
М. Тетрадзе 24
А. Д. Тимасв 161
А. П. Тихонова 162
Т. Утургадзе 66
М. М. Хайбуласва 165
Н. М. Хайбулаева 165
А. И. Халидов 166
М. Ш. Халилов 170

Н. Хахиашвили 85
Ф. И. Хейшхо101
И. Чаигладзе 79
Р. Чкдуа 84
М. Чухуа 82
Н. Шаврепиани 54
В. Шенгелиа 77
С. Х. Шихалиева 172
Р. А. Эльдарова 94
Р. Г. Эльдарова 175

ტექნიკური რედაქტორი **ლ. ვაშაკიძე**

კომპიუტერული უზრუნველყოფა **თ. გაბროშვილი**

გარეკანის დიზაინი **ნ. ებრაელიძე**